

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3(59) 2016

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Василь НІМЧУК
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Оксана ПРИСЯЖНЮК
Петро БІЛОУСЕНКО	Ганна МАРТИНОВА
Ангеліна ГАНЖА	Віктор МОЙСІЄНКО
Катерина ГЛУХОВЦЕВА	Іван САБАДОШ
Ірина ГНАТЮК	Мар'ян СКАБ
Ніна ГОРГОЛЮК	Світлана СОКОЛОВА
Катерина ГОРОДЕНСЬКА	Микола СТЕПАНЕНКО
Василь ГРЕЩУК	Наталія ХОБЗЕЙ
Андрій ДАНИЛЕНКО	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Марія ЧІЖМАРОВА
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Микола ШТЕЦЬ
Ніна КЛИМЕНКО	Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 8 від 29.06.2016 р.*

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 21.09.16. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 15,58. Обл.-вид. арк. 14,43. Тираж 310 прим. Зам. 4679.

Оригінал-макет виготовлений та тираж видрукований
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 81-112

Світлана Єрмоленко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ПАРАДИГМА УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ В НАУКОВОМУ СВІТОГЛЯДІ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

У статті йдеться про ставлення М. Грушевського — історика, соціолога, психолога, державника — до мовного питання в Україні. Узагальнено теоретичні висновки вченого-історика про українську мову, яка з давніх історичних часів вирізняє українців з-поміж інших слов'янських народів; розглянуто погляди Грушевського — політичного, громадського діяча, на українську мову як чинник консолідації нації, пов'язаний із соціальним і психологічним станом українського суспільства на початку ХХ ст., з непростими процесами державотворення; наголошено на тому, що вчений і політик здійснював всебічний аналіз мовної ситуації в Україні, накреслював план розвитку освіти, науки, культури українською мовою, яка формує національну свідомість громадян України. Особливу увагу звернено на оцінку ролі літературної мови, яку Грушевський називав культурною мовою, у розвитку національного життя українців.

У наукових і науково-популярних працях М. Грушевський висловлював думки про шляхи розв'язання мовного питання в Україні, враховуючи визвольні змагання українського народу, прагнення побудувати нову Україну й бачення її майбутнього серед європейських держав.

Ключові слова: Грушевський, українська мова, історія народу, етнонім "українці", мова і освіта, мова і наука, повнота національної культури, мовна політика, літературна (культурна) мова, дискусії про правопис.

Держава не твориться в будучині,
Держава будується нині

Олег ОЛЬЖИЧ

Історія і сучасність — два невіддільні поняття в науковому світогляді Великого українця — Михайла Грушевського. Занурюючись у глибини історії, обґрунтовуючи давність, окремішність українського народу і його мови, вчений

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, 2016

значну увагу приділяв аналізу мовної ситуації в Україні на початку ХХ ст., формуванню спільної для всіх українців, що жили в різних державах, літературної, культурної, за його слововживанням, мови, оцінював тогочасний стан національно-мовної свідомості й роль інтелігенції у формуванні такої свідомості, накреслював шляхи розвитку мови, освіти, науки, культури у вільній Україні. Слова *мова, освіта, наука, культура* як цілісна синтагма, як наскрізна формула мовомислення автора проходять через усі науково-публіцистичні тексти М. Грушевського.

Актуальні питання національно-культурного самовизначення українців у часи піднесення революційного руху в Росії історик порушував у численних газетних статтях, науково-популярних брошурах. Це були думки не лише історика, а й соціолога, психолога, громадського і політичного діяча, який, пишучи про українську мову, бачив мовне питання в контексті всіх українських справ. Тому й надруковані в газеті «Рада» статті «*Про мову*» він об'єднав у брошурі, що мала ширшу назву «*Про українську мову й українську справу*» (1907). Адже питання української мови виходило за межі освітньо-культурних або книговидавничих проблем, за межі конкретних мовних дискусій про шляхи розвитку української літературної мови, і водночас охоплювало такі світоглядні проблеми, як рівень національної свідомості українців, роль мови в державотворчому процесі, мовна політика, як бачив її М. Грушевський в прогнозованому демократичному суспільстві.

Для історика, який досліджував виникнення державних утворень, існування окремих слов'янських народностей та їхніх мов, очевидною була штучність, надуманість лінгвістичної теорії, яка мала довести, що українська мова — це не самостійна слов'янська мова, а наріччя великоруської, тобто вона не може претендувати на роль культурної, літературної мови. Великодержавники «представляли українську народність тільки провінціалізмом народності польської чи великоруської й хотіли бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівельним матеріалом для нації польської чи великоруської» [1 І: 4]. М. Грушевський фіксував у таких твердженнях чисто політичні мотиви, що в суперечках про «язык» і «наречие» прикривалися, за словами історика, «лінгвістичним науковим плащиком». А втім, на думку вченого, «культурне значення певної мови залежить не від лінгвістичних дефініцій, а від впливів історичних обставин і від життєвих, культурних сил самого народу» [Там само: 5]. Він часто оперує в своїх аналітично-публіцистичних статтях поняттями *національного усвідомлення, національної енергії*, пов'язуючи їх із боротьбою за освіту рідною українською мовою.

Розуміючи внутрішні й зовнішні закони мовного розвитку, М. Грушевський характеризує українську мову як певну цілісну систему, що складається з говорів, причому граничні говори української мови близькі до сусідніх слов'янських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну й характеристичну масу української мови, вона відрізняється від близьких мов низкою фонетичних, морфологічних і синтаксичних ознак [Там само: 6].

Історик розглядає питання походження української мови в контексті походження інших слов'янських мов. Він був прихильником антської теорії походження Русі-України. Назви *малоруський*, *південно-руський*, *руський*, *русинський* щодо українського народу пояснював історичними змінами, які довелося пережити українцям. Царський режим використовував етноніми *русини*, *малороси* для утвердження в масовій свідомості думки про те, що українці мають мову, спільну з великоросами, білорусами. Спираючись на історичні джерела, М. Грушевський пише: «Так, ми — стара Київська Русь, але разом з тим український народ, особний народ, з своєю особною мовою, історією, письменством і культурою» [2: 65]. В історії українського народу М. Грушевський вирізняє добу відродження XVI ст., козащину, великі народні повстання XVII ст., добу українського народовладдя, козацького демократизму. Суспільні рухи в кожний історичний період виявляли рівень самопізнання, самоусвідомлення народу, що позначалося на здобутках української культури, писемності. Вчений пояснює історичну зміну етнонімів, наприклад: «...назва *українці* — це національне ім'я. Воно витиснуло стару назву — «русинів», що держалася ще в Галичині, і «малоросів», що між деякими трималася на Україні російській» [Там само: 65]. Зв'язок між назвою, самоназвою народу і назвою його мови — прямий: після визвольної війни Богдана Хмельницького не тільки Переяславська чи козацька земля називалася Україною. Пор.: «Під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ» [Там само: 64]. Таке значення назви *Україна* і відповідно назви *українська мова* «ствердило нове українське письменство, що почало розвиватися після Котляревського». Творчість Шевченка актуалізувала процес наповнення назв *українці* і *малороси* різним оцінно-політичним змістом. Історик пише про розрізнення цих назв у свідомості українців: «Малоросами називали всяких людей українського роду з України — і таких, що їм байдуже було і до України і до українського життя. А українцями названо людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя і про нього хотіли дбати» [Там само: 64]. Про те, що сама назва народу ставала об'єктом політичної боротьби, свідчить і такий висновок М. Грушевського: «Але з війною [йдеться про Першу світову війну — Ред.], як старий царський уряд задумав викорінити і знищити українство до решти, стала цензура знову не дозволяти українського імені... Теперішнє, свідоме громадянство не хоче знати іншого імені, як тільки *Україна, українці*» [Там само: 65].

Показово, що М. Грушевський послуговувався послідовно прикметником *український* і щодо мови, і щодо народу. Означення *малоруський* вживає автор лише у випадках цитування документів, зокрема в документі Імператорської академії наук, в якому йдеться про скасування заборон українського слова. «Баламутством» називає історик твердження про єдину руську (він використовує так само назви *великоруська*, *російська*) мову, говіркою якої є нібито українська мова. У публіцистичних статтях початку XX ст. Михайло Грушевський, відстоюючи право українців на освіту

рідною мовою, розтлумачував відмінний від російської мови зміст українських слів, зворотів і тим самим заперечував насаджувану думку про спільну, загальнозрозумілу для росіян і українців мову. Він розкривав політичний підтекст усіх «теорій» про українську мову, як її розуміли в російській імперії: з одного боку, твердилося, що ніякої української мови немає, що це скалічена російська мова, а з другого — постійно заборонялася писемність цією мовою, переслідувалися «инородческие общества», серед них українські, тобто уряд тим самим визнавав, що українці — «инородцы», інший народ. Саме щодо українців російські видання використовували слова зі зневажливим оцінним змістом — *зрадники, сепаратисти, мазепинці*. М. Грушевський подає в оригіналі уривки з указу 1876 р.: «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может». Вкраплення російською мовою засвідчують не лише практику відтворення документальності тексту, а й підкреслюють іронічне сприймання офіційних документів, у яких, з одного боку, підкреслено, що жодної різниці в народностях і мовах немає, а з другого — названо українців інородцями: «Отака новина! То кажу все лаяли та карали на те, щоб не одріжнялися од руського народу, а тепер самі одріжнили» [3: 44].

Через розгалужену систему бюрократично-державних установ, через відповідно скеровану офіційну науку імперія домагалася утвердження «единомыслия» і функціонування «общерусского языка». Ця мовна політика проводилася як у створенні єдиної школи із «общерусским языком», так і в поширенні теорій, що заперечували давність і самотність української мови. Саме школа, на думку М. Грушевського, формувала в масовій свідомості українців сприймання української мови як мужичої, а російської — як панської. Сільську дитину вчили в школі «панської», а не «мужичої», простої мови. Прищеплювали їй погляди, «що се дві відміни, два ступені тої ж самої мови: одна панська, друга мужича, одна, «образована», для книжки, для газети, для поважної розмови, друга — хатня та господарська, до розмови про гній і хлів» [2: 31].

У ставленні до мови історик бачив факт закріпачення українського народу. Тому наповнював новим соціальним і психологічним змістом Шевченкове гасло «Учіться, брати мої», ставлячи завдання на ділі бути «українцями, а не тоже малоросами». Питання національної свідомості, або, за висловом автора, *національне усвідомлення*, дуже боліло Грушевському. Він пише 1906 р. про брак культурної роботи українців, яку розглядає як роботу політичну. Коли впали заборони української книжки, небагато знайшлося працівників на українській культурній ниві. Частина української інтелігенції працювала на російській ниві, інші «щирі українці», «патріоти», «правдиві українці» (пор. також іронічну характеристику «вповні платонічний українець»), як їх називає М. Грушевський, воліли бути подалі від політики, не переймалися ні поширенням української книжки, ні питаннями освіти народу. Про таких «патріотів на українській печі» образно, емоційно висловлюється вчений, даючи оцінку психології суспільства, стану його національної свідомості.

Як соціолог і психолог М. Грушевський тлумачить поняття «рідна (матерна) мова», до якого звертається і у зв'язку з виборюванням права українців навчатися рідною мовою в національно-культурній автономії Російської федерації, і згодом у зв'язку з його політичною платформою — побудовою України як самостійної держави й закономірним функціонуванням у ній повнокровної національної культури. Міркування М. Грушевського про значення освіти рідною мовою й духовного розвитку людини перегукуються з думками О. Потебні, І. Франка. Якщо питання генези, історії розвитку літературної мови М. Грушевський висвітлював в історичних, суспільно-політичних працях, то проблеми функціонування української мови, використання її в школі, освіті були предметом уваги вченого в його публіцистичних творах, у яких він відгукувався на злободенні питання культурного життя українців. Зокрема, у газеті «Село» в 1909 і 1910 роках М. Грушевський друкував статті про потребу навчання дітей рідною українською мовою. Статті було об'єднано в окрему брошуру «Про українську мову і українську школу» (1912, 1913). У ній сконцентровано думки автора про мову в школі, розглянуто законопроект про навчання українською мовою, слухання в Думі питання про українські школи, зв'язок освіти рідною мовою зі станом культури; становище народних шкіл у Галичині, відстоювання права українців на університетську освіту.

Опанування культурних здобутків людства історик узалежнює від неперервної освіти — від початкової школи до університетської науки. Він, зокрема, пояснює «рецидив неписьменності» українського населення браком неперервної освіти рідною мовою. Історичний факт про рівень письменності українців наводить М. Грушевський у згаданій брошурі: «два з половиною століття тому в Україні було більше освічених людей, ніж у Московщині, саме тому з України ціле століття надходили на Московщину люди, що там заводили школи, бібліотеки, вчили, писали і друкували» [2: 23].

Характеризуючи наслідки народної темноти, злиднів, М. Грушевський дає емоційну оцінку такого становища: «Тепер український народ задні пасе. Письменних на Україні, так гуртом узявши, буде чи не вдвічі менше, як у московських сторонах» [Там само: 24]. Вчений порівнював становище шкільної освіти в Галичині, де почалася завзята боротьба між українцями й поляками за збільшення кількості шкіл, за допущення української мови в університети. Автор констатує, що за австрійськими законами кожний народ має змогу здобувати освіту рідною мовою. Як соціолог він не міг не реагувати на поширювані думки, що «селянство українське не хоче української книжки і газети», що «українські селяни не приймають нинішніх українських книжок і хочуть спекатися своєї української мови та набратися панської» [Там само: 30-31]. Питання незрозумілої для селян української мови автор розглядав у контексті «баламутств правописних та мовних», які вигідні для тих, хто не хоче української освіти. Він робить слушний висновок, що лише українська школа може дати знання спільної для всіх українців мови, призвичаїти їх

до української книжки. Значення освіти рідною мовою М. Грушевський бачить у тому, щоб легше було дітям засвоювати всі інші науки. Негативно оцінює автор таке соціальне явище, як калічення обох мов, мішанину української з російською. Вважаючи рідну мову основою всього національного життя, він особливо наголошував на значенні народної і вищої школи: «Поки мова не здобуде місця в вищій школі, поки вона не служить органом викладання в університетських та інших учбових закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі «нижчої», культурно неповноцінної нації [3: 174].

Публіцистично, полемічно висловлюється М. Грушевський про умови навчання рідної мови. Бажаної всеохопної атмосфери рідної мови, як зазначає автор, для сучасного українця немає. Надзвичайно переконливе його описове визначення рідної мови, «коли людину оточує атмосфера її рідної мови, коли вона уживає її в житті, в школі, на ній невтомно читає, пише, нею думає й говорить» [2: 29]. А тим часом «для дуже значної частини нашого покоління з інтелігентних верств російської України українська мова не була вже «матерною» мовою, як залюбки звуть рідну мову: від батька-матері вона її не чула» [Там само: 30]. Тому інтелігентська дитина має незначний запас українських слів і не має «почуття» мови.

Історик пише про давню біду українців — соціальне розшарування суспільства, що супроводжується його мовно-культурним розшаруванням. Показовий екскурс М. Грушевського в історію козацької Гетьманщини, коли «роздвоєння народу і старшини підрізало українську свободу, дало московському уряду змогу приборкати українську державність, а далі взагалі закувати в тяжкі кайдани все українське життя» [Там само: 81]. Приклад такого соціального і мовно-культурного розшарування української нації унаочнює вчений історією суспільства ХІХ ст., в якому українці почувалися уярмленими, позбавленими повнокровної національної культури. З погляду соціології, психології він характеризує обставини життя, коли «школа, самоосвіта, зносини, вся культурна нинішня обстановка — тільки далі відзвичають від української мови. Привчають уживати до всяких культурних потреб своєї мови чужої, думати на ній і, так сказати, — з становища чужонародної психології оцінювати форми чи слова українські» [Там само: 30]. Запровадження такої практики і в мовній освіті, і в життєвих ситуаціях, коли українська мова не культивується, а змішуються дві мови, призводить до «справжнього жаргону» [Там само: 31].

Одне з центральних понять публіцистичних праць М. Грушевського, безпосередньо пов'язаних з українською мовою, — це повнота національної культури. Неодмінна умова функціонування цілісної, повнокровної національної культури — розвинена літературна мова, яку М. Грушевський називав культурною. Вчений постійно наголошує, що культурна, тобто літературна мова, розвиватиметься тільки тоді, коли українці використовуватимуть її в науці, культурі, в політиці. Як історик М. Грушевський бачив єдино можливий шлях розвитку української нації та україн-

ської культури: «У наші часи нема вже старих універсальних культурних мов, кожна народність розвиває рідну мову для задоволення своїх культурних потреб, і на своїй мові хоче мати весь культурний запас, потрібний для життя й розвою своєї суспільності, — ся культура мови стає питанням життя і смерті, «бути чи не бути» національного існування. Від рішення сеї задачі залежить, чи перейде даний народ до культурних націй, чи залишиться на становищі народностей нижчих, які власними культурними засобами можуть задовольнити тільки нижчі культурні потреби своєї суспільності, а для задоволення вищих мусять звертатися до культури чужої, до чужої мови, до чужих інституцій» [3: 478].

Складний шлях формування спільної для всіх українців літературної мови М. Грушевський пояснював політичними умовами, поділом українських етнічних земель між різними державами, а також соціальним становищем українців. Історичне мислення спонукало вченого простежувати зв'язок між старою писемно-книжною традицією і літературною мовою, яка витворилася в новітні часи з орієнтацією на живу народну мову. Погляд історика на феномен літературної мови особливо цінний, оскільки він поєднав і думки соціолога-історика культури, і психологічні передумови становлення й культивування літературної мови, її нерозривного зв'язку з національною свідомістю народу. Теоретичне й практичне осмислення мовних проблем вело дослідника до вивчення онтологічної сутності мови, усвідомлення її національної специфіки. Він бачив перспективи розвитку науки рідною мовою. Його думки перегукувалися з висловлюваннями П. Куліша про специфіку наукового стилю в кожній національній мові: «Справа в особливостях внутрішньої природи, які на кожному кроці дають себе знати в способі висловлювання думок, почуттів, порухів душі» [4 II: 473].

Усвідомлення специфіки української мови має піднятися вище етнографічного рівня, тобто завдання українців — творити українською мовою науку, використовувати літературну мову в діловому спілкуванні. Пор. висловлювання М. Грушевського про культурну мову: «Першим же й невідмінним засобом і знаряддям національного життя являється культурна мова, здатна служити органом культурного життя в усіх сферах і проявах його. Без такої культурної мови, придатної не тільки «для домашнього употреблення», для етнографічних оповідань чи легеньких популяризацій, але здатної на орган чи науки, чи публіцистики, чи ділового ужитку, — не можемо ми й на крок вперед поступити.

І не можна сказати, щоб у нас такої мови не було зовсім. Протягом останніх 50 літ вона вироблялася невтомно, прилаштовуючись чи то до потреб наукового мислення, чи до малювання інтелігентного життя, чи підбираючи слова до шкільної або юридичної термінології» [2: 22-23].

Через заборони в Росії робота над розвитком української культури і літературної мови велася більше на ґрунті галицькій, а не в російській Україні. А втім, називати цю культурну мову «галицькою», на думку Грушевського, не можна, оскільки велику участь у творенні цієї мови брали

Куліш, Драгоманов, Кониський, Нечуй-Левицький, Комар-Уманець, і їхній вплив на вироблення культурної мови був більший, ніж вплив галицьких письменників, їхніх сучасників. Тому й мова галицьких письменників змінювалася в процесі міжлітературного контактування. Історик порівнює її з книжною галицькою мовою 1850-х років, а також з галицькими народними діалектами і доходить висновку, що мова письменників Галичини наблизилася до «того наддніпрянського говору, який послужив основою української літературної мови» [Там само: 23].

М. Грушевський постійно наголошував, що творять літературну мову освічені люди і з Галичини, Буковини, і з Росії. Це культурне надбання всього українського народу, тому «ігнорувати цю культурну мову, вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно і пробувати незалежно від тої «галицької» мови творити нову культурну мову з народних говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, — це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу» [Там само: 24].

Суперечка, виникнувши навколо питання про зрозумілість україномовної преси, зачепила теоретичні проблеми становлення й розвитку писемної літературної мови.

Тему про свідоме опрацювання літературної мови, відмінної від конкретного діалекту, певної говіркової системи, активно обговорювали І. Франко, Б. Грінченко, М. Пачовський, І. Верхратський, І. Стешенко, М. Пилипович (М. Левицький), Є. Чикаленко. У публікаціях «Сьогочасна мова на Україні» та «Криве дзеркало української мови» І. Нечуй-Левицький виступив проти «огаличанення» української мови і головним винуватцем цього процесу назвав М. Грушевського [5].

Формування стандартів цієї мови було досить нелегким завданням, оскільки творці літературної мови жили в різних державах, в різних діалектних стихіях, зазнавали впливу літературних мов сусідніх народів. Неабиякий вплив мали й романтично-етнографічні тенденції у творенні наукової термінології. З одного боку, А. Кримський писав про специфіку наукової мови — «трохи штучної, та зате точної і вигідної, а з другого — висловлював думку: «А краще було б, щоб і в науці писати так, як говорить народ» [6: 43].

Дбаючи про розвиток нової літературної мови, М. Грушевський критикує «галицьких старовірів» за схоластичні суперечки про те, що треба зберігати зі старої книжної мови, що черпати з народних говорів. Вчений вважає 50–60-ті роки в Галичині найтемнішими часами, коли в школах було запроваджено фонетичний правопис. В російській Україні найтемнішими часами називає М. Грушевський 70–80-ті роки XIX ст., тобто часи після указу 1876 р., коли суперечки про мову й правопис провокували люди, неприхильні до українства. Дотримуючись думки про закономірний історичний розвиток літературної мови, історик вважав безплідними, шкідливими дискусії про «ковані слова», заклики орієнтуватися тільки на «мову Котляревського, Квітки, Шевченка». Він не схва-

лював пристрасних суперечок про характер літературної мови в час, коли була нагальна потреба творити науку, культуру українською мовою. Люди, зацікавлені народним українським рухом, працюючи на полі просвітньої й культурної роботи, оминають такі мовні суперечки, бо, як наголошує М. Грушевський, пізніші покоління відберуть кукіль від зерна у літературній мові. Для нього, як громадського і культурного діяча, важлива була праця українців, щоб мовою, «яка виробилася і виробляється далі, дати якнайбільше реального знання, освітнього, культурного й політичного матеріалу своєму громадянству, своєму народові» [2: 19-20].

Робота над удосконаленням літературної мови, на думку М. Грушевського, — це процес постійний, копіткий, і вчений бачив діалог про розвиток літературної мови, в якому не було б нападок, суперечок, глузувань, а натомість мав бути спокійний обмін думками про відповідність того чи того вислову, про пошуки оптимального варіанта для висловлення конкретної думки. Говорячи про «проблему всеукраїнської культурної мови», вироблення української наукової мови, здатної для наукового мислення, вчений заперечує «провінціальний патріотизм», наголошує на «слабкості національної енергії, національного почуття», коли хочуть, «щоб газета писалася мовою його села», «а все українське письменство не виходило за межі словника його повіту». Саме орієнтація на такий обмежений словник, коли «культурну мову було замкнено в границі словарця сільського обходу» [Там само: 25-32], спричинювала дискусії про незрозумілість літературної мови.

За короткий час (п'ятдесят років, про які писав історик), коли вироблялася літературна мова, вона не досягла бажаної кристалізації. В ній багато доводиться чистити, шліфувати, полірувати. Багато в ній такого, як вважає автор, що було вжите на швидку руку й чекає, щоб замінили його висловом чи зворотом ліпшим, більше відповідним духові української мови. Особливо багато такого в складні, в синтаксисі. Учений відзначав специфіку лексичного складу української мови, в якій відбувається синтез власних елементів і запозичених, звертав увагу на процес «висортування» мови, коли з великої кількості синонімів, багатства форм і паралельних висловів добирається найдоцільніший.

Від принципу крайнього етнографізму, який, за словами М. Грушевського, був єдино правильним у середині XIX ст., в інший час — кінець XIX — початок XX ст., треба було відмовитися. Врешті, практика наукових видань, упроваджувана М. Грушевським у Львові і Києві, робота наукового товариства, заснованого 1908 р. з ініціативи М. Грушевського у Києві, доводила, що мовне питання найтісніше пов'язане з питанням освіти рідною мовою, з проблемою розвитку наукового стилю української літературної мови. Через науку, яка має міжнародний характер, національна мова формує систему термінологічних понять, що можуть бути сприйняті, зрозумілі й розвинуті на ґрунті рідної мови. Практичний внесок М. Грушевського в розвиток наукового стилю української літературної мови насамперед виявився у створенні фундаментальної праці

«Історія України-Руси». Крім того, він читав курс історії українською мовою, започаткувавши його у Львівському університеті. В автобіографії (1906 р.) історик згадував про з'їзд археологів 1899 р. в Києві, коли він гостро поставив питання про допущення рефератів українською мовою, з якими мали виступити на з'їзді галицькі вчені: «треба було задокументувати, що за сими претензіями на признание наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота» [Там само: 207].

Загальну характеристику наукового стилю вченого дала Т.І. Панько [7], відзначивши, що мовна практика М. Грушевського зазнала впливу тогочасної наукової мови в Галичині, проте вчений був свідомий того, що наукова мова, як і загалом літературний стандарт, з часом змінюватиметься.

Історичні шляхи формування української мови, утвердження її літературного стандарту для нації, яка не мала державності, входження національної мови в культурний контекст Європи були складними. Однак широке обговорення практичних питань рідномовної освіти, усвідомлення специфіки єдиної літературної мови поруч із функціонуванням різних народних говорів було підставою оптимістичних висновків М. Грушевського про можливості інтелектуалізації української літературної мови, про її стильове розгалуження, про поєднання народних і книжно-писемних джерел у збагаченні словника національної мови. Освіта й наукова діяльність мають забезпечити утвердження, авторитет, соціальну престижність української літературної мови.

Літературної мови як першого засобу для вищих культурних завдань, для поступу в національній культурі треба навчатися, а школа, за умов бездержавності України, цього не робила. До теми шкільної освіти М. Грушевський звертається постійно, вважаючи шкільне навчання основою для засвоєння літературної мови. Дитина має навчатися культурної мови з читанки, дитячого журналу, а інтелігенція має володіти великим запасом культурних слів і зворотів. Пор.: «Культурна надбудова над народною нашою мовою... дуже невелика, коли порівняти її чи з масою неологізмів і чужих слів і зворотів в інших культурних мовах, чи з народними елементами нашої мови» [2: 25].

Найпристрасніше висловлювався автор про вироблення «одностайного правопису» української літературної мови, пор.: «Не маємо українського міністерства просвіти чи якоїсь іншої інституції, яка могла б вирішити й завести по всіх школах, урядах, в публічному і всякім іншому уживанні норми одностайного українського правопису, граматики, стилістики на всім просторі українських земель в Галичині й на Кавказі, в Угорській Русі і в Правобічній Україні, в колоніях Америки й Сибіру чи Туркестану» [Там само: 36]. Саме такий стан не дозволяє, на думку вченого, експериментувати з українським правописом, пропонувати різні «паралельні дороги»: «Великим нерозумом було б додавати ще нові труднощі. От чому велику шкоду роблять всякі суперечки, які вчинюються за різні формальні дрібниці, і велику нетактовність показують ті, що такі дрібниці витягають і з малого велике роблять» [Там само: 31].

Минуло століття від часу висловлення думок про шляхи розвитку української літературної мови, про правописні проблеми. Але й сьогодні дуже актуальний погляд М. Грушевського на вироблення «одностайного правопису», «одностайного канону» для української мови, яка в сучасних умовах виконує важливу освітньо-культурну функцію — як мова навчання іноземців. У материковій Україні через систему загальної освіти, засоби масової інформації утвердився правописний канон, репрезентований насамперед науковим, офіційно-діловим, публіцистичним, художнім, релігійним стилями. Життя української літературної мови у функціонуванні різних стилів і використанні чинного правопису закономірно змінюється під впливом мовних інновацій. Вони спричинені активними міжкультурними контактами, зокрема впливом діаспорної мовної практики. Зіставляючи писемну українську мову, що побутує у різних державах, бачимо правописні розходження, відмінності в лексичній, граматичній нормі. На новому історичному зрізі констатуємо проблему вибору мовно-правописної норми. Але філологічні суперечки в материковій Україні не мають провокувати ситуації мовного хаосу. Мусимо пам'ятати, що дискусії про неузгоджений правопис, за висловом М. Грушевського, «точать українство»: «Скільки непорозумінь, розтічі, неохоти вони викликали й викликають далі! Як руйнують і без того слабкі сили нашої інтелігенції, як деморалізують публіку з народу та півінтелігенції! Просто се наше національне лихо!» [Там само: 19]. На думку вченого, тільки філологічні мотиви й аргументи не можуть бути критерієм розв'язання правописних питань. Адже літературну мову, її норму, зокрема й орфографічну, творить освічене українство, і тільки його мовна практика визначає тенденції творення літературної мови.

Парадигма української мови в науковому світогляді М. Грушевського доповнюється міркуваннями вченого про політичну платформу в мовному питанні, тобто про мовну політику в Україні. Конкретно-історичні умови, в яких доводилося діяти громадсько-політичному діячеві, зумовили пропагування ідеї федералізації Росії і здобуття Україною національно-культурної автономії. В таких умовах найважливіше питання, на думку М. Грушевського, стосувалося «культурного самоозначення» українців у Російській федерації. Слабкістю національної енергії, малою кількістю «свідомих своєї справи українців» (а їх до 1906 р. не було багато) пояснював історик факт відсутності українських шкіл, книгодрукування українською мовою. Спочатку українці ставили питання про «такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання в школі, до уживання в урядах і суді» [Там само: 96]. Мріючи про широку автономію України в федеративній Російській республіці, М. Грушевський наголошував, що в такій автономії мають бути забезпечені права меншим народностям України, всім, «хто хоче добра українській землі» [Там само: 75]. Він блискавично відгукувався на зміни в суспільстві, в політиці. Але при цьому завжди робив екскурси в історію, щоб показати закономірність поступу українського суспільства.

Історик бачив закономірність у тому, що кожний народ, і український також, складається з різних народів, які, живучи поміж українцями, приймали їхню мову, віру, звичаї. Об'єднує ці народи спільність національної свідомості. Про питання національної свідомості дуже часто пише М.Грушевський. Люди можуть бути різного походження, мати різну віру. Сама людина визначає свою належність до українського народу (сьогодні ми б сказали — «до громадян України»), «незалежно від того, хто якого роду, якої віри, а часом навіть — і якої хто мови» [Там само: 67]. Той новий лад, якого прагнули українці, має забезпечити всім народам, доля яких пов'язана з Україною, рівність. Разом з ідеєю поступу в освіті, науці вчений висловлював мрію про соціальну рівність і справедливість, щоб не був народ «темним, голодним, наймитом на своїй рідній землі», щоб не «пропадав без освіти й науки».

Аналіз політичної ситуації визначав і стратегічне бачення М. Грушевського, в якому погляд історика, соціолога, політика мотивував такі прогнози автора: «Для ближчого часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будучині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин — одною з опор сеї Європейської федерації» [Там само: 92]. А втім далекосяжні прогнози не узгоджувалися із сучасністю.

Перша світова війна, революційні події в Росії, Україні, відверта загарбницька політика Росії щодо України змусили вченого формулювати нові завдання українства, зокрема й щодо вирішення мовного питання. Проголошені революцією ідеї рівності народів, забезпечення їхніх національних прав у культурному розвитку, в освіті, науці були відкинуті наступом російських військ. І М. Грушевський відчув новий етап російщення України, пор.: «російщення України українці не можуть допустити, хоч би воно мало вестися не під царським штандартом, а під червоним прапором республіки» [Там само: 93-94]. З одного боку, була візія повної незалежності України, коли, за словами М. Грушевського, «українського питання вже нема. Є вільний український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи» [Там само: 98], а з другого боку, «прапор самостійної України стоїть згорнений» [Там само: 101].

У статтях, об'єднаних назвою «Вільна Україна» (березень-квітень 1917 р.), М. Грушевський пише про зміну політичної ситуації і потребу нових законів.

Він називав себе федералістом, але кінцевою метою вважав *федерацію світову*, федерацію вільних народів, не «федерацію поневолі», коли всі «замкнені до одної в'язничної клітки», пор.: «Я не бажаю своєму народові панування, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм» [Там само: 155]. М. Грушевський бачив вільну Україну в нових світових зв'язках: «Коли українське життя розриває нав'язану йому московською політикою, московським насильством північну орієнтацію,

воно може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом... Український народ належить до західноєвропейського чи, коротше кажучи, — просто-таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру» [Там само: 150]. Пор.: «Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно еманіпуватися взагалі, — так би сказати, випростуватись, як випростовується людина, якій прийшлося довго сидіти в якійсь скуленій позиції — розпростувати своє тіло, щоб потім укластись в найбільш вигідній позі» [Там само: 153].

Нові умови самостійного державного життя українців ставлять перед ними нові завдання, серед яких М. Грушевський називав засвоєння іноземних мов, знайомство з науковою, технічною літературою, навчання за кордоном. Але вчений зауважував, що вчитися мов, засвоювати нові технології не означає йти слідами чужого життя, присвоювати собі його здобутки.

Цікаві міркування М. Грушевського про *культуру краси і культуру життя*. Як символ першої була для історика українська пісня, але «ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах» [Там само: 157]. Тим часом культура життя в нас кульгає. Мова про громадську і політичну роботу, про недостачу сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних, про солідарність у складний момент будівництва «державного, соціального й економічного ладу», «поки переїздить по грудді й болоту тяжкий обоз української державності» [Там само: 157].

Як державник М. Грушевський сформулював кілька сентенцій, які, очевидно, викликатимуть роздуми не одного покоління українців: «Спеціальна, технічна підготовка важливіша за гуманітарну»; «Добре робити історію важливіше, ніж гарно писати її. Добра конструкція вартіша від геніальної поеми, і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч із Шевченковим «Кобзарем» [Там само: 159].

Кожне з наведених міркувань М. Грушевського може стати об'єктом дослідження сучасної гуманітаристики. Блискуча публіцистична форма цих висловлювань увиразнює актуальність їхнього змісту. Вони доповнюють аналізовану парадигму української мови новим складником.

Отже, парадигма української мови в науковому світогляді Михайла Грушевського об'єднує такі поняття:

- самостійність української мови у зв'язку з історією українського народу;
- українська мова й національна свідомість;
- українська мова й освіта;
- українська мова і «культурна, літературна мова»;
- українська мова й історія українського правопису;
- українська мова і наука;
- українська мова і повнота культури;

- українська мова і мовна політика в державі;
- українська мова як форма пошуку нових гуманітарних ідеологем.

Парадигма української мови віддзеркалює науковий світогляд Михайла Грушевського — історика, соціолога, психолога, культуролога, громадського й політичного діяча, державника — Великого Українця.

1. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 1991. — Т. 1.
2. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А.П. Демиденка. — К. : Веселка, 1992. — 551 с.
3. *Грушевський М.С.* Твори у 50 томах. — Львів: Світ, 2002. Т. 1.
4. *Куліш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской / Эпilog к «Черной раде» // Твори: У 2 т. — К., 1989. — Т. 2.
5. *Яременко С.А.* Мовне питання в науково-публіцистичних джерелах кінця ХІХ — початку ХХ ст. : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / С.А. Яременко; НАН України. Ін-т укр. мови. — К., 2004.
6. *Кримський А.* Про нашу літературну мову // ЛНВ. — 1901, кн. 10. — С. 43.
7. *Панько Т.І.* Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського. Текст лекції. — Львів: Львівський університет ім. І. Франка, 1991. — 54 с.

Статтю отримано 10.05.2016

Svitlana Yermolenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

MYKHAILO HRUSHEVSKY'S SCHOLARLY PERSPECTIVE ON THE UKRAINIAN LANGUAGE PARADIGM

The article addresses the views of Mykhailo Hrushevsky—a historian, sociologist, psychologist, and statesman—on the language issue in Ukraine. The author sums up the historian's theoretical conclusions about the Ukrainian language, which has historically differentiated Ukrainians from other Slavic nations; the article also examines Hrushevsky's views as a politician and statesman on the Ukrainian language as a means for national consolidation in the context of the social and psychological atmosphere in the Ukrainian society in the beginning of the 20th century, and within the complex process of building a state. The article emphasizes that the scholar and politician undertook a comprehensive analysis of the language situation in Ukraine and outlined a plan for developing education, science, and culture in the Ukrainian language to help form the Ukrainian national identity. The article draws special attention to the role of the literary language, which Hrushevsky described as a language of culture, in the development of the Ukrainian national existence.

In his scholarly works and popular articles, M. Hrushevsky expressed his thoughts on solving the language issue in Ukraine, considering the Ukrainian people's liberation movement, the desire to build a new Ukraine, and the vision of Ukraine's future as a European state.

Keywords: *Hrushevsky, the Ukrainian language, national history, ethnonym "Ukrainians", language and education, language and science, breadth of national culture, language policy, literary language (language of culture), discussions regarding orthography and spelling.*

УДК 811.161.1-2'373.611

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ВПЛИВ КОНТАКТНОЇ МОВИ: ДЖЕРЕЛО ПОМИЛОК ЧИ ДЖЕРЕЛО ЗБАГАЧЕННЯ?

У статті на матеріалі термінів медико-біологічної галузі розглянуто проблему впливу на українську мову російської, поширеність якої у фаховій сфері, з одного боку, провокує інтерференцію в плані використання словотворчих засобів, не властивих українській мові, а з іншого — може бути потужним джерелом розвитку власної української термінології, пропонуючи розвинену систему наукових понять, вже засвоєних мовцями, але таких, що потребують адаптації до виразальних засобів української мови. Аналіз низки російсько-українських словників (двох загальномовних академічних, які відділяє період у понад 30 років, та кількох фахових зі сфери медицини та біології) засвідчив, що у новіших словниках повніше відображені терміни та терміноелементи, які в російській мові мають форму активного дієприкметника, невластивого українській мові, а відтак складного для перекладу, та триває пошук власнеукраїнських форм для передання відповідного значення. В українській частині нового російсько-українського словника (2011—2015), порівняно зі старим (1980–1981), серед аналізованих одиниць значно зменшилася частка прикметників у формі активних дієприкметників (з 42,5 % до 15,52 %), зовсім немає субстантивованих дієприкметників, натомість збільшилася кількість звичайних прикметників (з 57,5 % до 82,76 %). Найбільш фаховий підхід до вибору українського відповідника зафіксований у словниках, створених мовознавцями або за участю мовознавців, вони ж найповніше відображають аналізовані конструкції. Проте й у них нерідко відсутні одиниці, наявні, наприклад, у російсько-німецькому термінологічному словнику, багато аналізованих термінів і терміноелементів зафіксовано лише в загальномовних словниках і не зафіксовано у спеціальних.

Зважаючи на присутність російської мови у мовній свідомості більшості українців, для успішного функціонування української наукової термінології система наукових понять, відображена в російській мові, має бути максимально використана для розвитку української наукової термінології на українському мовному ґрунті за обов'язкової співпраці фахівців різних галузей з мовознавцями-лексикографами.

Ключові слова: інтерференція, терміносистема, переклад, словник, словотвірна модель.

© С.О. СОКОЛОВА, 2016

Обмежене використання української мови в науковій і загалом у фаховій сфері за радянських часів негативно вплинуло на стан терміносистем різних галузей, а загальна тенденція до «зближення мов» спричинила сильний інтерферентний вплив російської мови на українську, зокрема й у сфері термінотворення. Російською мовою подавали текст дисертації, автореферату, публікували більшість наукових статей у галузях за межами гуманітарних наук. Переважно російською мовою відбувалося навчання майбутніх фахівців у ВНЗ.

Розширення суспільних функцій української мови, зокрема й у сфері науки, відбувається в умовах паралельного використання на тій самій території двох близькоспоріднених мов з неоднаковою комунікативною потужністю, що провокує посилення інтерферентного впливу саме в зонах розширення функцій (наприклад, у професійній сфері).

Водночас, присутність російської мови як базової у мовній свідомості більшості висококваліфікованих фахівців різних галузей дає змогу формувати власне українську наукову термінологію і розвивати науковий стиль з оперттям на наявну систему понять, використовуючи національні засоби вираження.

Дотепер маємо невідповідність між реальним функціонуванням терміна в тексті, його поданням у різних словниках і відповідністю нормам сучасної української літературної мови одиниць, зафіксованих у різних джерелах. Розгляньмо деякі поняття, що функціонують у медичній галузі, використавши як вихідні терміни, зафіксовані в російській частині перекладних словників [Литв.; Нікон.; Присяж.; РНС; РУСНТ; РУС 1; РУС 2; Усат.; Черв.], та особливості їх відображення українською мовою (табл. 1) в текстах медичної тематики (одиниці рубрики «тексти» зібрала авторка статті особисто в результаті багаторічного редагування текстів медичної тематики й аналізу друкованих видань) та в російсько-українських словниках — як загальних, так і термінологічних.

Деякі одиниці у багатьох словниках не перекладено зовсім (рос. *приступообразный, поступление на лечение, протекание болезни* та ін.), незважаючи на те, що вони є, наприклад, у реєстрі російсько-німецького словника (*первобеременная, многородящая*) [РНС], деякі адекватно подано лише в одному словнику (рос. *поступать / поступить на лечение* — укр. *бути прийнятим на лікування* [РУС 2]; рос. *родостимулирующие средства* — укр. *родо(полого)стимулювальні засоби* [Литв.], переклад інших не відповідає сучасним нормам української мови, зокрема наведено одиниці у формі активних дієприкметників (*водовіднімаюча, рістактивуюча речовина, перво-, повторнородяща*), або переклад стосується іншого значення поданої у словнику лексеми (*поступление* — *надходження* [Усат.], (действие) *вступ*, (неоконч. д. — *еще*) *вступання, надходження* [Черв.]), в окремих випадках термін відсутній у спеціальних словниках, а в загальномовних в перекладі сплутано пароніми (*роділля* — *породілля*), до деяких термінів поруч із правильним перекладом наведено як варіант зрусифіковану форму (рос. *протекание, течение болезни* — укр. *проходження, перебіг, протікання*).

Співвіднесення в загальномовних словниках рос. терміну *первородящая* з укр. розм. *первістка* і тим більше зменш.-пестл. *первісточка* усуває його термінологічність і додає зайвий елемент значення, невластивий терміну, ‘жінка, яка народжує вперше і вперше вагітна’.

До того ж у СУМі знаходимо лише три значення цього слова: ‘перша дочка’, ‘корова, яка телиться перший раз’, ‘первоцвіт’ [СУМ VI 6: 119]. Відповідно у функціонуванні термінів у текстах трапляється ще більше огріхів, переважно зумовлених впливом російської мови — або прямим (*поступлення на лікування, родорозрішення, протікання хвороби* та ін.), або наївною спробою поширити семантичну структуру російської лексеми на

Таблиця 1. Особливості перекладу деяких медичних термінів

Російська мова	Українська мова		
	Тексти	Словники	Норма
водоотнимающее (вещество)	водовіднімаюча речовина	водовіднімаюча речовина (РУСНТ)	водовіднімальна
первобеременная	першовагітна	немає	першовагітна
первородящая	первородяща	першороділля першородка	жінка, що народжує вперше
поступать / поступить (на лечение)	поступати / поступити, надходити / надійти (на лікування)	бути прийнятим (на лікування) [РУС 2]	бути прийнятим (на лікування), госпіталізованим, ушпиталеним
поступление (на лечение)	поступлення, надходження	немає	прийняття, госпіталізація, ушпиталення
приступообразная (боль)	нападоподібний	немає	нападоподібний
протекание, течение (болезни)	протікання, проходження, перебіг	проходження, перебіг, (протікання)	проходження, перебіг
протекать, проходить (о болезни)	протікати, проходити	проходити, (протікати) (РУС 1, 2)	проходити (РУС 2)
родильница (лат. parturia)	роділля, породілля	породілля, [роділля]	породілля
родоразрешение	родо(полого)-розрішення	розродження	розродження
родостимулирующие (средства)	родо(полого) стимулюючі / (стимулювальні)	родо(полого) стимулювальні (Литв.)	родо(полого) стимулювальні, для стимулювання пологів
роженица (лат. puerpera) ¹	роділля, породілля, (поліжниця)	роділля, [породілля], (поліжниця)	роділля
ростактивирующее (вещество)	рістактивуюча (речовина)	рістактивуюча (речовина)	рістактивувальна, для активування росту

¹ В російсько-українських словниках (передусім загальних і навіть у деяких фахових) лексеми *роділля* і *породілля* переважно подано як спільнокореневі синоніми, водночас в медичній термінології заведено розрізняти поняття *роділля* (лат. *puerpera*, рос. *роженица*, нім. *Kreißende, Gebärende* — ‘жінка в процесі пологів’) і *породілля* (лат. *parturia*, рос. *родильница*, нім. *Wöchnerin* — ‘жінка в ранньому післяпологовому періоді’).

українську (пор. рос. *посылка поступила, больной поступил на лечение* — укр. *посилка надійшла, хворий *надійшов на лікування*).

Отже, багато термінів і спеціальних слів або не відображені в російсько-українських словниках, або їхній переклад не відповідає повною мірою нормам сучасної української мови. За цих умов особливого значення набуває вдосконалення підходів до укладання сучасних російсько-українських словників — загальномовних і термінологічних. Об'єктивні причини недоліків фахових перекладних (російсько-українських) словників вбачаємо передусім у недостатній співпраці фахівців певної галузі з мовознавцями-лексикографами, у неповному врахуванні в реєстровій частині досвіду перекладних словників для інших мов тощо. Автори словників — фахівці певної галузі — є носіями спеціальної інформації, глибоко розуміють зміст терміну та його системні зв'язки з іншими термінами, але нерідко мають неповне уявлення про його місце в системі мови, що часом спричиняє копіювання форми одиниці вихідної мови (у цьому випадку — російської). Мовознавці краще усвідомлюють мовну системність терміна, проте не завжди повною мірою володіють системою фахових понять, чим зумовлена неповнота реєстру та недостатнє відображення синонімічних і ієрархічних зв'язків термінів, виражених словами та словосполученнями, інколи — неточність перекладу.

За період незалежності України створено цілу низку російсько-українських термінологічних словників з різних галузей, багато їх і в медичній сфері, однак усі вони не лише не є вичерпними, але й не розв'язують повною мірою проблем, пов'язаних із системними відмінностями української та російської мов, наприклад, з тим, що в російській мові термінами або компонентами термінів є активні дієприкметники або їхні транспозити (іменники або прикметники, що мають форму дієприкметників), тоді як українській граматичній системі вони не властиві. У радянський період заохочувалося вживання спільних з російськими українських мовних одиниць, зокрема й активних дієприкметників, що відображено в термінологічних словниках того часу. Зараз активні дієприкметники рекомендовано замінювати, передусім прикметниками із суфіксами **-н-/-івн-**, **-льн-**, **-уч-**, складними іменниками, іменниками із суфіксами **-ач**, **-ник/-льник**, **-ар**, **-янин** та ін., — наголошує К.Г. Городенська [2: 10], а Г. Голосовська, ретельно проаналізувавши поради, які висловлювали О. Курило, М. Сулима, С. Караванський, наводить 15 найуживаніших способів заміни згаданих форм [1: 70–71]. Мовознавці зауважують, що найважче відмовитися від одиниць у формі активного дієприкметника саме в термінології, адже вони стисло і точно передають ознаку предмета за виконуваною ним дією [2; 3], не відмовляються від них повністю й письменники [3: 62], обговорення цього питання не припиняється, зокрема й на сторінках журналу «Українська мова» [4: 99].

Далі у статті розглянуто способи перекладу (або відсутності перекладу) термінів або складників багатокomпонентних (2–3 компоненти) термінів, що мають у російській мові форму активного дієприкметника

(з одним або двома коренями) і вживаються у медичній і біологічній термінологіях для: а) називання жінки за кількістю пологів; б) характеристик болю; в) характеристик речовин; г) називання (характеристик) засобів медичного (біологічного) призначення. Лексеми у формі дієприкметника відібрано з російської частини всіх проаналізованих словників (75 одиниць). За мету поставлено простежити динаміку їхнього відображення в низці російсько-українських термінологічних словників, укладених у період між двома академічними російсько-українськими загальномовними словниками — РУС 1 (1980–1981) і РУС 2 (2011–2014).

У російській мові аналізовані одиниці можуть бути справжніми простими дієприкметниками (табл. 2, 3), субстантивованими дієприкметниками з двома коренями, простими або складними прикметниками дієприкметникового походження. Німецькій мові притаманні переважно ті самі словотвірні моделі, крім того, поширений переклад за допомогою складного іменника з атрибутивною першою частиною, утім, німецька мова не є об'єктом нашого аналізу, тому наводимо лише по одному німецькому прикладу для кожної словотвірної моделі. Для українських перекладів використано ширший спектр моделей — починаючи від таких,

Таблиця 2. Структура російських, німецьких та українських термінів

Граматична форма	Російська мова	Німецька мова	Українська мова
Дієприкметник	зависящая от положения (боль)	—	—
Дієприкм. субст. складний	первородящая	Erstgebärende f 'жінка, яка народжує вперше'	книжн. первородяща [РУС 1]
Прикм. (з дієприкм.) простий	опоясывающая (боль) моющее (средство) нарастающая боль	zunehmender (Schmerz) 'оперізувальний біль'	оперізуючий (біль) миючий (засіб) наростаючий (біль)
Прикм. (з дієприкм.) складний	сосудосуживающее (средство)	lageabhängiger (Schmerz) — 'залежний від положення (біль)'	судинозвужуючий (засіб)
Прикметник простий	—	—	залежний від положення оперізувальний (біль) мийний (засіб)
Прикметник складний	—	—	судинозвужувальний
Іменник простий	—	—	первістка [РУС 1,2]
Іменник складний	—	Gürtelschmerz, m — 'оперізувальний біль'	першороділля
Описова конструкція	—	—	яка (що) родить (народжує) вперше

Таблиця 3. Особливості граматичного оформлення вихідних та перекладних термінів у кількісному вимірі (%)

	Російська мова	Німецька мова	РУС 1	РУС 2
Дієприкметник	6,67	—	—	—
Дієприкм. субст. складний	5,33	4,08	7,5	—
Прикм. (з дієприкм.) простий	72,0	25,33	42,5	15,52
Прикм. (з дієприкм.) складний	17,33	12,25	2,5	—
Прикметник простий	—	—	57,5	82,76
Прикметник складний	—	—	5,0	10,35
Іменник простий	—	14,29	2,5	12,07
Іменник складний	—	32,65	—	3,45
Описова конструкція	—	—	62,5	63,80
Загальна кількість	75	49	36 (4)	53 (5)

що дублюють модель російського терміну, й до абсолютно самостійних — за допомогою звичайного простого або складного прикметника, простого чи складного іменника описової конструкції тощо.

Показовим є кількісний розподіл розглянутих моделей у різних мовах (табл. 3) та у двох російсько-українських загальномовних словниках, які відділені один від одного періодом у понад 30 років [РУС 1 і РУС 2]. У російській мові серед обраних для аналізу одиниць найбільше виявилось простих (54, або 72 %) і складних (13, або 17,33 %) віддієприкметникових прикметників, менше справжніх (5, або 6,67 %) і субстантивованих (4, або 5,33 %) дієприкметників. Для їх перекладу в німецькій мові найчастіше використано складні іменники (32,65 %) та прості субстантивовані прикметники (25,33 %).

Порівняльний аналіз двох російсько-українських словників¹ засвідчує, що в новому РУСі значно зменшилася частка віддієприкметникових прикметників (із 42,5 % до 15,2 %), зовсім немає власне дієприкметників, які траплялися в старому (7,5 %), натомість збільшилася кількість простих і складних прикметників та іменників. Частка описових конструкцій, які в обох словниках наведено як один з варіантів перекладу, що стосується російських власне дієприкметників, практично лишилася такою самою, оскільки це найкращий спосіб передання значення дієприкметника (ознака за дією). Отже, в академічних словниках

¹ Загальна кількість моделей перевищує 100 %, оскільки враховано всі варіанти перекладу кожної одиниці. У загальній кількості одиниць в дужках вказано кількість складних лексем, які не перекладені безпосередньо, але їх переклад може бути встановлений за допомогою складників, наприклад, за відсутності в РУС 2 терміна *адреноблокующее средство* в реєстрі є окрема стаття для російського дієприкметника *блокирующий* — 1. прич. який (що) блокує; 2. прил. блокувальний.

загалом виражені тенденції, притаманні сучасному українському словотвору. У новому словнику збільшилася й абсолютна кількість термінів досліджуваної структури. Водночас у них зі зрозумілих причин усе-таки відсутня досить велика кількість термінів, тому дуже важливим постає питання якості перекладу саме у спеціальних словниках.

Далі проаналізуємо особливості перекладу українською мовою та подання синонімів деяких утворень у формі активного дієприкметника з питомими та іншомовними коренями у різних словниках (табл. 4, 5).

У загальномовних словниках усі вони представлені як окремі реєстрові одиниці, у потрібних випадках вказано на їхнє функціонування як прикметників у складі словосполучень, наприклад, *анестезирующий* — мед. 1. який (що) анестезує (знеболює); прич. *анестезуючий*; 2. прил. *анестезувальний*. *Анестезувальний засіб* [РУС 2, I: 46]; *отравляющий* — 1. прич. який (що) отруює; 2. прил. *отруйний*, *отруйливий*. *Отруйні (отруйливі) речовини* [РУС 2, II: 820]. При цьому навіть у тому самому словнику в одних випадках зауважено неприпустимість в українській мові слів із суфіксами активних дієприкметників (не реком. *димоутворюючий* [РУС 2, I: 664]), в інших вони просто не подані, а іноді наведені як цілком нормативні дієприкметники (*анестезуючий*).

І в загальномовних, і у фахових словниках дуже рідко враховано синонімію питомих та запозичених прикметників дієприкметникового походження, іменниково-прикметникових сполук та іменників (*анестезувальний* / *знеболювальний засіб* — *анестетик* / *знеболювач*, *адсорбівний засіб* — *адсорбент*, *жарознижувальний засіб* — *антипіретик*), іменниково-прикметникових та іменниково-іменникових сполук (*мийний засіб* — *засіб для миття*; *знежирювальний засіб* — *знежирювач* — *засіб для знежирення*). Цей принцип має бути системно застосований до всіх одиниць. Формулу перекладу «призначений для» взагалі дуже рідко використано у спеціальних словниках.

Складні одиниці в російській мові зберігають лише суфікс дієприкметника, а функціонують або як прикметник, або як іменник, і наведені відповідно у двох окремих словникових статтях. Спеціальні словники орієнтовані переважно на термінологічне значення, нерідко копіюючи ту форму, яку запропонував загальномовний словник (*анестезуючий* [РУС 1, Присяж., Усат., Черв., Никон.], *жарознижуючий* [РУС 1, Присяж., Усат., Черв.], але *отруйний* [РУС 1, Присяж., Усат., Черв., Никон.]). Фахові словники, у створенні або редагуванні яких брали участь мовознавці, іноді пропонують власні варіанти перекладу, які відповідають специфіці української мови (*жарознижувальний* [РУСНТ, Усат.², Литв.]). Відсутність певної одиниці в РУС 1 утруднює її відображення у фаховому словнику (*дымообразующее вещество* — *димоутворювальна речовина* [РУСНТ], *димоутворююча речовина* [Усат.], в інших спеціальних словниках ця одиниця відсутня).

² Автор цього словника працював також у колективі РУСНТ, тому в його праці відчутна робота редактора-лексикографа.

Таблиця 4. Переклад російських термінів *анестезирующий і жаропонижающий*

РНС (реєстр)	анестезирующее средство (є також: анестетики)	жаропонижающее (средство) (немає: антипіретик)
РУС 1	мед. який (що) анестезує (зне- чулює), анестезуючий (о. с.); (немає: анестетик)	в знач. суш. мед. жарознижуюче (о. с.)
Присяж.	анестезуючий (о. с.)	жарознижуючий, антипіретич- ний, антифебрильний (о. с.)
РУСНТ	анестезуюча (речовина); (о. с.): мед. анестезувальний, знеболю- вальний; (о. с. — з відсиленням): анестетик — фарм. анестетик	жарознижувальна (речовина)
Усат. Черв.	анестезуюча (речовина) який (що) анестезує, анестезу- ючий (о. с.)	жарознижувальна (речовина) жарознижуюче (о. с.)
Литв.	анестезувальний, знеболюваль- ний (о. с.); (о. с. — з тлумачен- ням): анестетики — анестетики	жарознижувальний (антипіре- тичний, антифебрильний) (о. с.)
Никон. РУС 2	анестезуючий, знеболювальний мед. 1. який (що) анестезує (знеболює); прич. анестезую- чий; 2. прил. анестезувальний. анестезувальний засіб (о. с.); є також: анестетик (обезболива- юче вещество) — анестетик	жарознижувальний суш., фарм. жарознижувальне, жаротамувальне фарм. жарознижувальний, жаро- тамувальний. жарознижувальні (жаротамувальні засоби) (о. с.)

Таблиця 5. Переклад російських термінів *отравляющий і дымообразующий*

РНС (реєстр)	Отравляющее (вещество)	Дымообразующее (вещество)
РУС 1	1. прич. який (що) отрує; 2. в знач. прил. отруйний, отруйливий. отруй- ні (отруйливі) речовини (о. с.)	немає
Присяж.	отруйні речовини	немає
РУСНТ	отруйна речовина	димоутворювальна
Усат.	отруйна речовина	димоутворююча
Черв.	1. який (що) отрує; 2. отруйний, отруйливий: отравляющие веще- ства — отруйні (отруйливі) речови- ни (о. с.)	немає
Литв.	немає	немає
Никон. РУС 2	отруйний 1. прич. який (що) отрує; 2. прил. отруйний, отруйливий. отруйні (от- руйливі) речовини (о. с.)	немає 1. який (що) утворює дим; прич. не реком. димоутворюючий; 2. прил. димоутворювальний, ди- моторний, димоторний (о. с.)

Таблиця 6. Особливості перекладу російських медичних термінів у формі активного дієприкметника в різних словниках (у % до загальної кількості реєстрових одиниць)

	РУС 1	Присяж.	РУСНТ	Усат.	Черв.	Нікон.	Литв.	РУС 2
Дієприкм. субст. складний	7,5	—	—	—	5,0	2,86	—	—
Прикм. (з дієприкм.) простий	42,5	53,13	23,08	30,0	52,5	17,4	27,27	15,52
Прикм. (з дієприкм.) складний	2,5	9,38	3,85	2,5	2,5	2,86	9,09	—
Прикметник простий	57,5	40,63	57,69	60,0	52,5	65,71	72,73	82,76
Прикметник складний	5,0	6,25	15,39	10,0	5,0	14,29	—	10,35
Іменник простий	2,5	—	1,92	—	—	—	—	12,07
Іменник складний	—	—	3,85	2,5	—	—	—	3,45
Описова конструкція	62,5	21,88	—	—	30,0	2,86	9,09	63,80
Загальна кількість	36 (4)	32	52	40	40	35	11	53 (5)

У новому російсько-українському словнику (порівняно з РУС) значно збільшилася кількість перекладених термінологічних одиниць, що в російській мові мають форму активного дієприкметника і покращилася якість перекладу. Порівняльний аналіз їхнього відображення в проаналізованих словниках (табл. 6) свідчить, що автори дедалі більше намагаються уникати невластивих українській мові моделей, застосовуючи переклад за допомогою простих і складних прикметників та іменників, описових конструкцій тощо, орієнтуючись на зразки, запропоновані в загальномовному словнику. Утім, далеко не всі потрібні терміни потрапляють до словників, загальна кількість аналізованих одиниць у спеціальних словниках менша, ніж в РУС 2. Зокрема, зовсім не потрапили до словників терміни, які є в реєстрі російсько-німецького медичного словника, *стихающая (боль)*, *зависящая от положения (боль)*, *разгружающий (бюгель)*, *отпугивающее (насекомых средство)*, *пенообразующее (средство)* та ін., лише в загальномовному словнику є *диспергирующее (средство)*, *смачивающее (средство)*, *снижающее (содержание липидов средство)*, лише в одному з термінологічних *рассасывающее (средство)* [Черв.], *родостимулирующие (средства)* [Литв.], *связывающее (средство)* [РУСНТ].

Розширення сфер функціонування української мови спричинило розвиток наукової термінології і зумовило потребу в створенні нових термінологічних словників, передусім перекладних. Попри інтерферентний вплив російської мови, помічено тенденцію до пристосування способів перекладу цих одиниць до системи української мови, зокрема прикметниками з питомими українськими суфіксами, іменниками тощо. Послідовніше враховано семантичну структуру вихідних дієслів та віддієслівних іменників, вживаних у фаховому мовленні, у перекладі враховано міжмовну семантичну асиметрію.

Водночас у термінологічних словниках переклад не завжди здійснено з урахуванням словотвірного значення, не всі власні ресурси україн-

ської мови використано, а головне — далеко не всі потрібні одиниці зафіксовані фаховими словниками. Отже, присутність російської мови у мовній свідомості більшості українців, з одного боку, спричиняє інтерференцію в їхньому українському мовленні, а з іншого — може бути потужним джерелом розвитку власних словотворчих ресурсів, пропонуючи розвинену систему наукових понять, уже засвоєних мовцями, але таких, що потребують адаптації до виражальних засобів української мови.

На теперішньому етапі система наукових понять, відображена в російській мові, має бути максимально використана для розвитку української наукової термінології на українському мовному ґрунті за об'язкової співпраці фахівців різних галузей з мовознавцями-лексикографами.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Литв. — Литвиненко Н.П., Місник Н.В. Тлумачний словник медичних термінів: Російською, латинською та українською мовами: для лікарів, науковців, студ. мед. навч. закл. — К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2010. — 848 с.
- Никон. — Русско-английско-украинский медицинский словарь / Е.И. Шапкин, В.В. Никонов, В.Е. Шапкин / под ред. проф. В.В. Никонова. — Х. : Консум, 1998. — 640 с.
- о.с. — лексичній одиниці присвячено окрему словникову статтю.
- Присяж. — Присяжнюк М.С. Російсько-український медичний словник професійної мови фахівців з внутрішніх хвороб (із тлумаченням термінів) : 20 000 слів. — К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1995. — 502 с.
- РНС — Болотина А. Медицинский словарь (русско-немецкий и немецко-русский): Ок. 70 000 терминов. — М. : РУССО, 1996. — 774 с.
- РУС 1 — Російсько-український словник в 3-х томах. Изд. 2-ге, вип. / І.К. Білодід (голова редколегії). — К. : Гол. ред. укр. рад. Енциклопедії, 1980–1981.
- РУС 2 — Російсько-український словник у чотирьох томах / П.Ю. Гриценко (голова редколегії). — К. : Знання, 2011–2014.
- РУСНТ — Російсько-український словник наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина / за ред. Л.О. Симоненко. — К. : Наук. думка, 1996. — 660 с.
- СУМ — Словник української мови: в 11-ти т. — К. : Наук. думка, 1970 — 1980.
- Усат. — Усатенко О.К. Російсько-український словник медичної термінології. — К. : Наук. думка, 1996. — 463 с.
- Черв. — Червяк П.І., Захараш М.П. Російсько-український медичний словник. — К. : Генеза, 1997. — 617 с. (понад 30 000 термінів)

1. *Голосовська Г.* Активні дієприкметники в українській літературній мові: уживати чи ні? // Українська мова. — 2011. — № 4. — С. 63–71.
2. *Городенська К.* Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи де-струкція словотвірних норм? // Українська мова. — 2013. — № 2. — С. 3–12.
3. *Кислюк Л.* Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація // Українська мова. — 2012. — № 1. — С. 52–66.
4. *Краснопольська Н.* Загальні рекомендації щодо унормування української термінології менеджменту // Українська мова. — 2014. — № 1. — С. 97–104.

Статтю отримано 14.06.2016

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE INFLUENCE OF A CONTACT LANGUAGE:
IS IT THE SOURCE OF MISTAKES OR THE SOURCE OF ENRICHMENT?

The article on the basis of biomedical branch terms deals with the problem of effects on the Ukrainian language by the Russian one, the spread of which, in professional sphere, on the one hand, provokes the interference in terms of the use of formative tools, not inherent in Ukrainian language, on the other hand — it can be a powerful source of development of Ukrainian terminology as its' own, suggesting advanced system of scientific concepts already assimilated by speaker, but those that require adaptation to the expressive means of Ukrainian. Analysis of the number of Russian-Ukrainian dictionaries (two common language academic dictionaries, which divides a period of over 30 years, and several specialized in the sphere of medicine and biology) demonstrated that terms and term elements are better represented in newer dictionaries, which in the Russian language have active Participle form, unusual for Ukrainian language, and therefore difficult to translate, and the search for the appropriate Ukrainian forms for transferring of the needed meaning continues. In the Ukrainian part of the new Russian-Ukrainian dictionary (2011–2015), compared with the old one (1980–1981), the proportion of adjectives considerably reduced in the form of active participles (From 42.5% to 15.52%) among the analyzed units, instead the number of ordinary adjectives (from 57.5% to 82.76%) increased. The most professional approach to the selection of Ukrainian equivalent is registered in dictionaries, produced by linguists or with participation of linguists, so as they represent more fully the structures analyzed. However they also often miss units, represented, for example, in the Russian-German Glossaries, many analyzed terms and term elements only fixed in common language dictionaries and not fixed in special ones.

Considering the presence of Russian language in the minds of most Ukrainian, for the successful functioning of the Ukrainian scientific terminology the system of scientific concepts, reflected in the Russian language, should be used as much as possible for the development of Ukrainian scientific terminology on the ground of Ukrainian language, with obligatory cooperation between specialists in various fields and linguists-lexicographers.

Keywords: *interference, term system, translation, vocabulary, derivational model.*

Мовна мозаїка

НАЦІЄТВІРНИЙ, А НЕ НАЦІОТВІРНИЙ

У чотирьох виданнях “Українського орфографічного словника” (VI, VII, VIII, IX) подано прикметники *націотвірний* і *націотворчий*, у складі яких безпідставно вжито голосний *о*. На відміну від запозичень *націоналізм*, *націоналіст*, вони утворені в українській мові безпосередньо від іменникової основи *націй*-(*-а*). Відповідно до чинного “Українського правопису” (§ 25, 2 в) після основ іменників м’якої групи на *-й* у складних словах потрібно вживати сполучний голосний *є* (орфографічно *є*), пор.: *краєзнавство*, *бездатний*, *націєзнавство*. Саме тому правильним є складний прикметник *націєтворний*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'374

Наталія Сніжко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКА ІДЕОГРАФІЯ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті йдеться про основні етапи розвитку української ідеографії, предметом дослідження якої є поняттяве структурування лексики та відображення ієрархічно упорядкованих груп в ідеографічних словниках. Увиражено макронаукове призначення ідеографії, що нині є основою комплексного дослідження історії України та українського мовомислення.

Ключові слова: українська ідеографія, ідеографічний словник, тематичний словник, ієрархічне упорядкування лексики, синоптична схема тезауруса, досвід світового й українського тезаурусотворення.

Дослідження структури змістової сторони мови та з'ясування закономірностей мовомислення сягає сивої давнини. В аналітичних працях І.М. Гетьмана, Ю.М. Караулова, В.В. Морковкіна, О.О. Селіванової та ін. учених, які присвячені історії світової ідеографії, зазначено, що перші спроби ідеографічного опису мов сягають періоду античності, а перші ідеографічні словники укладено у II ст. н. е. [29: 172].

Інтенсивний розвиток світового тезаурусотворення (укладання ідеографічних словників) припадає на середину XIX ст., коли з'явився ідеографічний словник П. Роже, укладений для англійської мови [27]. Тезаурус П. Роже містить інформацію про групування слів за смислом та особливості їх використання з комунікативно-пізнавальною метою. Цей словник став зразком для створення ідеографічних словників різних мов, його успішно застосовують нині. З використанням досвіду тезауруса П. Роже у середині XX ст. укладено словники Ф. Дорнзайфа — для німецької мови, Х. Касареса і М. Молінер — для іспанської, Р. Халігга і В. фон Вартбурга — для французької та ін. [15; 16; 20;].

© Н.В. СНИЖКО, 2016

Отже, середина ХХ ст. — важливий етап активної розбудови світової ідеографії, пов'язаний зі створенням низки ідеографічних словників. Цей період детально представлений у монографіях Ю.М. Караулова «Общая и русская идеография» [18] та В.В. Морковкіна «Идеографические словари» [23]. Автори цих книг подають синоптичні схеми багатьох словників, визначають універсальні та специфічні сегменти поняттєвого структурування лексики, вказують на вагомість компонентного аналізу семантики слів для визначення гіпонімів та гіперонімів тощо.

Огляд наукових праць з теорії та практики ідеографії здійснює Н.Ф. Клименко в колективній монографії «Украинский семантический словарь. Проспект». Автор наголошує на важливості дослідження структури синоптичних схем ідеографічних словників задля вибору методики побудови тезауруса. «Схема класифікації понять, — зазначає Н.Ф. Клименко, — детермінує загальну структуру ідеографічного словника, який починається переліком досить широких понять і закінчується переліком окремих слів у статтях, співвідносних з поняттям. Наприклад, основу словника П. Роже складають чотири вихідних поняття: абстрактні відношення, простір, матерія, дух (почуття, воля, розум). Кожне з них потім розподіляється на категорії (роди), наприклад, простір — на абстрактний простір, обмежений простір, існування в просторі, відносний простір. Одержані класи діляться на види, останні — на тематичні групи» [40: 25].

Друга половина ХХ — поч. ХХІ ст. у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці є важливим етапом формування теоретичних засад ідеографії, семасіології, діалектології та інтегральної лексикографії, що розвиваються у тісній взаємодії (Ю.Д. Апресян, Є. Бартмінський, А. Вежицька, П.Ю. Гриценко, Ю.М. Караулов, Н.Ф. Клименко, Л.А. Лисиченко, М.М. Пешчак, З.Д. Попова, А.І. Стернін, М.В. Пименова та ін.). Під керівництвом Л.С. Паламарчука написано низку кандидатських дисертацій: В.О. Винник «Назви одиниць виміру і ваги в українській мові» (1965 р.), Г.Г. Дідківська «Назви осіб за ремеслами та професією в українській мові» (1972 р.), Л.О. Симоненко «Мікологічна лексика української мови» (1973 р.), М.М. Фещенко «Назви лікарських рослин в українській мові» (1974 р.), Л.Д. Фроляк «Ботанічна лексика українських говорів Північного Приазов'я» (1988 р.) та ін. Закономірності семантичного групування діалектної лексики узагальнює П.Ю. Гриценко у монографії «Моделювання системи діалектної лексики» (1984 р.). М.П. Годована 2009 р. укладає «Словник-довідник назв осіб за видом діяльності» (за ред. Л.В. Туровської). Принципи тематичного групування лексики застосовують М.А. Жовтобрюх, Л.А. Паламарчук, В.М. Русанівський, Т.К. Черторизька, Л.Г. Скрипник, А.А. Бурячок, В.О. Винник, В.В. Німчук та ін. українські мовознавці в академічних курсах з лексикології та історії української мови [17].

На межі тисячоліть у славістиці укладено ідеографічні словники за ред. Л.Г. Бабенко, О.С. Баранова, Є.А. Карпіловської, Н.Ю. Шведової та

ін., створено антології концептів та окреслено шляхи дослідження концептосфери (В.І. Карасик, І.А. Стернін, М.В. Пименова та ін.) [2—5; 26; 28]. Ю.С. Степанов 2001 р. уклав словник «Константы: Словарь русской культуры». Створено низку тематичних та навчальних словників, серед яких: «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся» М.В. Никончука (1985 р.), «Атлас ботанічної лексики української мови» І.В. Сабодоша (1999 р.), «Українсько-англійський тематичний словник» К.І. Богущького (2001 р.), «Українсько-польський тематичний словник» (укл.: Я. Рігер, О.М. Демська-Кульчицька, 2007 р.), «Українсько-німецький тематичний словник» (укл.: Н. Яцко, Ю. Карпенко, В. Карпенко, 2009 р.) та ін. Тематичне багатство білоруської мови відтворене у словниках «Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік» (1999 р.) та «Раслінны свет: Тэматычны слоўнік» (2001 р.).

Потужний напрямок розвитку теорії та практики систематизування лексики української мови складають праці Л.О. Симоненко. У монографії «Формування української біологічної термінології» (1991 р.) науковець узагальнює класифікаційні схеми, призначені для системного опрацювання лексики природничих наук, досліджує закономірності формування українських терміносистем на тлі загальномовних процесів розвитку. У низці галузевих словників, де Л.О. Симоненко є відповідальним редактором («Російсько-українсько-латинський зоологічний словник» (1993 р.); «Російсько-український словник. Будівництво» (1994 р.); «Російсько-український словник наукової термінології, Біологія. Хімія. Медицина» (1996 р.), «Російсько-український та українсько-російський словник зв'язувальної термінології» (2001 р.) та ін.), відтворено структуру й функціонування українських різногалузевих термінів.

Короткий огляд праць українських та зарубіжних учених у галузі системного дослідження лексики увиразнює невпинне прагнення вчених до осмислення законів мовної системи. Зміст лексикографічних праць засвідчує принципову різницю між ідеографічною класифікацією лексики та її тематичним упорядкуванням. Якщо ідеограф ставить завдання розподілити лексику мови «згори й донизу» та ієрархізувати її на основі слів з різним ступенем узагальнення семантики, як спостерігаємо в шеститомному Ідеографічному словнику російської мови (за ред. Н.Ю. Шведової), то укладачі тематичних словників добирають необхідну лексику під наперед визначену тему, важливу для пізнавально-комунікативної мети. Ідеографічна класифікація лексики, як наголошує Н.Ю. Шведова, відтворює природне структурування лексики [28]. У тематичних словниках постають фрагменти лексико-семантичної системи відповідно до мовної компетенції автора [10: 41]. Наприклад, порівняння словесного наповнення групи ЧАС в «Українсько-англійському тематичному словникові» К.І. Богущького, де представлені одиниці часу, назви місяців, днів тижня та пір року [7: 239—241], із групою назв часу, виявлених в 11-томному Словнику української мови і представлених в електронному ідеографічному словникові іменників Н.В. Сніжко та М.Д. Сніжка [33;

36; 37], виявляє специфіку й переваги ідеографічного упорядкування лексики. З'ясовуємо, що у словнику К.І. Богуцького — 35 слів на позначення часу, в ідеографічному словнику іменників — 468 слів. Ієрархічне структурування назв часу визначаємо за словниковими ідентифікаторами *час* (140 слів), *період* (99 слів), *проміжок* (46 слів), *пора* (33 слова), *день* (27 слів) і т. д. Такі ідентифікатори укладачі 11-томного СУМа використали для тлумачення як найзагальніших назв часу (*вік, епоха, рік, день, століття*), так і тих, що пов'язані з конкретним періодом (*надвечір'я, надобіддя, переддень, світання, передсвіт, зажинки, обжинки, розговини, сівба, жниво, колосіння* та ін.). Згруповані назви відтворюють універсальні й специфічні особливості концептуалізації часу, увиразнюють мотивацію найменувань часу природним оточенням, особливостями сільськогосподарських робіт, релігійними звичаями тощо.

Загальна мовна картина, що постає внаслідок ідеографічного систематизування іменників 11-томного Словника української мови, відтворює закономірності українського мовомислення, що склалися на другу половину ХХ ст. За матеріалами тлумачного словника виявляємо співвідношення основних поняттєвих класів лексики: ВСЕСВІТ, ЛЮДИНА, ЛЮДИНА і ВСЕСВІТ. З'ясовуємо, що на позначення людини в українській мові 2-ої пол. ХХ ст. існувало понад 11 тисяч слів, які від загальної кількості аналізованих іменників складають 16%. Отже, категорія ЛЮДИНА в українській мовній картині світу посідає вагоме місце, складає, практично, п'яту частину від усієї кількості іменників, а отже й універсуму. Докладно представлений предметний світ, зокрема флора, фауна, об'єкти людської діяльності тощо. Понад 600 іменників є звуконайменуваннями. Об'ємний клас складає абстрактна лексика (4691 слово), що засвідчує високий науковий рівень мовців. Отже, загальна картина світосприймання та світовідчуження українців, що формувалася впродовж віків, відтворена ідеографічними групами й підгрупами. За даними 11-томного СУМа ієрархічне співвідношення груп і підгруп моделюємо за формальними показниками (словниковими ідентифікаторами), що відтворюють сутність поняття і визначають гіперо-гіпонімічні залежності. Групу ЛЮДИНА, наприклад, формуємо на основі словникових ідентифікаторів *той, людина, особа, чоловік, жінка, дитина, прихильник, прибічник, житель, брат, сестра* та ін., які характеризують людей за родинними взаєминами, професією, зовнішніми й внутрішніми особливостями тощо. З'ясовуємо щільне наповнення ідеографічних груп ЛЮДИНА-НОСІЙ ПЕВНИХ ОЗНАК, змодельованої за спільним словниковим ідентифікатором *той*, а також НАЗВИ ЛЮДЕЙ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ, у якій переважають найменування висококваліфікованих фахівців. Співвідношення між групами та підгрупами, а також щільність словесного наповнення кожної з них виявляють універсальні й національно-мовні особливості [33—37].

Варто зазначити, що в Україні, як і загалом у слов'янському світі, інтенсивні ідеографічні дослідження припадають на другу половину ХХ ст.,

коли було сформовано необхідні передумови систематизування слів за ідеографічними групами. Найважливішими серед них є: 1) лексикографічна основа ідеографування, тобто якісні академічні словники, що відтворюють природне структурування мови й містять комплекси системотвірних лексичних одиниць, що є основою ієрархічного упорядкування лексики [19; 21; 31; 40]; 2) теоретична база семантичних (ідеографічних) досліджень, що ґрунтується на знаковій природі мовних одиниць і передбачає моделювання змістової сторони мови як сукупності ідей (понять, концептів), навколо яких зосереджено всі мовно-пізнавальні процеси [25; 26; 37; 41]. Л.В. Щерба вживає термін *ідеологічний словник* і основним завданням семасіологів визначає створення загальномовного тезауруса задля відтворення історії мовомислення [41].

Українська ідеографія кінця ХХ — поч. ХХІ ст. — це активний пошук способів систематизування лексичного матеріалу, засвідченого 11-томним Словником української мови. Відбувається він у сув'язі з утвердженням автоматизованих лінгвістичних досліджень, методологія яких формувалася в межах загальнослов'янської теми «Створення машинних фондів мов» [19; 25; 33]. Визначною віхою системного дослідження змістової сторони мови є створення українськими вченими (М.М. Пешак, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловською та ін.) методики формалізованого аналізу семантики лексичних одиниць та укладання ними проспекту Українського семантичного словника [40]. За матеріалами тлумачного словника здійснено низку дисертаційних досліджень (М.В. Скаб, Н.В. Сніжко, П.В. Мацьків, Н.І. П'яст та ін.), присвячених окремим ідеографічним групам, та створено електронні ідеографічні словники (А.Я. Середницька, О.Б. Сірук, Н.В. Сніжко).

«В українській лексикографії, — зазначає О.О. Тараненко, — елементи тезауруса застосовують при групуванні матеріалу на поняттєвих засадах у пареміологічних збірках, окремих фразеологічних словниках (напр., у «Російсько-українському та українсько-російському фразеологічному словнику: Емоції людини» Ю. Прадіда, «Словнику фразеологічних синонімів» М. Коломійця і Є. Регушевського)» [39: 679]. Ідеографічне та фразеосемантичне систематизування застосовують у дисертаційних дослідженнях та наукових розвідках історичного спрямування (С.П. Гриценко, О.О. Кровицька, І.М. Мірошніченко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко та ін.). М.І. Степаненко групує крилаті вислови Олеся Гончара за їхніми змістовими особливостями й результати систематизування подає у монографіях «Духовний посил Олеся Гончара» (2009 р.) та «Світ в оцінці Олеся Гончара: аксіосфера щоденникового дискурсу письменника» (2012 р.). Енергетична потужність Гончарового мудрослів'я постає у рубриках: ЖИТТЯ, ІСТОРІЯ, ЕТНОПАМ'ЯТЬ, ЛЮБОВ, ЛЮДИНА, ЛЮДСЬКА ПРАЦЯ, МОВА, МУЗИКА, НАРОД, УСЕСВІТ, ТВОРЧІСТЬ, ЩАСТЯ та ін.

2014 р. колектив учених Інституту української мови НАНУ уклав й опублікував ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси су-

часної української номінації» (за ред. Є.А. Карпіловської), який увиразнює провідні ідеї сучасного українського мовомислення: ДЕРЖАВА, ПРОСТІР, СВІТ, БІЗНЕС, ІНТЕРНЕТ, ЕКОЛОГІЯ, НОВИНИ та ін. [1]. Кожне нове слово чи значення автори подають на тлі його структурно-функціональних властивостей, визначають синонімічні, родо-видові, дериваційні та варіативні відношення слів тощо. Інформативним є порівняння старих і нових дефініцій слів. Наприклад, нове осмислення соціумом поняття **держава** укладачі ідеографічного словника порівнюють за 11-томним Словником української мови та Словником української мови 2012 р. (кер. В.В. Німчук; відп. ред. В.В. Жайворонок). Розгортання семантичного простору **державотворення** словникарі відтворюють переліком нових слів (*державотворення, державобудування, державити, державник, державотворчий, державноуправлінський, національно-державницький, патріот-державник* та ін.), який формують за різножанровими джерелами [1: 79—85]. За матеріалами цього ідеографічного словника визначаємо сучасні пріоритети мовної свідомості, з'ясовуємо тенденції розбудови лексико-семантичної системи, виявляємо історію словесного відтворення ідей українського мовомислення.

Отже, із застосуванням ідеографічних підходів словниковий склад мови досліджують у комплексному структурно-функціональному вимірі. Кожне слово постає в системно-структурних відношеннях та особливостях свого функціонування впродовж віків, що засвідчує цитатний матеріал, дібраний із різножанрових творів.

Нині в україністиці зібрано чимало праць, присвячених дослідженню закономірностей мовомислення, під яким розуміємо поєднання мови й мислення у процесі пізнання світу мовцями. Проте, сьогодні ми не маємо аналітичної праці, присвяченої історії розвитку української ідеографії та її вагомості для сучасних і майбутніх макронаукових досліджень. У сучасній макронауковій парадигмі ідеографія займає провідні позиції, адже предметом її дослідження є ієрархічна система ідеографічних класів, які відтворюють досягнення мовно-пізнавальної діяльності соціуму. Систематизування лексичного складу мови за ідеографічними групами є способом дослідження глобальних проблем історії розвитку мови й суспільства. Ідеографія розвивається в тісному зв'язку із міждисциплінарними науками (лінгвоконцептологія, лінгвокультурологія, етнолінгвістика, соціолінгвістика тощо), які в сукупності й складають нову макронаукову парадигму.

Проте, у сучасних загальномовних та аспектних словниках відсутнє визначення **ідеографії** як науки про поняттєву структуру мови. Зазвичай укладачі словників подають лише первинне значення слова **ідеографія** — «спосіб письма за допомогою ідеограм» [11: 488]. Ідеограмою вважають «письмовий знак, що позначає певне поняття» [38: 292]. У термінологічній енциклопедії О.О. Селіванової слово **ідеографія** має тлумачення: «напрям лексикографії, що тематично впорядковує лексикон мови й подає його у словниках-тезаурусах» [29: 172].

Значенню слова **тезаурус** (від грец. *thēsauros* — скарб, скарбниця) присвячено чимало наукових розвідок (І.М. Гетьман, Н.П. Дарчук, О.М. Демська, В.В. Дубічинський, О.М. Костюшко, І.Б. Штерн та ін.). О.О. Тараненко поняття **ідеографічний словник** розкриває через відсилльне тлумачення до слова **тезаурус**. Учений виділяє три основних значення слова **тезаурус**: 1. Словник, що подає лексичний склад мови за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками) різного ступеня узагальнення і кількості з перехресним групуванням; 2. Інформаційно-пошуковий словник; 3. Словник (здебільшого тлумачного типу), завданням якого є повне охоплення лексичного складу мови [39: 679]. На позначення **тезауруса** (семантичного словника), як зазначає О.О. Тараненко, використовують синонімічні назви: **ідеологічний словник, ідеографічний словник, тематичний, систематичний, аналогічний**. Назва **тезаурус** в англomовній лексикографії вживається переважно щодо об'єднаних словників синонімів та антонімів [39: 679].

О.С. Мельничук у «Словнику іншомовних слів» подає таке розуміння поняття «ідеографія»: **Ідеографія** (від грец. *ἰδεα* — образ, поняття і *γραφία*) — один з типів письма, знаки якого (ідеограми) передають цілі поняття. Інша назва — ідеографічне письмо [31: 269]. Автори «Сучасного словника іншомовних слів» О.І. Скопненко та Т.В. Цимбалюк поняття **ідеографія** трактують через посилання до поняття **ідеографічне письмо**. Поняття **ідеографічний** автори подають з ремаркою *мовознавче* і виділяють два значення: 1. Який стосується ідеографії; **Ідеографічне письмо** — один з основних типів письма, знаки якого — ідеограми — передають цілі поняття; інша назва — ідеографія; 2. У словосполученні: **Ідеографічний словник** — словник, у якому слова розміщені за тематичним принципом (а не за алфавітним) [38: 292]. Для позначення ідеографічного (або поняттєвого) упорядкування лексики автори використали термін *тематичний принцип*, який вказує на вагому різницю між алфавітним та смисловим групуванням лексики, але не виявляє сутності ідеографічної класифікації лексики. Термін **тематичний** варто застосовувати саме для тематичного упорядкування лексики, коли дослідник розподіляє слова та їхні значення за темами і не ставить завдання відтворити природне структурування лексики за ідеями (поняттями, концептами, архетипами). На цій особливості ґрунтується специфіка ідеографічних та тематичних словників. Ідеографічним словником варто вважати таку лексикографічну працю, яка відтворює смислове групування слів на порівняно повному лексичному масиві. Прикладом такого словника є електронний ідеографічний словник іменників, де на масиві 53 тисяч слів за поняттєвими групами й підгрупами закріплене кожне значення слова або його лексико-семантичний варіант [33].

Отже, у лінгвістичному термінопросторі бракує тлумачення поняття **ідеографії** як науки та корелята до цього слова подібно до: *лексикологія — лексикографія, фразеологія — фразеографія* та ін. Термін **ідеографія** в сучасних лінгвістичних дослідженнях використовуємо на позначення тео-

рії і практики укладання ідеографічних словників. Питання про співвідношення слів *ідеологія* й *ідеографія* вимагає окремого дослідження. Поняття **ідеологія** визначається як «система політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів; суспільна свідомість» [30: 269]. Л.В. Щерба послуговувався терміном *ідеологічний словник* і говорив про необхідність створення ідеологічного словника для відображення ідей мовомислення [41]. Сутність ідеографії, власне, й зводиться до визначення кола ідей (понять, концептів, архетипів) та словесних засобів їхнього відтворення.

Становленню терміна **ідеографія** на позначення наукової галузі, що вивчає поняттєву структуру мови та способи відображення її в ідеографічних словниках, значну увагу приділяли Ю.М. Караулов та І.М. Гетьман [13; 18]. Ці вчені утвердили статус ідеографії як окремої наукової галузі з власним предметом дослідження. Варто зазначити, що Ю.М. Караулов вперше поставив питання про важливість ідеографії для вивчення мовної та концептуальної картин світу. Отже, на сьогодні в українській та світовій лінгвістиці нагромаджено важливий досвід теоретичного й практичного тезаурусотворення, тобто подання результатів мовного освоєння світу соціумом у вигляді моделі ієрархічно структурованих ідеографічних груп. Нині створено передумови для узагальнення історії української ідеографії на тлі світового ідеографічного досвіду й укладання загальномовного ідеографічного тезауруса.

Спинимось докладніше на історії лексикографічного забезпечення ідеографічних досліджень в Україні та на з'ясуванні ролі визначних українських учених у становленні й розвитку ідеографії як центральної ланки макронаукової парадигми.

Першопочатком макронаукового спрямування української ідеографії вважаємо «Лексикон словенороський», укладений П. Бериндою на поч. XVII ст. [22]. Тлумачно-перекладний словник з церковнослов'янською основою реєстру сьогодні є джерелом дослідження світогляду й закономірностей української концептуалізації поч. XVII ст. Із цієї пам'ятки черпаємо інформацію про культуру й звичаї нашого народу. Високий рівень розвитку українців XVII ст. засвідчений тлумаченнями слів **бог, любов, слово, мова, закон, честь, совість, дружба, свобода, працьовитість** та ін., які є константами української культури. Осмислення поняття **любов** П. Беринда подає шляхом наведення синонімів *милість, дружба та приятелювання; свобода — воля, свобода, насолода, любодарованіє, любочестіє; закон — право, заповідь, устав; спосіб, звичай; істина — правда; дружба — єдиноуміє, товариство; люботрудіє — працьовитість, закоханість у працю* й т. д. Словник П. Беринди наповнений абстрактною лексикою, назвами наук та ремесел (*геометрія, тесельство, малярство*), фахівців та митців (*астролог, астроном, лікар, гончар, столяр, тесля, котляр, пекар, арфіста*), виробів та знарядь праці (*соха, сокира, орало, плуг*). Це свідчить про високий рівень розвитку суспільства й науково-виробничої сфери XVII ст. Гуманістичне спрямування українського мовомислення засвідчене у цій

лексикографічній праці словотвірними гніздами з коренями *благ-*, *люб-*, *мудр-*, *друг-* та ін.

«Лексикон словенороський» П. Беринди є основою української ідеографії. Він містить родові й видові назви, які узагальнюють результати мовного освоєння світу українцями. Автор визначає синонімічні й словотвірні зв'язки слів, засвідчує образне й переносне вживання слів, використовує ремарку *метафоричне*. У такий спосіб результати пізнавальної діяльності увиразнюються моделями метафоризації (на відповідному для того часу рівні), які відтворюють коди української культури.

Традиції високої лексикографічної вправності у відображенні досягнень українства засвідчують словники П.П. Білецького-Носенка, Б.Д. Грінченка, 11-томний Словник української мови, Великий тлумачний словник сучасної української мови (за ред. В.Т. Бусла) та Словник української мови (кер. В.В. Німчук; відпов. ред. В.В. Жайворонок, 2012 р.). Моделювання історії українського мовомислення за цими словниками — шлях утвердження української ідеографії та вивчення закономірностей українського світосприймання [32; 34; 36]. Варто зазначити, що крім традиційного способу родо-видового та синонімічного систематизування слів, П.П. Білецький-Носенко у «Словнику української мови», укладеному на поч. ХІХ ст. [6], наводить приклади ідеографічного, словотвірного та стилістичного упорядкування слів. Цей словник містить реєстрові одиниці, які відтворюють родинні та виробничі стосунки людей, українські звичаї, свята тощо. У «Словарі української мови» Б.Д. Грінченка зібрано безцінний матеріал стосовно аксіологічного спрямування українського мовомислення. Поруч з окремими словами подано стійкі сполучення слів, прислів'я та приказки, які відтворюють ідеологічні засади суспільного життя українців. Це джерело інформації про давні ремесла та заняття українців, їхній побут, правила співжиття тощо. За лексикографічними параметрами Грінченкового словника можливе відтворення мовної картини світу українців минулого століття [35].

«Словник української мови» в 11-ти томах — зразок якісного тлумачного словника, який забезпечує моделювання поняттєвої структури лексики та закономірностей її функціонування на значних відтинках часу. Лексикографічні параметри словника дозволяють виявити найоб'ємніші групи слів, відтворити їхню внутрішню ієрархізацію, визначити зони взаємодії між ідеографічними групами тощо. На основі ідеографічної класифікації лексики моделюємо мовну картину світу і систематизуємо матеріал для з'ясування структури концептосфери [33; 36; 37]. Отже, за матеріалами якісного академічного тлумачного словника можемо одержати відносно повну картину історії мовомислення за певними ідеями. Для повномасштабного моделювання сучасного стану українського мовомислення немає повної джерельної бази. 20-томний СУМ ще не повністю опублікований, у СУМ-2012 (кер. В.В. Німчук, відп. ред. В.В. Жайворонок) мало нової лексики, у Великому тлумачному словникові (за ред. В.Т. Бусла) бракує відповідних структурно-функціональних параметрів.

Окремі тенденції розвитку ідей мовотворення нині можемо спостерігати за словниками нових слів і значень. Докладну картину розгортання сучасного ідеографічного структурування лексики подає, як ми зазначали вище, ідеографічний словник «Активні ресурси сучасної української номінації» (за ред. Є.А. Карпіловської). Формування загальнономовного ідеографічного тезауруса нині має відбуватися за сукупними лексикографічними джерелами з оперттям на 11-томний СУМ та Зведений словник лексики української мови кінця XVIII — поч. XXI ст. [32; 34]. Теоретичним підґрунтям сучасної ідеографії є праці класиків системного дослідження лексики, про які йдеться нижче.

Першою ґрунтовною теоретичною працею, присвяченою семантичній класифікації лексики, є стаття Л.А. Булаховського «Семасиологические этюды. Славянские наименования птиц» (1948 р.). Пізніше її опублікували у третьому томі вибраних праць ученого як розділ «Славянские наименования птиц» [8: 189—299]. Значний фактичний матеріал Л.А. Булаховський класифікує за різними лексико-граматичними та функціонально-стилістичними параметрами. Серед назв птахів він виокремлює: 1) звуконаслідувальні (*квикун, букало, туркавка, одуд*); 2) утворені за назвою дії птаха (*півень, ревуха, шипун*); 3) частинами тіла (*крутиголовка, чубик, білогузка, жовтопузик*); 4) за назвами рослин, до яких птахи мають стосунок (*вишняк, очеретяник, коноплянка*), 5) за подібністю до людських професій (*вівчар, пастух, конюх, ковальчук, птах-кравець, олійник*), 6) за назвами ссавців (*баранчик, бугай, вовчок*), 7) за кольором (*білогривець, синьошийка, сивограк*) та ін.

Для увиразнення особливостей номінації птахів учений наводить низки фонетико-граматичних варіантів. Особливо докладними є варіативні ряди композитних найменувань птахів. Автор зазначає, що в діалектному мовленні варіюють різні компоненти складних слів, напр. у словах на позначення дятла (*клюйдерев, дзьобдерев, кусдерев, подовбидерев*), крутиголовки (*крутиголова, крутиголовок, закрутиголова*), трясогузки (*трясихвіст, трясихвістка*) та ін.

З'ясування праформи слов'янського найменування куріпки Л.А. Булаховський здійснює на матеріалі розлогих рядів варіантів у різних мовах, напр., сх.-рос. *куропатва*, сиб. *куроптаха, куропташка*, укр. літ. *куріпка, куропатва*, діал. *куропка, курійка, куріп'ятка, куропатка, куропатра, куропатла*, білор. *курупатва*, пол. *kurapatwa* та ін. [8: 280]. Українські назви постають у контексті світової концептуалізації птахів.

Окремим розрядом Л.А. Булаховський виділяє складні та складені назви птахів (*волове очко, душа татарська, дрізд-боровик, дрізд-омельник, микита-швець, мишоїд, бджолоїдка, сивограк, блакисиниця*), виявляє етимологічно прозорі компоненти та визначає продуктивні кореневі морфеми (*їд, лов* та ін.) [8: 276]. Отже, «Славянские наименования птиц» є зразком комплексного дослідження семантичної сфери мови, що здійснюється за різними структурними та функціонально-стилістичними ознаками.

У «Нарисах із загального мовознавства» (1955 р.) Л.А. Булаховський узагальнює знання про шляхи наукового вивчення лексичного складу кожної мови як органічного складника світового мовно-інформаційного простору. Особливу увагу учений звертає на складні явища асимілювання слів, зіставляє засоби мовного відображення понять різними мовами тощо. Отже, методологія Л.А. Булаховського є основою сучасного інтегрального вивчення лексики у всеохопності її структурно-функціональних і хронологічних параметрів [32].

Вагомий внесок у розбудову української ідеографії зробив А.А. Бурячок, який є автором кількох монографій та укладачем 11-томного та ін. словників української мови. У монографіях «Назви спорідненості та свояцтва в українській мові» (1961 р.), «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов» (1984 р.) та статті «Принципи моделювання семантичних полів лексики» (1985 р.) А.А. Бурячок органічно поєднує теоретичні засади системного дослідження історичного розвитку лексики з моделюванням структурно-функціонального ладу певних ділянок лексики. Автор розмежовує семантичні й тематичні групи лексики, аналізує типи семантичних зв'язків слів, вводить в український науковий обіг поняття гіперо-гіпонімічних залежностей слів та ієрархічної будови лексики, визначає способи визначення імені семантичного поля (суперординати) за методикою, яку пропонує Ю.М. Караулов, наголошує на важливості компонентного аналізу семантики слів, відтворених дефініціями тлумачних словників. «Такими компонентами вважаємо окреме слово в кожній самотійній рубриці словникової статті: скільки повнозначних слів маємо в тлумаченні даного значення, стільки в основному й компонентів» [10: 44]. На основі спільних компонентів визначають семантичні зв'язки слів, вибудовують ієрархічні відношення і подають залежності змодельованих семантичних полів. «Сукупність усіх полів і становить лексико-семантичну систему мови. Із зміною структури поля змінюється й лексична система мови» [Там само: 42].

Історію розвитку семантичної сфери НАЗВИ СПОРІДНЕНOSTІ І СВОЯЦТВА А.А. Бурячок розглядає на значному хронологічному відтинку, розподіляє лексику на тематичні групи, аналізує всі типи системності, визначає специфіку функціонування слів цієї групи у загальномовній системі. Учений пропонує систематизування назв спорідненості за двома основними напрямками: 1) назви спорідненості по прямій лінії і 2) назви спорідненості по бокових лініях. Автор з'ясовує роль родових слів *рід*, *родина* та *сім'я* для системного упорядкування найменувань. Назви спорідненості А.А. Бурячок розподіляє за групами: 1) назви, що виражають відносини свояцтва між чоловіком і дружиною та її родичами; 2) назви, що виражають відносини свояцтва між дружиною і чоловіком та його родичами; 3) назви, що виражають відносини свояцтва між батьками одружених, між зятями та між невістками. Учений охоплює чималу частину лексичного складу мови й досліджує історію розвитку переліче-

них семантичних угруповань. Автор висновує про стійкість цієї системи, особливо тієї частини лексики, що виражає найближчі ступені спорідненості і свояцтва, порівнює укр. *мати, син, брат, сестра, дід, баба, тесть, свекор* та ін. із давньоруськими відповідниками *мати, синъ, брат, сестра, дѣдъ, баба, тѣсть, свекръ* та ін. [9: 134]. Особливу увагу вчений-теоретик і лексикограф приділяє лексемі *баба*, яка зазнала активного розширення семантики. Лише у «Словарі української мови» за ред. Б.Д. Грінченка, зазначає А.А. Бурячок, подано понад 20 випадків вживання слова *баба* із різними значеннями, зокрема й у стійких сполученнях слів [9: 136]. Дослідник акцентує увагу на конкуруванні синонімічних назв батька в історичному вимірі (*батько, тато, отець, няньо* та ін.), простежує історію розширення семантики цього слова, зазначаючи, що у пам'ятках XVII ст. слово *батько* вживається у значенні «духовний отець або піп», а у творах Т.Г. Шевченка вживається на позначення отамана запорізьких козаків, а також на знак пошани при звертанні до старшої за віком людини [9: 13—14]. А.А. Бурячок аналізує розлогі ряди демінутивів до слів *батько, тато, син, бабуся, тітка* та ін. і зазначає, що у «Матеріалах для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» А.А. Срезневського не зафіксовано жодного демінутива до слова *баба* [9: 52]. Така різноаспектна параметризація досліджуваної лексики особливо важлива для сучасних інтегральних досліджень, адже містить глибоку й достовірну інформацію про першопочаток вагомого фрагменту української мовної картини світу — НАЗВИ СПОРІДНЕНOSTІ І СВОЯЦТВА.

Комплексному аналізу історії формування українських назв одиниць виміру присвячена праця В.О. Винника «Назви одиниць виміру і ваги в українській мові» (1966 р.). Автор розподіляє лексику за чотирма темами: 1) назви лінійних і шляхових мір; 2) назви поземельних мір; 3) назви об'єму і місткості; 4) назви одиниць ваги. Особливу увагу вчений приділяє тим найменуванням, які утворилися внаслідок розширення чи переосмислення семантики. Результати цього дослідження викладено в окремих параграфах книги: 1) назви поземельних мір з первісним значенням знярядь праці, часових понять і трудових процесів; 2) назви мір поверхні, в основі яких лежить поняття виконавця роботи, кількості висіяного зерна чи зібраного врожаю; 3) назви мір об'єму і місткості антропометричного походження; 4) назви з первісним значенням різних видів посуду та ін. Захопливі історико-етимологічні розвідки присвячує автор назвам міри *пригорища, жменя, горстка* [12: 81], виміру — *плуг, соха* [12: 54] тощо.

Із монографії В.О. Винника дізнаємося, що в Україні здавна площу сіножаті визначали за назвою виконавців роботи — косарів [12: 63]. Словосполучення *на одного косаря, на двадцять косарів* тощо виступають як складені метрологічні терміни. В основу метрологічного терміна *пішак*, первісне значення якого «піший робітник», зазначає дослідник, покладено поняття площі земельного наділу, який давали «пішим» селянам. Лексема *копа* вживалася також на означення площі орних земель, рахуючи 10

кіп на десятину [12: 63—65]. Серед давніх частовживаних метрологічних термінів виявляється слово *бочка*, яке є також активним компонентом багатьох українських фразеологізмів (*Бочка меду — ложка дьогтю; Бездо- нної бочки не наллєш; Порожня бочка гучить, а повна мовчить*). У монографії В.О. Винника зібрано чимало похідних до слова *бочка*, які сьогодні належать до пасивного фонду (*бочулка, бочалка, бочівчина*) [12: 101].

Отже, історія семантичних транспозицій, зіставлення словесного відтворення понять у різних мовах, слов'янських і неслов'янських, тематичне упорядкування багатого досліджуваного матеріалу, з'ясування історії асимілювання запозичених слів, розвиток синонімічних та варіативних рядів метрологічної лексики тощо постають у монографії В.О. Винника як цілісне відтворення української категоризації метрології на значному хронологічному відтинку.

Грунтовним опрацюванням основи словесного відтворення структури універсуму є аналітична праця В.В. Німчука «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992 р.). Автор досліджує походження і розвиток масиву слів давньоруської мови на позначення предметів і явищ дійсності. Визначено словникові системи, пов'язані з буттям, простором і часом, будовою всесвіту, землі, а також географічна, метеорологічна, ботанічна, зоологічна та інша номенклатура X — XIII ст. [24].

Досліджувану лексику В.В. Німчук систематизує за такими ієрархічно упорядкованими групами:

1. ВСЕСВІТ. ПРОСТІР. ЧАС. Підрозділи: 1) Буття, матерія, дух; 2) Назви, пов'язані із Всесвітом, небесними об'єктами та явищами; 3) Лексика, пов'язана із простором, орієнтацією в ньому, поверхнею, параметрикою тощо; 4) Назви часових понять;

2. ЗЕМЛЯ: НЕЖИВА ПРИРОДА. Підрозділи: 1) Географічна термінологія; 2) Назви складників земної кори, надр землі, хімічних речовин; 3) Метеорологічна лексика;

3. ЗЕМЛЯ: ЖИВА ПРИРОДА. Підрозділи: 1) Зоологічна лексика; 2) Ботанічна термінологія;

4. ЛЮДИНА ЯК ЧАСТИНА ЖИВОЇ ПРИРОДИ.

В.В. Німчук подає докладну історію формування родових і видових найменувань людей: *люди, людина, чоловік, народ* та ін. У давньоруській мові, зазначає вчений, слово *чоловік* вживалося на позначення людини взагалі і людини як члена суспільства, людського колективу, поселення. Для передачі множини існував суплетив *люди*. Уже в давнину від суплетива утворюються сингулятив *людинъ*, що вживається у значенні «людина» і «простолудин» [24: 293]. Значення «людина чоловічої статі» в давньоруській мові могло передавати слово *мужъ*. Отже, різних граней у значеннях лексем *человѣк, людинъ* і *мужъ* у давньоруській мові не було. У значенні *люди*, зазначає В.В. Німчук, часом уживалося слово *народъ*. Така поглиблена історія слів украї важлива для інтегрального моделювання розвитку українського лексикону та з'ясування закономірностей концептуалізації людини й світу у різні часові періоди.

Структура ідеографічних груп на позначення людини з часом змінюється. Змінюються найменування людей за професійними здібностями й соціально-політичними уподобаннями, стійкою лишається група назв людей за родинними зв'язками. Сучасні люди дедалі частіше мислять категоріями **людство** та **соціум**, заглиблюючись у глобальні проблеми сьогодення. Отже, аналітичні праці істориків та семасіологів, а також лексикографічні праці є надійною основою осмислення закономірностей концептуалізації Всесвіту й людини як «відблиску Всесвіту» (за вдалим висловом Олеса Гончара).

В.В. Німчук наголошує, що лексичне багатство нашої мови нараховує мільйони слів і є метасистемою, яку в повному обсязі дуже важко аналізувати [24]. Тому вчений використовує семантичне систематизування лексики й застосовує одну із найзручніших синоптичних схем, створену Р. Халлігом та В. фон Вартбургом для ідеографічного словника французької мови. Вона засвідчує розподіл лексики на три основні категорії (ВЕСЕВІТ, ЛЮДИНА, ЛЮДИНА і ВЕСЕВІТ), і є зручною для відтворення номінативних засобів з прямими значеннями та тих, що утворені внаслідок метафоризації. Людина в такій схемі ідеографічної класифікації лексики постає як активний мовотворець, який уміє пізнавати світ й узагальнювати результати його пізнання. Словесне наповнення категорій ідеографічного словника — шлях до пізнання напрямків та закономірностей мовомислення соціуму, а також досягнення системи кодів культури.

Дослідження кожного фрагменту семантичної структури мови — вагомий внесок у теорію національного мовомислення. Зосередження словесних даних, зібраних з текстових джерел різного часу створення, у єдиних інтегральних системах — шлях до відтворення закономірностей української концептуалізації світу й світосприймання.

Українська ідеографія, як загалом і світова, започаткувала напрямок комплексного вивчення історії мовомислення, зосередженого навколо втілення ідей певних часових періодів та словесного відтворення архетипів культури. Укладачі ідеографічних словників показали переваги систематизування словесного матеріалу навколо смислових домінант (ідей, понять, концептів, архетипів) в окресленні шляхів пізнання світу людиною. Українські лінгвісти зібрали багатий теоретичний і практичний досвід ідеографічного відтворення основних напрямів концептуалізації: ЛЮДИНА, ВЕСЕВІТ, ЛЮДИНА і ВЕСЕВІТ. Він виявляє антропоцентричність українського мовомислення й особливу увагу людини до зовнішнього й внутрішнього світу.

Сукупний досвід теоретичного й практичного тезаурусотворення забезпечує пізнання законів світобудови та внутрішнього світу людини через ідеографічні групи й підгрупи, що історично змінюються. Завдання сучасної ідеографії — формування електронного загальномовного тезауруса, на основі якого нова макронаукова парадигма, виразниками якої є лінгвокультурологія, лінгвоконцептологія, етнопсихолінгвістика,

інтегральна лексикографія, аксіологія, культурна антропологія та ін., матиме підґрунтя для осмислення нового лінгвістичного термінопростору й формування теорії людського мовомислення через універсальні й національно-мовні категорії.

1. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. — К. : ТОВ «КММ», 2013. — 416 с.
2. Бабенко Л.Г. Большой толковый словарь русских существительных. — М. : АСТ—Пресс Книга, Серия: Фундаментальные словари, 2009. — 864 с.
3. Бабов К., Въргулев Ф. Тематичен руско-български речник. — София, 1961. — 887 с.
4. Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка. — 2002. — 1200 с.
5. Бартминьский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Перевод с польского. — М. : Индрик, 2005. — 528 с.
6. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. Підготував до видання В.В. Німчук. — К. : Наук. думка, 1966. — 424 с.
7. Богуцький К.І. Українсько-англійський тематичний словник: Понад 10 000 слів. — К. : Криниця, 2001. — 484 с. (Серія «Сучасні словники України»).
8. Булаховский Л.А. Славянские наименования птиц // Л.А. Булаховский. Вибрані праці в п'яти томах. Том третій. Славістика. Російська мова. — К. : Наук. думка, 1978. — 592 с.
9. Бурячок А.А. Назви спорідненості та свояцтва в українській мові. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 150 с.
10. Бурячок А.А. Принципи моделювання семантичних полів лексики (на матеріалі східнослов'янських назв політичних відносин) // Мовознавство. — 1985. — № 4. — С. 41—47.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. — 1736 с.
12. Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. — К. : Наук. думка, 1966. — 152 с.
13. Гетьман І.М. Теоретична і практична ідеографія: Принципи побудови тезаурусів: Навч. посібник. — К. : Вища шк., 1993. — 119 с.
14. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. — Т. I — IV. — К., 1907—1909.
15. Hallig R., von Wartburg W. Bergiffssystem als Grundlage für die Lexikographie. — Berlin, 1963. — 315 s.
16. Dornseiff F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. — Berlin; New York, 1970. — 922 p.
17. Історія української літературної мови. Лексика і фразеологія / За ред. В.М. Русанівського. — К. : Наук. думка, 1983. — 741 с.
18. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. — М. : Наука, 1976. — 256 с.
19. Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики / Донецький національний університет. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2003. — 184 с.
20. Casares J. Diccionario ideologico de la lengua espanola. — Barselona, 1951. — 351 p.
21. Клименко Н.Ф., Пещак М.М., Савченко І.Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. — К. : Наук. думка, 1982. — 250 с.
22. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступна стаття В.В. Німчука. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. — 272 с.
23. Морковкин В.В. Идеографические словари. — М. : Изд-во МГУ. — 1970. — 72 с.
24. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т української мови; Відп. ред. С.П. Бевзенко. — К. : Наук. думка, 1992. — 416 с.
25. Пещак М.М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики: Монографія. — Ужгород; Закарпаття, 1999. — 200 с.
26. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. — М. : АСТ: Восток—Запад, 2007. — 314 с. (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).

27. *Roget P.M.* Roget's thesaurus of English words and phrases. — Harmondsworth, 1978. — 712 p.
28. Русский семантический словарь: В 6 т. / Под общей ред. Н.Ю. Шведовой. — М.: Азбуковник, 1998 — 2007.
29. *Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістична термінологія: термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля, 2006. — 716 с.
30. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. — К., 1986. — 776 с.
31. Словник української мови: Т. I — XI. — К.: Наук. думка, 1970—1980.
32. *Сніжко Н.В.* Зведений словник лексики української мови кінця XVIII — поч. XXI ст. в інтегральних дослідженнях та компаративістиці // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. — К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2015. — Вип. 27. — С. 174—185.
33. *Сніжко Н.В.* Ідеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи (за наслідками автоматизованого аналізу українських іменників) // Мовознавство. — 1995. — № 6. — С. 28—35.
34. *Сніжко Н.В.* Системний підхід до вивчення динаміки лексичного складу української мови кінця XVIII — поч. XXI ст. // Українська мова. — 2013. — № 3. — С. 110—127.
35. *Сніжко Н.В.* «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка в інтегральному моделюванні розвитку лексики та лексикографії // Лексикографічний бюлетень. 36. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. — Вип. 22. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. — С. 19—30.
36. *Сніжко Н.В.* Способи відображення системності лексики та мовної картини світу в ідеографічному тезаурусі // Наукові записки. — Вип. 95. — Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. — С. 551—556.
37. *Сніжко Н.В.* Тлумачний словник як скарбниця знань про мову, світ та духовність // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І.С. Гнатюк. — К.: КММ, 2012. — С. 282—290.
38. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тисяч слів і словосполучень / Уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2006. — 789 с.
39. *Тараненко О.О.* Тезаурус // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 679.
40. Украинский семантический словарь. Проспект (М.М. Пешак, Н.Ф. Клименко, Е.А. Карпиловская и др.; Отв. ред. М.М. Пешак); АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни. — К.: Наук. думка, 1990. — 264 с.
41. *Щерба Л.В.* Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974. — 428 с.

Статтю отримано 31.05.2016

Natalia Snizhko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN IDEOGRAPHY: PAST, PRESENT STATE AND PERSPECTIVE

The article deals with the main stages of development of Ukrainian ideography, the subject of which is a study of lexis, conceptual structuring and display of hierarchically ordered groups in ideographic dictionaries. Accentuated the macro scientific purposes of ideography, which is the basis of a comprehensive study of the history of Ukraine and Ukrainian lingual thinking.

Keywords: *Ukrainian ideography, ideographic dictionary, ideoglossary, hierarchical ordering of lexis, vocabulary thesaurus schema of synoptic, experience of creation the world and Ukrainian thesauruses.*

УДК 81'342.8

Василь Задорожний

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Київ

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДЕЯКИХ АКЦЕНТОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Лексикографи не стільки відображають сучасну їм мову, скільки відтворюють зміст попередніх словників

В. ВІНОГРАДОВ

*Стаття присвячена проблемі дослідження формування й сучасного стану акцентних характеристик групи дієслів української мови типу **гнисти, клясти, плисти, п'ясти** тощо, наголос яких у сучасному й літературному мовленні відзначається помітною нестабільністю. У ході дослідження виявлені численні факти ненатуральних акцентних характеристик цих дієслів та їхніх префіксальних похідних у різноманітних лексикографічних джерелах сучасної української літературної мови, тому академічна проблема набула ще й практичного виміру. Стаття є спробою з'ясування характеру еволюційних процесів у наголошенні цього роду дієслів і являє собою пропозицію до його стабілізації в тому стані, що найбільше відповідає системним відношенням в акцентній системі сучасної української загальнонародної і літературної мови.*

Ключові слова: *баритонована (окситонована рухома) акцентна парадигма; двонаголошеність, інфінітив, кінцево- (коренево-, суфіксально-) наголошене дієслово, морфологічний склад слова.*

Проблема адекватності лексикографічного матеріалу сучасному йому стану мови є дуже важливою, адже словники будь-якої літературної мови своїм змістом не лише впливають на мовні знання й уподобання тієї частини суспільства, засобом спілкування якої є літературно-нормативна мова, а й значною мірою формують і наукові уявлення про певні мовні явища. На наш погляд, українська лексикографія дає нам чимало прикладів того, як у кількох поколіннях словників можуть бути зафіксовані певні,

© В.Б. ЗАДОРЖНИЙ, 2016

наприклад, акцентні характеристики слів, у вірогідності яких по добрій надумі є багато підстав засумніватися.

Предметом аналізу в статті обрано кількісно невелику групу інфінітивів на *-сти*, що їх сучасна українська лексикографія здебільшого трактує як такі, що виявляють хитання у наголошенні між коренем і інфінітивним закінченням. Йдеться насамперед про кореневі інфінітиви *гнисти*, *клясти*, *плисти*, *п'ясти* та префіксальні похідні від них; для більшої доказовості наших положень до аналізу будуть залучені ще деякі інфінітиви схожого морфонологічного складу.

Доволі легко можна встановити морфонологічну ознаку, що є об'єднавчою для всіх згаданих інфінітивів. Свого сучасного морфонологічного вигляду (мається на увазі фіналь *-сти*) вони набули відносно недавно, вже на власне українському мовному ґрунті внаслідок різних впливів суто аналогічного характеру¹. Етимологічно ж вони були інфінітивами із закінченням *-ти*, див.: *гніти*, *гністи* — псл. **gniti* [ЕСУМ I: 536—537], *клястй* — псл. **kļeti* [ЕСУМ II: 470—471], *плістй* — псл. **pluti* [ЕСУМ IV: 444—446], *п'ястй* — псл. **pēti* [ЕСУМ IV: 650—651]. Цією вторинністю сучасного вигляду вони відрізняються від дієслів типу *везти*, *нести*, *мести*, *плести* тощо, морфонологічний склад яких сформувався ще в праслов'янську епоху [3: 106—107]. Згідно з даними історичної акцентології, що реконструювала акцентний стан аналізованих нами інфінітивів у пізньопраслов'янський період, усім їм була властива т. зв. рухома акцентна парадигма [6: 169—170]; різниця ж між ними була та, що кореневий наголос мали інфінітиви **gniti* і **pēti* [5: 38], а кінцевий — **kļeti* і **pluti* [Там само]. Однак, якими б не були акцентні характеристики цих утворень праслов'янської доби, навряд чи можливо безпосередньо з них виводити акцентні характеристики сучасних українських інфінітивів *гнисти*, *клясти*, *плисти*, *п'ясти*, які мають відмінне морфонологічне оформлення. Беручи до уваги, що сучасний східнослов'янський наголос має морфонологічний характер, слід, очевидно, насамперед простежити можливу дію саме морфонологічного чинника. З другого боку, значно вірогіднішим, на нашу думку, може бути припущення, що їхній сучасний акцентний стан, де це можливо, перебуває принаймні якоюсь мірою у зв'язку й під впливом сучасних же акцентних характеристик їхніх історичних попередників. Зокрема, гадаємо, що кореневонаголошені утворення кореня *-гністи* обов'язково зазнають впливу аналогічних утворень кореневонаголошеного кореня *-гніти* [ОС₉₉: 174]; те саме стосується кореневонаголошених утворень від кореневого *-п'ясти* на тлі збережених сучасною мовою кореневонаголошених *зіп'яти* [ОС₉₉: 309] та *прип'яти* [ОС₉₉: 686]. Гадаємо також, що кореневонаголошене церковнослов'янське *кляти*

¹ В українській загальнонародній мові це явище представлене доволі широко, див. ще: *гребсти* і *гresti* (*гребти*), *скубсти* і *скусти* (*скубти*), *ревсти* і *русти* (*ревити*, *рути*), *черпсти* (*черпати*), *охлясти* (*охляти*) тощо [Програма: 76]. Деякі з них потрапили навіть до «Словаря української мови», див.: *охлясти* [Грінч. II: 79], *скубсти* [Грінч. IV: 146].

[Даль II: 124] або *кля́тисѧ* [ПЦС: 254] дають підстави припускати, що й українська загальнонародна мова знала його як кореневонаголошене. Здогадно також можемо говорити про акцентний зв'язок між кореневим наголосом українських *плі́сти* і кол. *плі́ти* на підставі білоруських *плы́сці* і *плы́ць* [БУС: 412]. Отже, пояснення потребує поява в них кінцевого наголосу *гнисті́й*, *клясті́й*, *плисті́й*, *п'ясті́й*, який навряд, як ми вже сказали, можна якось прямо пов'язати з акцентними характеристиками їхніх історичних кореневонаголошених прототипів².

Попередньо мусимо вказати на ще одну супровідну проблему, що іноді просто заважає інтерпретувати ті чи ті мовні факти в суто науково-теоретичному плані. Наголошення цих кореневих і похідних від них префіксальних утворень у словниках сучасної української мови має таку строкатість, що іноді науковий аналіз мовних фактів вимушено спускається до просто коментування тієї чи тієї лексикографічної практики. Хоч це подеколи обтяжує виклад, але, сподіваємося, докладніше висвітлює саму проблему, включаючи й людський фактор у ній. Почнімо з огляду самих мовних фактів, як вони представлені в сучасній українській лексикографії.

Словники сучасної української мови останнім часом фіксують здебільшого вже як виключно кінцевонаголошений інфінітив *гнисті́й* [Погр. 140; ОС₉₄ : 153; УОС: 140; ОС₉₉ : 174], чому передувала його характеристика як двонаголошеного, див.: *гнисті́й* і *гні́сти* [УЛВН: 135; ОС₇₇ : 150]; щоправда, це саме можна побачити і у словниках, хронологічно найпізніших, див.: *гнисті́й* і *гні́сти* [Голов.₉₅ : 39; Голов.₀₃ : 59]. Хитання в його наголосі зафіксоване ще у «Словарі української мови», див.: *гні́стий* [Грінч. I: 293], що інакшим чином знайшло своє відображення і в похідних від нього, пор.: *загні́стий* [Грінч. II: 27], але *погні́сти* [Грінч. III: 232] і *прогні́сти* [Грінч. III: 462]. Як уже зазначалося, ми розглядаємо кореневонаголошені форми *гні́ти* і *гні́сти* як пов'язані безпосередньо. Очевидно, саме такими ж міркуваннями керувався упорядник 1930-х років, потрактувавши їх в одній словниковій статті як літературно-нормативні, див.: *гні́ти* і *гні́сти* [Голоск. : 77], що, проте, суперечило, як видається,

² Уважаємо за потрібне в цьому місці зробити спеціальну примітку. У статті йдеться про наголос інфінітивів, тому ми аналізуємо акцентні процеси як такі, що відбувалися в межах саме цих дієслівних форм. Для цього ми маємо ще й той аргумент, що хитання наголосу в усіх цих інфінітивах у сучасній українській мові ніяк не позначається на наголосі особових форм теперішньо-майбутнього та родо-числових форм минулого часу: всі вони є стабільно кінцевонаголошеними, напр.: *гнисті́й* — *гнию́*, *гни́єш*; мин. *гни́ла* [ОС₉₉ : 174]; *клясті́й* — *клянú*, *клянéш*; мин. *кля́ла* [ОС₉₉ : 355]; *плисті́й* — *пливú*, *пливéш*; мин. *пли́ла* [ОС₉₉ : 603]; *п'ясті́й* — *пну́ся*, *пнéшся*; мин. *п'я́лася* [ОС₉₉ : 721] тощо. Особливо тут слід брати до уваги факт кінцевонаголошеності форм минулого часу, оскільки з погляду вибору типу наголосу вони перебувають у прямому зв'язку з інфінітивами [5: 39–40]. Це є додатковим аргументом на користь того, щоб із погляду усталення літературної норми в цих інфінітивах теж надавати перевагу саме кінцевонаголошеному типу *гнисті́й*, *клясті́й*, *плисті́й*, *п'ясті́й*, — він у них, хоч і вторинний історично, має, гадаємо, більше шансів усталитися як нормативний у новій системі акцентних відношень сучасної української мови.

тенденції до розвитку у слові *гнисти* кінцевого наголосу. Тож поділяючи погляд щодо надання цьому слову статусу кінцевонаголошеного, вкажемо на очевидну невідповідність в акцентній характеристиці префіксальних утворень цього кореня в сучасній лексикографії. Зокрема, якщо двонаголошені *загнистій* і *загністи* [ОС₇₇ : 221] і *погнистій* і *погністи* [ОС₇₇ : 541] видаються умотивованими так само двонаголошеним *гнистій* і *гністи* [ОС₇₇ : 150], то після тільки кінцевонаголошеного *гнистій* [ОС₉₄ : 153; УОС: 140; ОС₉₉ : 174] такі ж двонаголошені *загністій* [ОС₉₄ : 227; УОС: 207; ОС₉₉ : 259], *погністій* [ОС₉₄ : 542; УОС: 514; ОС₉₉ : 615], *пригністій* [ОС₉₄ : 593; ОС₉₉ : 677]³ такої вмотивованості позбавлені. І вже зовсім суперечною виглядає характеристика в усіх цих джерелах як виключно кореневонаголошеного префіксального похідного *відгністи* [ОС₇₇ : 96; ОС₉₄ : 100; УОС: 90; ОС₉₉ : 113]. Тому відповідність цих лексикографічних даних реальному акцентному стану цих інфінітивів у сучасній мові вважаємо такою, що потребує уточнення.

Судячи з даних сучасної української лексикографії, акцентний стан інфінітивів твірного *клясти* теж не є стабільним. Більшість із них, разом із твірним, схарактеризовані як двонаголошені, див.: *клястій* [ОС₉₄ : 312; ОС₉₉ : 355] і *заклястій* [ОС₉₄ : 233; ОС₉₉ : 267], *поклястій* [ОС₉₄ : 552; ОС₉₉ : 627]. Зумисне виділимо тут джерела, що подають різнонаголошені форми окремо: це дасть нам змогу підкреслити ще одну супровідну проблему. Зокрема, поруч із двонаголошеним *клястій* і *клясти* [ОС₇₇ : 302; УОС: 286], у якому, як видно, упорядники надають перевагу кінцевонаголошеній формі перед кореневонаголошеною, спостерігаємо префіксальне *поклястій* і *поклясти* [ОС₇₇ : 551; УОС: 525] із такими самими пріоритетами, однак в іншому такому ж префіксальному похідному ці пріоритети змінені на протилежні, див.: *заклясти* і *засклястій* [ОС₇₇ : 227; УОС: 213]. Сумніваємося, що ці лексикографічні нюанси хоч якось стосуються власне мови. Кінцевонаголошене в усіх цих джерелах похідне *проклястій* [ОС₇₇ : 616; ОС₉₄ : 613; УОС: 588; ОС₉₉ : 616] теж грішить непослідовністю супроти двонаголошеного твірного, але з погляду виявлення загальної тенденції воно видається інноваційним.

Безперечно, з погляду суто раціонального (гадаємо, саме він має бути визначальним для лексикографії нормативного призначення) цілком логічним є зберігати акцентний паритет між твірним та його похідними, як це представлено в одному із джерел, див.: *клястіся* і *клястися* [Погр.: 275], *заклястій* і *заклясти* [Погр.: 209], *поклястіся* і *поклястися* [Погр.: 440], *проклястій* і *проклясти* [Погр.: 472]. Такий підхід в українській лексикографії виявлено вже доволі давно, див.: *клястій* [Голоск.: 173]

³ Хоч це зовсім не стосується нашої теми, зауважимо, що сумнів викликає навіть доречність у словниках самого слова *пригнисти*, для якого у «Словнику української мови» не знайшлося жодної ілюстрації [див.: СУМ VII: 591]. Гадаємо, що, з погляду семантики, наявність в українській мові дієслів, наприклад, *підгнисти*, *обгнисти*, *прогнисти* куди ймовірніша; тим часом вони у вказаному джерелі відсутні.

і *закля́стй* [Голоск.: 128], *прокля́стй* [Голоск.: 325]. І він, на нашу думку, є цілком правильним з погляду власне лексикографічного методу, хоча водночас і створив певну традицію некритичного сприйняття цих лексикографічних характеристик і механістичного їх дублювання лексикографією наступних поколінь. Виявити характер мовної еволюції при цьому стає майже неможливо, стан акцентної невизначеності цих дієслів консервується на довгі роки. Якщо ж прийняти наше поки що лише попереднє припущення, що серед аналізованих нами інфінітивів у сучасній мові діє тенденція до узагальнення в них кінцевого наголосу й рудиментарного характеру кореневого, то можемо констатувати, що вже у «Словарі української мови» вони були зафіксовані як здебільшого кінцевонаголошені, хоч і з певним від цього відхиленням, див.: *кля́стй* [Грінч. II: 256] і *прокля́стй* [Грінч. III: 468, 469], *закля́стй* [Грінч. II: 49] (з несподіваним після цього кореневогонаголошенням зворотним *закля́стися* [Там само], але й *покля́сти* [Грінч. III: 273]. Їхня суцільна двонаголошеність, зафіксована лексикографією за якихось двадцять років пізніше, гадаємо, є більше уможливленим узагальненням, аніж відображенням реального акцентного стану цих інфінітивів у мові⁴.

Ще виразніше, на наш погляд, постає ця ж проблема, якщо розглянути акцентні характеристики інфінітива *плисти* та його похідних, як вони представлені в українській лексикографії. У «Словарі української мови» тільки твірне *плі́стй* [Грінч. III: 195] є двонаголошеним, тоді як усі префіксальні похідні від нього — тільки кінцевонаголошені, див.: *видпли́стй* [Грінч. I: 223], *допли́стй* [Грінч. I: 424], *перепли́стй* [Грінч. III: 132], *підпли́стй* [Грінч. III: 176], *попли́стй* [Грінч. III: 332], *припли́стй* [Грінч. III: 432], *спли́стй* [Грінч. IV: 172]. Про загальну тенденцію до узагальнення тут саме кінцевого наголосу, гадаємо, свідчать і кінцевонаголошені форми *пливті́* [Грінч. III: 195] і *пливсті́* [Там само]; пор. також із сучасним *пливті́* [ОС₇₇: 530; ОС₉₄: 532; УОС: 503; ОС₉₉: 603], що є стабільно кінцевонаголошеним, як і всі префіксальні похідні від нього, напр.: *запливті́* [ОС₇₇: 236; ОС₉₄: 243; УОС: 222; ОС₉₉: 278] тощо.

Однак далі спостерігаємо ту ж саму спробу суто раціональним способом узгодити акцентні характеристики їхнього твірного. Оскільки ж твірне тут представлене як двонаголошене *плі́стй* [Голоск.: 292], то й усі похідні схарактеризовані як теж двонаголошені, див.: *допли́стй* [Голоск.: 106], *запли́стй* [Голоск.: 133], *перепли́стй* [Голоск.: 280], *попли́стй* [Голоск.: 306], *припли́стй* [Голоск.: 320], *спли́стй* [Голоск.: 377]. Що це був суто уможливлений захід, свідчить те, що лексикографія наступних поколінь не підтримала його. Здається, тут насамперед позначився авторитет «Сло-

⁴ Ми оперуємо лише тими мовними фактами, що нам їх надає українська лексикографія приблизно одного століття. Якщо взяти їх із суто фактологічного погляду, то в сучасному двонаголошеному *кля́стй* супроти попереднього кінцевонаголошеного *кля́стй* інноваційним, всупереч нашим міркуванням, саме кореневе наголошення. Однак ми подаємо свої інтерпретації у зв'язку з виявлюваною нами загальнішою тенденцією мовного розвитку.

варя української мови», оскільки спочатку сучасна лексикографія майже дублює його характеристики акцентного стану цих утворень; так, твірне залишається двонаголошеним, див.: *листій* і *плісти* [УЛВН: 460; ОС₇₇ : 530], більшість же похідних — кінцевонаголошеними, див.: *відплистій* [УЛВН: 103; ОС₇₇ : 102], *доплистій* [УЛВН: 173; ОС₇₇ : 188], *заплистій* [УЛВН: 220; ОС₇₇ : 236], *переплистій* [УЛВН: 429; ОС₇₇ : 498] та ін. Цікаво, що одне префіксальне утворення в обох цих джерелах схарактеризоване як двонаголошене, чим воно узгоджується з таким же двонаголошеним твірним, див.: *поплистій* і *поплісти* [УЛВН: 481; ОС₇₇ : 568]. Проте виразніше висвітлюють характер проблеми саме розбіжності між ними; наприклад, в одному з них двонаголошеним є *сплистій* і *сплісти* [УЛВН: 620], зате тільки кінцевонаголошеним *проплистій* [УЛВН: 526], а в іншому, навпаки, — двонаголошеним *проплистій* і *проплісти* [ОС₇₇ : 621] і тільки кінцевонаголошеним *сплистій* [ОС₇₇ : 717]. З цього видно, як легко іноді можна сплутати факти мови з їхньою лексикографічною інтерпретацією. Однак українська лексикографія останнім часом явно тяжіє до узагальнення в усіх цих утвореннях, включаючи й саме твірне, кінцевого наголосу, напр.: *листій* [ОС₉₄ : 532; УОС: 504; ОС₉₉ : 603] і *відплистій* [ОС₉₄ : 105; УОС: 96; ОС₉₉ : 119], *доплистій* [ОС₉₄ : 193; УОС: 176; ОС₉₉ : 220] і т. ін. Щоправда в одному з цих джерел є й відхилення від цієї закономірності, див.: *поплистій* і *поплісти* [УОС: 504], *проплистій* і *проплісти* [УОС: 592]. Проте загальна тенденція тут, здається, є очевидною й однозначною.

Якщо взяти всі мовні факти, представлені в сучасній лексикографії, що пов'язані з твірним *п'ясти*, то картина постає заплутанішою; іноді їх навіть не можна якось інтерпретувати, залишається лише констатувати. Зробимо це по змозі в хронологічному порядку. Спочатку твірне схарактеризоване як тільки кінцевонаголошене, див.: *п'ястїся* [УЛВН: 540] й абсолютна більшість похідних поділяє з ним цю характеристику, напр.: *відп'ястї* [УЛВН: 104], *доп'ястїся* [УЛВН: 174], *нап'ястї* [УЛВН: 356] та ін. Однак *поп'ястїся* і *поп'ястїся* [УЛВН: 482] і *розп'ясти* і *розп'ястї* [УЛВН: 565] є двонаголошеними (зауважимо також і той факт, що кореневому наголосу надано перевагу перед кінцевим); відзначимо також, що кореневому протистоїть кінцевонаголошене *розп'ястї* [УЛВН: 575]. Єдиним кореневонаголошеним є *обін'ястїся* [УЛВН: 379]. Дані наступного джерела важко зіставити зі щойно наведеними, оскільки в ньому саме твірне схарактеризоване вже як двонаголошене, див.: *п'ястї* і *п'ясти* [ОС₇₇ : 634], проте помітна більшість похідних тут теж є кінцевонаголошеною, напр.: *відп'ястї* [ОС₇₇ : 103], *доп'ястї* [ОС₇₇ : 189], *зап'ястї* [ОС₇₇ : 238], *переп'ястї* [ОС₇₇ : 499] та ін. Однак тут значно більше й двонаголошених інфінітивів, див.: *зіп'ястїся* і *зіп'ястїся* [ОС₇₇ : 262], *нап'ястї* і *нап'ясти* [ОС₇₇ : 399], *поп'ястїся* і *поп'ястїся* [ОС₇₇ : 571], *розп'ястї* і *розп'ясти* [ОС₇₇ : 656] (зауважимо, що тут перевагу має кінцевий наголос перед кореневим). Знову єдиним кореневонаголошеним є *обін'ясти* [ОС₇₇ : 443]; щоб більше до цього не повертатися, вкажемо, що це повторюється потім в усіх оглянутих нами джерелах, напр.: *обін'ясти*

[ОС₉₄ : 448; ОС₉₉ : 509]. Ще одним явищем, повтореним уже цим джерелом, є протиставлення двонаголошеного *розін'ястї* і *розін'ясти* [ОС₇₇ : 656] тільки кінцевонаголошеному *розп'ястї* [ОС₇₇ : 665], типологічно тождними є випадки з *зіп'ястїся* і *зіп'ястися* [ОС₇₇ : 262] і *сп'ястїся* [ОС₇₇ : 722], а також з уже зовсім полярними щодо типу наголошення *обп'ястї* [ОС₇₇ : 448] і *обін'ясти* [ОС₇₇ : 443]. Це явище здебільшого підтримане згодом, див.: *обп'ястї* [ОС₉₄ : 453; ОС₉₉ : 514] і *обін'ясти* [ОС₉₄ : 448; ОС₉₉ : 509], *розп'ястї* [ОС₉₄ : 662; ОС₉₉ : 758] і *розін'ястї* [ОС₉₄ : 654; ОС₉₉ : 748], але не в усіх випадках і з тенденцією до узагальнення кінцевого наголосу, див.: *сп'ястїся* [ОС₉₄ : 722; ОС₉₉ : 826] і *зіп'ястї* [ОС₉₄ : 246; ОС₉₉ : 309]. Гадаємо, у цьому доцільніше бачити лише певну лексикографічну традицію, аніж адекватне відображення якихось акцентуаційних особливостей цих фонетичних варіантів. Уважаємо, що якби за цим справді стояли якісь живомовні процеси, то тоді б фонетично схожі форми *зіп'ясти*, *розін'ясти*, *обін'ясти* виявляли й схожі тенденції у виборі ними акцентного типу, а цього ми не спостерігаємо. Загальна ж тенденція виявляється доволі виразно: це, безперечно, тенденція до узагальнення ними кінцевого наголосу, див.: *п'ястїся* [ОС₉₄ : 631; ОС₉₉ : 721] і *відп'ястї* [ОС₉₄ : 106; ОС₉₉ : 120], *дон'ястї* [ОС₉₄ : 194; ОС₉₉ : 221], *нап'ястї* [ОС₉₄ : 406; ОС₉₉ : 461] та ін., здебільшого вже наведені раніше.

На нашу думку, є всі підстави остаточно усунути ці розбіжності, підкреслюючи літературно-нормативний статус кінцевого наголосу в усіх цих утвореннях. При всій його позірній нестабільності він уже, на наше переконання, у «Словарі української мови» має вигляд домінуючого, див.: *дон'ястї* [Грінч. I: 423, 425], *зап'ястї* [Грінч. II: 87], *зіп'ястї* [Грінч. II: 23], *нап'ястї* [Грінч. II: 508], *обп'ястї* [Грінч. III: 23], *сп'ястї* [Грінч. IV: 175]. Щоправда, чимало утворень схарактеризовано непослідовно, див.: *обіп'ясти* [Грінч. III: 11] і *обін'ястися* [Грінч. III: 22], але й *обін'ястї* [Там само]; *прип'ясти* [Грінч. III: 435], але *прип'ястї* [Грінч. III: 431]; *розін'ястї* [Грінч. IV: 72] і *розін'ястїся* [Там само], але й *розін'ястї* [Грінч. IV: 46]. Твірне тут теж схарактеризоване непослідовно, див.: *п'ясти* [Грінч. III: 505], але *п'ястїся* [Там само]. Очевидно, саме це вирішальним чином вплинуло на те, що згодом усі ці утворення були потрактовані як двонаголошені, див.: *п'ястїся* [Голоск.: 331] і *дон'ястї* [Голоск.: 106], *зап'ястї* [Голоск.: 134], *нап'ястї* [Голоск.: 231], *обін'ястї* [Голоск.: 249], *обп'ястї* [Голоск.: 252], *розін'ястї* [Голоск.: 345], *розп'ястї* [Голоск.: 350]. Цікаво, однак, що й тут не минулося без відхилення від прийнятої єдиної схеми у вигляді тільки кореневонаголошеного *зіп'ясти* [Голоск.: 145]. Але ми цю звичайну помилку вважаємо доказом того, що помилки іноді трапляються в науці. Головне, щоб вони не стали підставою для помилкових суджень.

Ми простежили за процесом акцентних змін у групі аналізованих нами інфінітивів так, ніби вони відбувалися саме в ній. Однак насправді вони відбувалися в ширшому мовному контексті, у який самі ці інфінітиви були включені після набуття ними сучасного морфологічного оформлення як інфінітиви на *-сти*. Тому, на нашу думку, варто на ці про-

цеси подивитися на тлі еволюційних змін, що відбуваються в інфінітивах, для яких таке морфонологічне оформлення є первісним.

Насамперед візьмемо кілька фактів, сказати б, екстравагантного, з погляду літературної норми, характеру, однак їх нам надає українська лексикографія. Наприклад, у лексикографічному джерелі української мови 1930-х років при твірному з наголосом на корені *на́сти* [Голоск.: 272] і закономірно тотожному наголосі префіксальних від нього похідних *напа́сти* [Голоск.: 230], *розпа́стися* [Голоск.: 348] та ін., з'являється двонаголошене *обпа́стися* [Голоск.: 252], що своєю несподіваною і, звичайно, помилковою з погляду літературної норми кінцевонаголошеною формою *обпа́стися* засвідчує наявність відповідної тенденції в українському мовленні. Уже на підставі власних спостережень за сучасним мовленням можемо підтвердити спонтанну повторюваність такого явища. Незалежно від його джерела (найімовірніше, це в більшості випадків русифікувальна тенденція), наявність самого явища в українській мові безсумнівна. Про відносну давність цього явища здогадно може свідчити й *обпасти* [Грінч. III: 222] без зазначення наголосу у слові. Відзначимо ще той факт, що у згаданому джерелі інноваційний наголос не поширений на форми минулого часу, що залишилися кореневонаголошеними, див.: *обпа́слася* [Голоск.: 252]. Ця парадигматична неузгодженість, гадаємо, може якоюсь мірою бути доказом того, що поява у слові кінцевого наголосу є наслідком суто аналогічного впливу. Ще один типологічно тотожний випадок із сучасної лексикографії: при кореневонаголошеному *пря́сти* [ОС₉₄: 627; ОС₉₉: 717] і таких самих за типом наголошення префіксальних похідних *допря́сти* [ОС₉₄: 194; ОС₉₉: 221], *напря́сти* [ОС₉₄: 405; ОС₉₉: 461] та ін. з'являється вже тільки кінцевонаголошене *запря́стий* [ОС₉₄: 245; ОС₉₉: 281], яке цього разу вже супроводжує й кінцевонаголошена форма минулого часу *запряла́* [Там само]. Знову ж таки, з погляду літературної норми, — це помилка, але з погляду процесів, що відбуваються в сучасній мові, незалежно навіть від їхніх причин, — це прояв певної акцентної тенденції, підстав для якої, крім аналогічних впливів, немає жодних.

Силу її дії простежимо на прикладі утворень одного словотвірного гнізда, у якому поряд з етимологічним наголосом на корені дедалі частіше сучасна лексикографія фіксує як паралельний і кінцевий наголос. Ідеться про утворення твірної основи *-вісти*, яка в сучасній мові виступає лише у зв'язному вигляді; для неї реконструюють або баритоновану [6: 151], або рухому акцентну парадигму [2: 139]; зрештою, у будь-якому разі сам інфінітив був кореневонаголошеним [Там само]. Для нас ці утворення є своєрідним пробним каменем, оскільки акцентну еволюцію в них ми пов'язуємо з їхніми морфонологічними особливостями, а саме з тією обставиною, що в атематичному дієслові зовсім з інших причин, сказати б, випадково наприкінці теж склався звуковий комплекс *-сти*. Найпростішим зі словотвірного погляду утворенням від основи *-вісти* в сучасній мові є дієслово *повісти*, що первісно, поза сумнівом,

було кореневонаголошеним; саме з таким наголосом фіксує його «Словарь української мови», див.: *повідсти* [Грінч. III: 219, 222]. Хоч саме твірне в цьому джерелі є носієм своїх первісних акцентних характеристик, префіксальні похідні від нього вже значною мірою засвоїли інноваційний кінцевий наголос. Лише одне похідне *заповідсти* [Грінч. II: 82] має тотожний наголос із твірним. Щоправда, є ще теж кореневонаголошене *відповідсти* [Грінч. I: 224], але йому тут же протистоїть двонаголошене *відповідіть* [Грінч. I: 223]. Решта дієслів цієї основи тут уже є двонаголошеними, див.: *доповідіть* [Грінч. I: 424], *переповістіть* [Грінч. II: 82], *роповідіть* [Грінч. IV: 74]. Цей зафіксований джерелом акцентний стан можна характеризувати як доволі послідовне відображення появи в цих утвореннях кінцевого наголосу; очевидно, доволі ранню її стадію. Подальша лексикографічна практика не виявила тут певної послідовності; з одного боку, після кореневонаголошеного *повідсти* [Голоск.: 296] ідуть такі ж кореневонаголошені *доповідсти* [Голоск.: 106], *заповідсти* [Голоск.: 133], *переповісти* [Голоск.: 280]. Може скластися враження, що для упорядника при визначенні типу наголосу в похідних визначальним є характер наголосу твірного, однак цьому суперечать несподівані після цього двонаголошені *відповідіть* [Голоск.: 57] і *роповідіть* [Голоск.: 349]; ще менше з цим узгоджується тільки кінцевонаголошене *оповістіть* [Голоск.: 260]. Очевидно, живомовна тенденція тут виявила таку силу, що пододала умоглядні настанови упорядника унормувати наголос за його типом у твірному. Шкода, однак, що при цьому важко спостерегти якусь закономірність.

Після цього як позитивне явище можна оцінити хоча б якесь упорядкування наголосу в цих інфінітивах. Згодом усі похідні були потрактовані українською лексикографією як двонаголошені, див.: *відповідіть* і *відповідсти* [УЛВН: 104; ОС₇₇ : 102], *доповідіть* і *доповідсти* [УЛВН: 174; ОС₇₇ : 189], *заповідіть* і *заповідсти* [УЛВН: 221; ОС₇₇ : 237], *оповістіть* і *оповісти* [УЛВН: 396; ОС₇₇ : 463], *роповідіть* і *роповідсти* [УЛВН: 574; ОС₇₇ : 664] та ін., однак твірне тут залишається незмінним, тобто кореневонаголошеним, див.: *повідсти* [УЛВН: 464; ОС₇₇ : 538]. З погляду безсумнівності існування зв'язку між наголосом твірного та його похідних такого, звичайно, бути просто не може. Щоправда, в цьому конкретному випадку таку розбіжність можна якось пояснити тим, що слово *повідсти* в сучасній мові перебуває на мовній периферії, а тому може на відміну від активно вживаних нині його похідних, законсервувати свій первісний акцентний стан. Однак тоді воно не може своїм кореневим наголосом підтримувати цей акцентний тип у них. Тому, очевидно, тенденція до остаточного закріплення ними кінцевого наголосу має посилюватися. Крім того, вона не може не захоплювати й самого твірного, наскільки воно є нині вживаним. У нас є підстави стверджувати, що це й насправді відбувається в мові. Кореневий наголос інфінітива парадигматично передбачає такий самий наголос в родо-числових формах минулого часу. У цьому можна переконатися з ілюстрацій до кореневонаголошеного *повідсти* у «Словарі української мови», див.: «Черчук просить, щоб сісти, бо

він має щось повісти» [Грінч. III: 219] і «Ой летіли дикі гуси... правди мені не повіли» [Там само]. Тим часом усталеною нормою в ньому, як і у всіх його похідних, нині є кінцевонаголошеність цих форм, див.: *повісти* — *повіла́, повіло́* [СУМ VI: 666]. Цікаво, що навіть ілюстрація в цьому джерелі свідчить про існування в ньому кінцевого наголосу, див.: «Хотіли читачам ви, певне, повісти, Що в дні осягнення вселюдської мети Даремно на сонет нам покладать надію» [Там само] — це з мовлення М. Рильського [1: 322, прим.]. Гадаємо, це відображає сучасний стан нез'ясованості характеру акцентних процесів у цих утвореннях. Загалом сучасна лексикографія повторює ті ж самі їхні характеристики, див.: кореневонаголошене *повісти* [ОС₉₄: 539; ОС₉₉: 612] і двонаголошені похідні, напр.: *відповістí* [ОС₉₄: 105; ОС₉₉: 120], *доповістí* [ОС₉₄: 193; ОС₉₉: 221], *розповістí* [ОС₉₄: 661; ОС₉₉: 757] та ін., однак уже тільки кінцевонаголошене *оповістí* [ОС₉₄: 468; ОС₉₉: 530]. У цьому можна додати й посилення тенденції до закріплення цими утвореннями кінцевого наголосу, однак сумнівно, щоб вона себе виявляла тільки в одному з похідних. Можна лише здогадно говорити про те, чому упорядник акцентуаційно цілком протиставив саме це дієслово твірному. Сучасна мовна свідомість слово *оповісти* на тлі загальновживаного *розповісти* сприймає як піднесено-урочисте, а тому, мабуть, і архаїчне. Тоді цікаво, що саме ця уявна архаїчність спричинює остаточне утвердження в ньому кінцевонаголошеного типу, — очевидно, за зразком усталеного в інфінітивах типу *брестí, вестí, местí, нестí, плестí* тощо.

Таке припущення ми робимо зовсім не випадково, оскільки саме в характері наголошення останніх інфінітивів ми бачимо джерело і збудник акцентної еволюції в інфінітивах, що є тут предметом нашого аналізу, — процесу, за його природою, цілком аналогічного. Нині панує погляд, що кінцевий наголос у кореневих інфінітивах типу *везтí, вестí, нестí* тощо та їхніх префіксальних похідних є здавна усталеним і не підлягав жодним змінам. Етимологічно ці інфінітиви, справді, є кінцевонаголошеними [5: 38], однак діалектні *вэ́зти* [Желех.: 60], *вэ́сти* [Желех.: 66], *нэ́сти* [Желех.: 524], супроводжувані такими ж щодо наголосу похідними, свідчать, що під час свого історичного розвитку вони могли втрачати свій первісний акцентний тип. Теж, на жаль, до стереотипних належить погляд, що вказані зміни є ознакою південно-західного діалекту. Проте є й докладніший опис цього явища: «В інфінітиві і формах минулого часу представники південно-східного наріччя звичайно (виділення наше — В. З.) додержують старого кінцевого наголосу в дієсловах типу: *везтí, везла́, везлí, нестí, несла́, неслó, неслí*; у південно-західному і почасти північному наріччях у таких дієсловах наголос відтягається на корінь: *вэ́зти, вэ́зла* тощо» [4 I: 482]. Додамо до цього майже тотожну цитату: «У кількох інфінітивах типу *нести*, що їм у літературній російській (? — В. З.) відповідає кінцевий наголос, в українській, поряд з поширеним таким самим, можливе наголошення кореня: *вэ́сти, вэ́зти, нэ́сти*, пор. і: *привэ́сти, привэ́зти, занэ́сти*. Паралельно цьому — відтягнений

наголос можна чути і у формах минулого часу: *привéзли*, *принéсли* тощо. Останнє наголошення характеризує переважно (виділення наше — В. З.) північні і галицько-подільські говірки» [4 I: 501—502]. На жаль, складна акцентологічна проблема тут тільки означена досить побіжно, сказати б, пунктирно. Можливо, саме така пунктирність породжує стереотипи, хоч саме висловлювання жодним наведеним фактом не суперечить реальному стану речей. Якщо ж аналізувати мовні факти в їхній можливо повній сукупності і з погляду на них як на явище системного порядку, то на тлі часто згадуваних як зразки діалектного мовлення кореневонаголошених *вéзти*, *вéсти*, *нéсти* та їхніх префіксальних похідних із таким самим наголосом кінцевонаголошене *бресті́* [Желех.: 43] та такі ж кінцевонаголошені префіксальні похідні від нього *вбресті́* [Желех.: 58], *забресті́* [Желех.: 231], *збресті́* [Желех.: 285], *набресті́* [Желех.: 465], *перебресті́* [Желех.: 611] захитують стійкий, здавалося б, стереотип. З другого боку, кореневонаголошені *набрíсти* [Желех.: 465], *розбрíсти* [Желех.: 812] змушують бачити тут якісь акцентуаційні процеси в системі дієслівного наголосу (або, беручи вужче, у певному колі дієслів). Оскільки це не є предметом нашого тут аналізу, обмежимося лише припущенням, що джерело в цьому випадку зафіксувало ту стадію процесу, коли дієслово *брестити* ще не встигло поділити долі активніших у мові дієслів *везти*, *вести*, *нести*; далі ми побачимо, що й у «Словарі української мови» воно виявляє схожу тенденцію. Якщо ж у діалектних кореневонаголошених *вéзти*, *вéсти*, *нéсти* тощо добачити прояви якихось акцентуаційних процесів, що відбувалися в загальнонародній українській мові, то можна припустити, що вони мали не локальний характер, дарма що їхні наслідки могли бути відмінними. Нашим переконанням є, що важливо аналізувати мовні факти не з погляду їхнього територіально-діалектного виявлення, а з погляду їхньої генези в єдиній системі загальнонародної мови.

Уже з наведених нами цитат можна дійти висновку, що явище появи наголосу типу *вéзти*, *вéсти*, *нéсти* в живій українській мові значно поширеніше, ніж про це заведено судити. Наші спостереження, які, щоправда, є принагідними, це теж підтверджують. Судячи з мовного матеріалу, представленого у «Словарі української мови», тут відображено саме прояви цього процесу — частково й непослідовно, оскільки це явище, як відомо, у південно-східних говорах і не було остаточно реалізоване. Звернімося, однак, до фактів. Насамперед зазначимо, що винятково кінцевонаголошеним є інфінітив *бресті́* [Грінч. I: 96] і всі префіксальні похідні від нього, напр.: *відбресті́* [Грінч. I: 205], *добресті́* [Грінч. I: 404], *забресті́* [Грінч. II: 8], *набресті́* [Грінч. II: 465] і т. ін. Кінцевонаголошеними також є інфінітиви *везті́* [Грінч. I: 130] і *весті́* [Грінч. I: 143], але — уже двонаголошеним інфінітив *несті́* [Грінч. II: 559], якому, щоправда, протистоїть кінцевонаголошене зворотнє *несті́ся* [Грінч. II: 559]. Однак наголос префіксальних похідних тут украй непослідовний, ба навіть строкатий; якусь певну закономірність тут спостерегти важко, хіба що в утвореннях від кінцевонаголошених *везті́* і *весті́* теж переважає кінцевонаголоше-

ний тип, а утворення від двонаголошеного *не́сти* здебільшого теж є двонаголошеними. Через велику кількість матеріалу наводитимемо в більшості випадків ті з них, коли наголос твірного з похідним не узгоджений, напр.: *везти́* [Грінч. I: 130] і *довезти́* [Грінч. I: 405], *завезти́* [Грінч. II: 21], *звезти́* [Грінч. II: 135] тощо, але *відвезти́* [Грінч. I: 207], *підвезти́* [Грінч. III: 161], *повезти́* [Грінч. III: 209]. Далі — те саме в суті речі, але з відмінностями щодо конкретних утворень, див., напр.: *вести́* [Грінч. I: 143] і *довести́* [Грінч. I: 404], *завести́* [Грінч. II: 20], *обвести́* [Грінч. III: 4] тощо, але *відвести́* [Грінч. I: 207], *звести́* [Грінч. II: 134], *навести́* [Грінч. II: 472], *підвести́* [Грінч. III: 161]. Особливо цікаво зіставити *не́сти* [Грінч. II: 559] і *відне́сти* [Грінч. I: 221], *доне́сти* [Грінч. I: 421], *нане́сти* [Грінч. II: 505] тощо, але *знести́* [Грінч. II: 175], *пронести́* [Грінч. III: 474], *рознести́* [Грінч. IV: 53]; укажемо тут також на наведені на одній сторінці *прине́сти* [Грінч. III: 429] і *принести́* [Грінч. III: 429]. Ми вже вказували, що в цьому джерелі існує невідповідність між двонаголошеним *не́сти* і тільки кінцевонаголошеним зворотним *нести́ся*; цікаво, що це ж повторено у двох випадках із похідними, див.: *знести́* [Грінч. II: 73], але *знести́ся* [Там само] і *унести́* [Грінч. IV: 341] і *унести́ся* [Там само], чого ми задовільно інтерпретувати не можемо, а тому лише констатуємо для повноти картини. З характеру наголошення цих інфінітивів у «Словарі української мови» ми висновуємо, що кореневонаголошені форми тут відображають не вузькодіалектне явище, а акцентуаційний процес, що відбувався в загальнонародній українській мові з різною мірою інтенсивності і послідовності в її різних діалектах.

Повертаючись до інфінітивів, що є предметом нашого властивого аналізу, а саме *гнисти*, *клясти*, *плисти*, *п'ясти*, а також *повісти*, то вторинність їхнього акцентного типу є очевидною, так само як і тенденція до його узагальнення. Аналогічний характер його появи теж є очевидним; поза сумнівом, що він нав'язаний їм фонетично схожими утвореннями. Ми навмисно обминули можливий вплив на них таких сильних у своїй кінцевонаголошеності інфінітивів, як, наприклад, *густі́*, *месті́*, *плесті́*, *трясті́*, *цвісті́* тощо. Натомість підкреслили роль дієслів, що самі, будучи етимологічно кінцевонаголошеними, виявили в ході історичного розвитку загальнонародної української мови тенденцію до появи в них кореневого наголошення, яка, проте, у провідних говорах української мови виявилася недостатньо сильною, після чого вони закріпили свій етимологічний кінцевий наголос. Очевидно, саме під час цього зворотного руху ним були охоплені й інфінітиви *гнисти*, *клясти*, *плисти*, *п'ясти*, *нести́*кі у своєму наголошенні через новітнє своє морфонологічне оформлення; інфінітив *повісти* теж виявився в мові новим через втрату нею кореневого *вісти*, тому теж не уник цього впливу.

Гадаємо, що вже суто філологічним моментом у цьому процесі була та обставина, що інфінітиви *везти*, *вести*, *нести* потрапили під пильний нагляд нормативістів, а інші — поки що ні. Думаємо, однак, що й для них пора вже наспіла. Звичайно, з того ж таки літературно-нормативного погляду.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БУС	Півторак Г.П., Скопненко О.І. Білорусько-український словник. — К. : Довіра, 2006. — 723 с.
Голов. ₉₅	Головащук С.І. Складні випадки наголошення. Словник-довідник. — К. : Либідь, 1995. — 191 с.
Голов. ₀₃	Головащук С.І. Словник наголосів. — К. : Наук. думка, 2003. — 319 с.
Голоск.	Голоскевич Г. Правописний словник. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1994.
Грінч.	Словарь української мови : В 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907—1909.
Даль	Даль В.И. Толковый словарь русского языка : В 4-х тт. — М. : Терра — Terra, 1995.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: В 7-х тт. Т. I — VI. — К., 1982—2012.
Желех.	Желеховський Є. і Недільський М. Малоруско-німецький словар : У 2-х тт. — Львів, 1884—1886.
ОС ₇₇	Орфографічний словник української мови. — К. : Наук. думка, 1977. — 856 с.
ОС ₉₄	Орфографічний словник української мови. — К. : Довіра, 1994. — 856 с.
ОС ₉₉	Орфографічний словник української мови. — К. : Довіра, 1999. — 989 с.
Погр.	Погрібний М.І. Орфоепічний словник. — К. : Рад. школа, 1984. — 629 с.
ПЦСС	Полный церковнославянский словарь. — М. : Посад, 1993. — 1120 с.
Програма	Михальчук К. і Тимченко Є. Програма для збирання діалектних одмін української мови. — К. : Видання УНТ в Києві. Кн. V. — 1909.
СУМ	Словник української мови: В 11-х тт. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
УЛВН	Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. — К. : Наук. думка, 1973. — 724 с.
УОС	Український орфографічний словник. — Х. : Прапор, 1997. — 745 с.

1. Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Львів : Біблос, 2002. — 576 с.
2. Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской. — М. : Наука, 1985. — 428 с.
3. Історія української мови. Фонетика. — К., 1979. — 368 с.
4. Курс сучасної української літературної мови: У 2-х тт. — К. : Рад. школа, 1951.
5. Склярєнко В.Г. З історії акцентуації неозначеної форми дієслів української мови // Мовознавство. — 1988. — № 2. — С. 38—44.
6. Склярєнко В.Г. Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — 342 с.

Статтю отримано 19.04.2016

Vasyl' Zadorozhnyi

O. Potebnia Institute of the Linguistics of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LEXICOGRAPHIC ASPECT OF SOME ACCENTOLOGICAL PROBLEMS

The article focuses on the seemingly partial and very special problem in the study of the formation and the present state of the acoustic features of a group of Ukrainian verbs of the type *гнисти*, *клясти*, *плисти*, *п'ясти* etc. which stress in modern speech (literary one in particular) is noted for its instability. Numerous facts of unnatural acoustic features of those verbs and their prefixed derivatives have been revealed in a variety of lexicographic sources of the present-day Ukrainian language during the investigation. Hence the academic problem has become a practical one. The article is an attempt to clarify the character of evolutionary process in the stress of this sort of verbs and it is equally a suggestion to stabilize it in that state which corresponds to the systemic correlation in the accentual structure of the modern Ukrainian national language (literary one in particular).

Keywords: *baritone (oxytone, movable) accentual paradigm, infinitive, double stress, final (root, suffixal) stress of verb, lexical morphology.*

УДК 811.161.2'373.374

Оксана Тищенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**АРХІВНА КАРТОТЕКА
ЯК ЛЕКСИКО-ІЛЮСТРАТИВНА БАЗА
«РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА»
ЗА РЕДАКЦІЄЮ А.Ю. КРИМСЬКОГО
ТА С.О. ЄФРЕМОВА**

**II. Мікро– і макроструктура
архівної картотеки**

У другій частині розвідки¹ виявлено тенденції мікро- й макроструктури архівної картотеки Інституту української мови НАН України; з'ясовано особливості організації мовного матеріалу (лексичного та ілюстративного) та мовознавчих відомостей у межах картки; окреслено можливі хронологічні межі створення картки, змістові та хронологічні параметри джерельної бази, кількісні параметри картотеки, простежено динаміку її джерел; зроблено припущення про характер ідеологічних репресій цього лексичного знадібку. Окреслено перспективи дослідження, зокрема створення індексу наявних слів та виявлення нереалізованого у словниках потенціалу АК.

Ключові слова: лексична картотека, архівна картотека, картка, Російсько-український словник за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова.

У попередній публікації на основі архівних матеріалів та наукових публікацій ми простежили історію створення Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, уточнили й скоригували наявні в науковій літературі дані про її хронологічні межі та кількісні параметри, про перебіг формування й поповнення загальномовної й термінологічної

¹ Першу опубліковано у № 2 журналу «Українська мова», 2016.

картотек як різних структурних одиниць. Особливу цікавість становили періоди 30-х та 40-х років (згорнення українізації, репресії та період Другої світової війни), коли Лексична картотека зазнала ідеологічних та фізичних репресій.

Що ж таке *архівна картотека* (далі — АК), яка її роль у створенні «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (далі — РУС), що вона становить сьогодні? Які матеріали картотеки періоду 1919–1937 рр. збереглися, а які вилучено чи втрачено, яку роль у лексикографічному процесі зокрема і мовознавчому загалом вони відіграють сьогодні?

Звернувшись до Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, ми заналізували близько 5 тис. *архівних* карток. Картки вибрано зі скриньок шестимільйонної ЛК, куди їх вливали у 40-х–50-х рр. минулого століття. Аналізуючи мікроструктуру — побудову картки, фізичні, мовні та мовознавчі параметри, ми сформували уявлення про макроструктуру АК — хронологічні параметри створення АК, хронологічні параметри використаних джерел. Результати спостережень дають підстави припускати, що певну частину карток створено до 1918 р., але значна частина *архівної картотеки* з'явилася після 20-х рр. ХХ ст. і мала безпосередній стосунок до створення «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова 1924–1933 рр. Порівнюючи наявні списки джерел АК, РУСа, текст РУСа, ураховуючи соціально-політичний контекст, робимо висновки про особливості ідеологічних «чисток» і поповнень АК у 30-ті рр. минулого століття.

МІКРОСТРУКТУРА АК

Фізичний стан: темний (пожовклий білий, зрідка різного кольору папір), перев. тонкий (інколи картон чи цупкий ватман, розрізана поліграфічна продукція, звороти використаних карток); перев. писаний чорнилом (фіолетове, рідше чорне, зелене); близько на 3 сотні рукописних карток — 1 друкована. **Форма:** прямокутник, часто наближений до квадрата. Картки дуже різняться за розміром.

Формальні ознаки: штамп «АРХІВНА» (найімовірніше, з'явився у к. 40-х — на поч. 50-х рр. ХХ ст., коли вперше в офіційному звіті означення «архівна» вжито щодо довоєнної *старої* картотеки, а саму її почали лічити разом з іншими картками); близько на 3 сотні — одна непроштампована картка. Значна кількість архівних карток мають позначку *ст.* (перев. олівцем на звороті): можливо, означає *стара* [картотека] (це як картки з *правописом* до 1918 р., так і зроблені після 20-го р., про що свідчать друковані написи на звороті картки, виготовленої з розрізаних бланків). Те, що не всі картки так марковані, можливо, є свідченням поетапного з'єднання частин довоєнної картотеки і різною формою роботи з нею під час упорядкування. Можливо, позначка *ст.* маркувала лише картотеку РУСа (до 1933 р.).

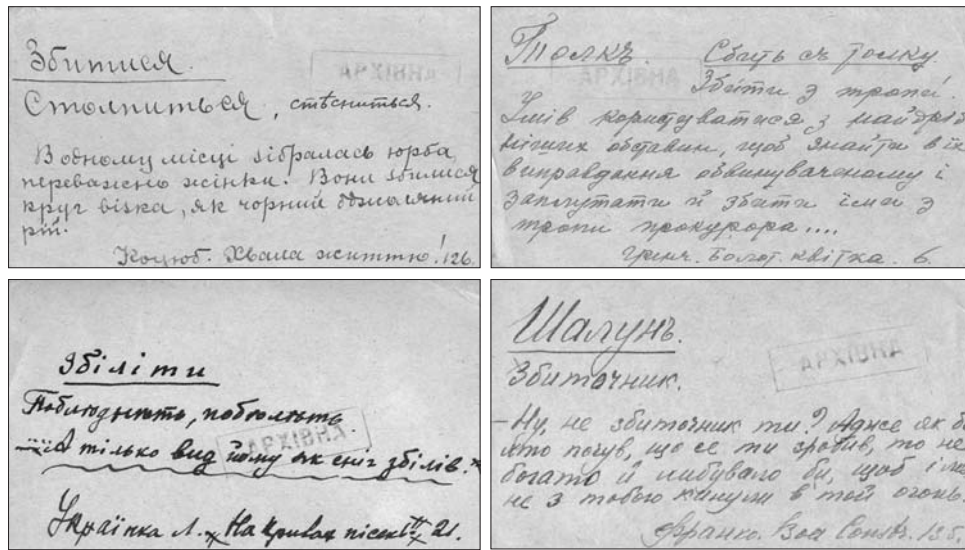

Рис. 1. Картки АК з елементами російського правопису до реформи 1918 р.

Мовні ознаки: подеколи російськомовний складник картки (переклад, тлумачення) оформлено за дореформеним правописом²: *Холодъ, Разбойникъ, Старикъ, Уразумѣть, Оружіе* тощо (див. рис. 1).

Поля картки

Формалізовані поля картки: **заголовне слово** (українською; російською / українською; українською / російською) + **додаткова інформація** (граматична форма, керування, ССС, ФО) // **цитата** // **паспортизація** (автор, назва твору, видання, том, сторінка тощо). Далі вказуватимемо поля картки через дві скісні риски.

Картки не містять дати видання друкованого джерела чи польового запису за винятком випадкових записів, близько 3–х на 2,5 тис. одиниць³.

Мовний код заголовного слова: українською; російською / українською; українською / російською (перевернуті картки); **мовний код цитати:** українська.

² За реформою російського правопису (1918 р.) з абетки вилучили букви Ъ, Ѣ, І; замість них мали вживати відповідно Е, Ф, И; скасовано Ъ на кінці слів і частин складних слів, але зберігався як розділовий знак (*подъѣм, адъютант*); змінювалося правило написання префіксів на з-/с-: тепер усі вони (окрім власне с-) кінчалися на с перед будь-якою глухою приголосною і на з перед дзвінкими приголосними і перед голосними (*разбить, разораться, разступиться* → *разбить, разораться, але расступиться*); у родовому і знахідному відмінках прикметників і дієприкметників закінчення **-аго, -яго** замінювалося на -ого, -его (наприклад, *новаго* → *нового*, *лучшаго* → *лучшего*, *ранняго* → *раннего*), в називному і знахідному відмінках множини жіночого і середнього родів **-ья, -ія** — на **-ье, -ие** (*новья книги, изданія*) → *новые*); словоформи жіночого роду множини **онѣ, однѣ, онѣхъ, однѣмъ, однѣми** замінювалися на *они, одни, одних, одним, одними*; словоформа родового відмінка однини **ея (нея)** — на *ее (нее)* або *её (неё)*.

³ Узагалі ж дата у паспорті джерела з'явилася у новій картотеці приблизно 1939 р. [12]

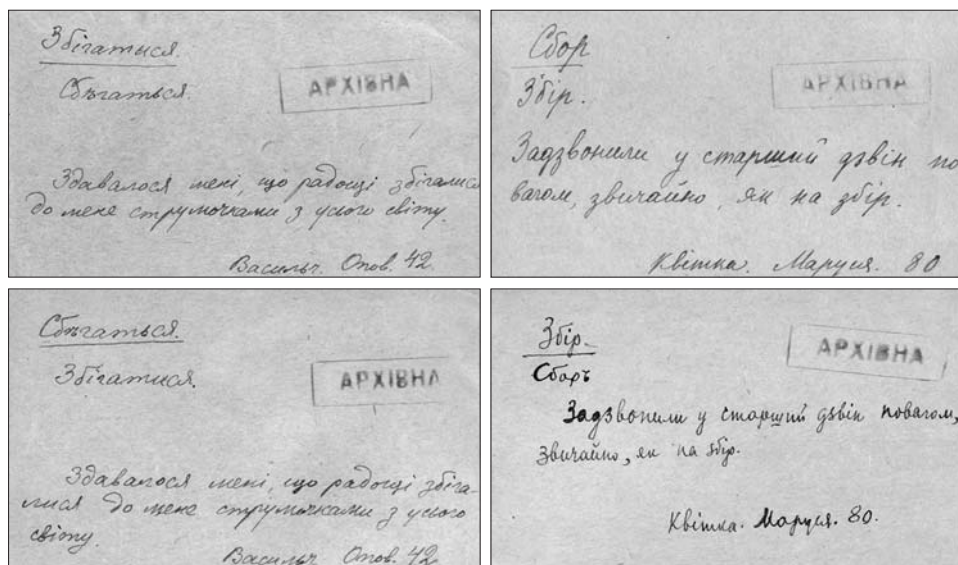

Рис. 2. Перевернуті картки АК

Примітки: значна частина карток містить правки, мітки, уточнення — синхронні та діахронні, напр., виправлення у паспортизації у зв'язку із новим виданням: ●Збруя (?) + Збрую-шаблю // Випроводжала, коня напувала До зірниці із криниці, Виносила збрую — шаблю золотую. Ірушницю — гаківницю. [сиротина] // Шувч. Кобз. II. [49 (закреслено)] 268. Хустина; ●Збруя / [Оружіє (закреслено)] Сбруя // Незабаром від копит Земля задвіжала, Незабаром край воріт Збруя забряжчала.... Злазить козак молодий... Кінь вудилами бряжчить // Рудан. III. 52. (див. рис. 1).

Значна частина карток має технічні мітки олівцем: *ст.* (стара(е)?), *дуб.* (дублікат, дубльовано?), перекреслення всієї картки.

До укладання РУСа архівна картотека мала безпосередній стосунок. До прикладу, розгляньмо таку картку з АК: ● Уполномочивать кого / Зві-

Рис. 3. Правки в картках АК

рвати кому // Я сам писати не можу, я звіряю йому розписатися за мене. // Звиног. (Крим.). У РУСі читаємо: Доверять, -ся, доверить, -ся — вірити, по-вірити кому, няти (мати) віру, дійма́ти віри кому, звіряти, -ся, звірити, -ся на ко́го, сповіряти, сповірити на ко́го... Я сам писати не можу, я звіряю йому розписатися за мене [РУС]. Покликання на джерело не зазначено (до речі, у переліку українських відповідників наведено синтаксичну форму керування на ко́го, тоді як керування кому, що відповідає цитованому тексту, немає).

Відомо, що польові записи А.Ю. Кримського були використані у «Російсько-українському словникові» і М. Уманця та А. Спілки (1893–1898 рр.). Однак там ми не виявили цієї цитати. Тож вона могла потрапити до РУСа тільки з архівної лексичної картотеки, куди ввійшла частково картотека польових записів зі Звенигородщини (вторинними картками, переписуваними різними людьми з оригінальної картотеки А.Ю. Кримського). Це лише один наочний приклад. Для з'ясування обсягу, змісту АК та її ролі у РУСі здійснимо аналіз її макроструктури.

МАКРОСТРУКТУРА АК

Етапи формування архівної лексичної картотеки.

1. 1919 — 1930 (33?) — Комісія для складання словника живої української мови (з 1921 — у складі Інституту української наукової мови, 1930 — Інститут мовознавства). **Ядро — 710 261 картка — було сформоване 1919–1923 рр. у період підготовки до РУСа.** З 1924 до 1933 рр. тривало укладання РУСа й принагідне добирання лексико-ілюстративного матеріалу, наприклад, 1926 р. кількість зросла до 730 266 карток.

2. 1933 (?) — 1937 — Інститут мовознавства АН України (словниковий відділ). **Після 1933 р.: чистка картотеки від «надемівських елементів» — «мотлоху» [11] та формування матеріалу до нового «Російсько-українського словника» 1937 р. й великого «Тлумачного словника української мови».** Жодних більш-менш конкретних даних у звітних документах Інституту та архіві картотеки ми не виявили. Однак аналіз карток засвідчує в них джерела, опубліковані у 1933–1936 рр. Отже, доукладання тривало, а місце вилучених, репресованих авторів займали інші, ідеологічно прийнятні (напр., А.В. Головка, Іван Ле та інші). Оскільки з 1938 р. розпочали укладати *нову ЛК* [12], останнім роком можливих змін в АК вважаємо 1937.

Хронологічні параметри створення картки в АК.

Визначити хронологічні межі створення картки АК можна за правописною ознакою робочої мови картки (орієнтовно); належністю чи неналежністю розписаних джерел до СлГр та РУСа та порівняльним аналізом цитованого матеріалу; хронологічними межами опублікованих джерел (тобто не раніше того чи того року видання).

Як ми вже зазначили, подеколи російськомовний складник картки (переклад, пояснення) оформлено за дореформеним правописом: *Холодъ*,

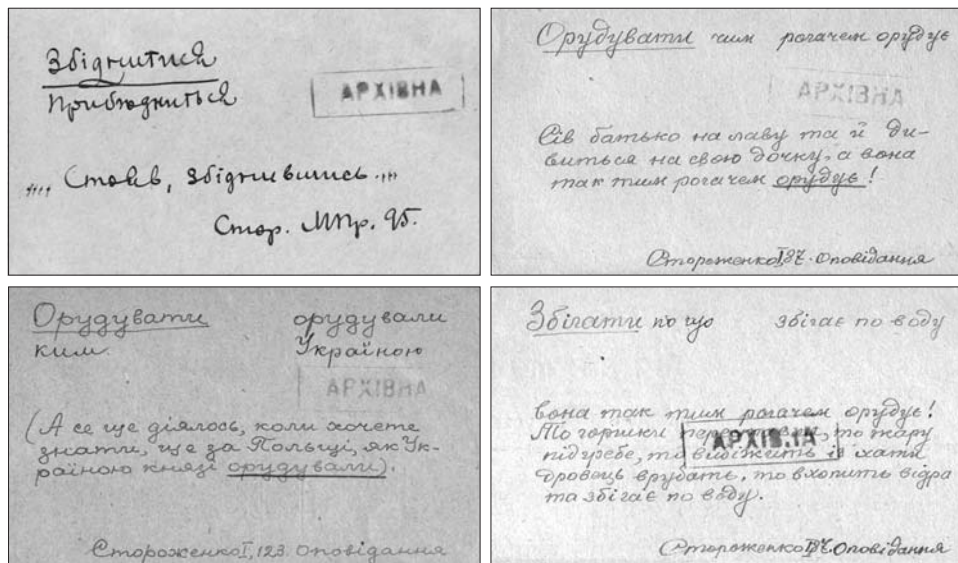

Рис. 4. Картки, розписані за творами О.П. Стороженка

Разбойникъ, Старикъ, Уразумѣть, Оружіе тощо. Вважаємо, що частково це спричинене джерелом розписування (як-от Словник за ред. Б.Д. Грінченка), частково, ймовірно, — кількарічним перехідним періодом від початку дії нового правопису 1918 р.⁴ Є підстави вважати також, що певні картки створено до початку роботи КСЖУМ. З-поміж таких «дореформених» карток виявлено ті, що розписані за джерелами обох словників — СлГр, РУСа, або ті, джерела яких є лише в одному зі словників.

Джерело або автор є в обох словниках, а отже, картка могла бути створена для СлГр, але й використана у РУСі, напр.:

●**Сбитень**. / *Торгуюцій сбитнемъ / Збитеньщик*. // (Правка: Ї) *Їде збитен* (правка: з'єднано) *щик*; // *Квітка. Козирь-дівка. 45* (Правка, додано: Твори, т.ІІ, 1956, с.291); ●**Сбитень**. / *Збитень*. / *(горячий напиток изъ подо-жженного меду* (Правка: сахара) // *От-же він узяв, збитень* *вилив, музици велів грати*. // *Квітка. Козирь-дівка. 45*.

У СлГр є посилання на Квітку-Основ'яненка, картки були розписані з такими скороченнями: *Кв.*, *Кв. П.*, *К. Гр. Кв.* РУС також містить посилання на цього письменника, а в списку скорочень подано: *Квітка* — *Г. Квітка-Основ'яненко*; *Кв.*, *Квіт.* — *Квітка Г.* (без зазначення назв творів чи видань).

⁴ Усі урядові видання, періодичні (газети й журнали) і неперіодичні (наукові праці, збірки тощо), всі документи й папери з 15 жовтня 1918 р. мали друкувати згідно з новим правописом. Проте деякі наукові видання виходили зі старою орфографією (окрім титульного листа і передмов) аж до 1929 р. Відповідно, й робоча російська мова наукових досліджень після 1918 р., ймовірно, також містила дореформені елементи. Тим більше, що реально прийняли і упровадили реформу більшовики. Оскільки в Україні більшовицька влада встановилася тільки у серпні 1920 р., то вживання старого російського правопису в картках, створених як мінімум (!) у 1919–1920 рр. цілком зрозуміла.

Ані слова *збитеньщик* [РУС-УС], ані його варіанта *збитенник* [СУМ] немає ні в СлГр, ні в РУСі. Натомість РУС фіксує *збитень* як переклад до *сбитень* (без ілюстрації), а от СлГр, РУС-Із, РУС-Н пропонують як відповідник лексемі *гаряч*. Тож картка із цитатою з «Козир-дівки» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка могла бути серед матеріалу як до СлГр, так і до РУСа, але зважаючи на переклад у РУСі та спосіб скорочення джерела вона ближча саме до цього словника.

З-поміж цього матеріалу (з дореформеним правописом російськомовної частини) привертають увагу деякі картки, розписані з творів О.П. Стороженка: • *Збіднітися / Прибѣдниться //Стояв, збіднившись.... // Стор. МПр. 9*. І хоч О.П. Стороженка зазначено у списках джерел *обох* словників, вжите для паспортизування характерне скорочення **Стор. МПр.** властиве лише для словника СлГр, тоді як у РУСі вжито: *Стор., Сторож.* Серед архівних же карток є вагома частка із лексико-ілюстративним матеріалом цього автора, здебільшого паспортизованого як «Стороженко, Оповідання» і розписаного його після 20-го року (це видно з поліграфічних написів на звороті карток).

Тому гадаємо, що картки зі скороченням *Стор. МПр.*, імовірно, й можуть бути тим матеріалом «Київської старовини», переданого Б.Д. Грінченкові для «Словаря української мови», як про це згадували лексикографи старшого покоління. Ця тема потребує глибшого дослідження, зокрема аналізу деяких карток із творів О.Я. Кониського, С.В. Руданського, Ганни Барвінок, які, можливо, були створені саме для СлГр.

Джерело або автор є лише в РУСі

Натрапляємо на таку картку: • *Храненіє / Зберігання // Зберігання висадок // Люб. Уряд. лабор. 6*. СлГр не містить цього джерела, у РУСі віднаходимо: Люб. — Ю. Любченко, «Урядження лабораторії для виробу селекційних буряків». (до речі, можливо, саме на такий відповідник та ілюстрацію ми могли б натрапити у 4-му т. РУСа у статті *Хранение*).

• *Збитися / З (Правка: С) биться // Збилась набік коса (Правка, додано: рухи буйні, сильні). // Васильч. «Петруня»*. СлГр не містить творів С.В. Васильченка, на відміну від РУСа, у списку скорочень якого зазначено: *Васильч. — Васильченко С.*

Те саме можна сказати про картки, лексико-ілюстративний фактаж яких розпрацьовано на матеріалі тих творів чи видань, що не ввійшли до джерел СлГр: це тексти І.Я. Франка: *шалунъ/збиточник* (цитата з твору «Воа constrictor», якого немає у джерелах СлГр); Лесі Українки: *збіліти/побѣднѣть, побѣлѣть; збіжся/хлѣбъ, хлѣба на корню* (творів Українки взагалі немає серед джерел); Б.Д. Грінченка: *толкъ, сбить съ толку/збити з тропи* (цитата з твору «Болотяна квітка», а СлГр містить посилання лише на «Етнографічні матеріали»); І. Нечуя-Левицького *збиток/изобилие, излишество* (у картці зазначено т. IX, тоді як у СлГр серед багатотомників письменника фігурує лише І-й т.) тощо.

Ідею створення російсько-українського словника А.Ю. Кримський виношував досить довго і радився з І.Я. Франком, пропонуючи йому очолити цю роботу [5: 33]. Деякими змінами у своєму задумові після виходу «Словаря російсько-українського» М. Уманця і А. Спілки (РУС-УС) А.Ю. Кримський ділиться з П.Г. Житецьким [5: 159]. Згодом П.Г. Житецький, перед від'їздом А.Ю. Кримського у відрядження до Лівану, передав йому свої матеріали до словника [5: 246]. Про них А.Ю. Кримський пише 1.09.1900 р. у листі до Б.Д. Грінченка [5: 347]. Є повідомлення про роботу над словником у Лівані та після повернення на батьківщину. Однак ґрунтовно взятися до РУСа А.Ю. Кримський зміг лише після 1919 р. [2: 71].

Отже, є підстави припускати, що певна частина карток АК виникла до офіційного початку роботи над РУСом (нагадаємо, що польові записи А.Ю. Кримського зі Звенигородщини теж були перекладені на картки). Частину карток з дореформеним правописом розписали й члени Комісії зі створення Словника живої української мови у 1918/19–1920 рр. як у час поступового переходу від старого російського правопису до нового.

Кількісна динаміка представлення АК у шестимільйонній Лексичній картотеці

Надзвичайно важливим було простежити, яка частотність а) карток АК у складі ЛК (чи пропорційна, чи є суттєві лакуни, скажімо, на певні літери); б) певних джерел та авторів у складі АК.

Щоб пілотна вибірка карток була більш-менш репрезентативною, для аналізу ми дібрали 4 фрагменти АК по 735 одиниць на літери З, Р, Ч, Я — загалом 2 940 карток (їх вилучено із близько 15 шухлядок: точно сказати не можемо, оскільки літеру З було вилучено із ЛК ще до нашого дослідження). Спеціальних статистичних методик для виявлення рівномірності АК на різні літери ми поки що не залучали. Але перші спостереження свідчать, що кожна шухлядка ЛК містить «архівні» картки більш-менш пропорційно: у середньому по 200 карток. Гадаємо, це цілком промовисті дані. Якщо 15 шухлядок містить одну двохсоту частину шестимільйонної картотеки, то 2940 карток — це теж приблизно одна двохсота частина від 575 тис. архівних карток, про які зазначено у пов'язаних архівах Словникового відділу Інституту мовознавства.

Можливо, решта шухляд теж містять архівні картки без значних лакун на ту чи ту літеру. Отже, фізичну втрату під час війни, скажімо, частини АК — кількох шухляд, частини шафи, які могли обгоріти, розсіпатися тощо і спричинити лакуни на цілі літери, — навряд чи можна вважати ймовірною, хоча, звісно, це припущення потребує суттєвого статистичного підтвердження. Але виявлені у першій частині нашої розвідки дані про вцілілу під час війни частину *нової картотеки* (1938 р.) теж непрямо свідчать про відсутність втрат 1941–1944 рр.

Змістові, кількісні та хронологічні параметри джерельної бази. Особливості ідеологічних «репресій» АК

Про джерельну базу АК можемо докладно дізнатися а) з передмови та списку джерел до РУСа (хоч список технічно неповний, відновлює його Ю.В. Поздрань); б) із щорічних звідомлень про роботу КСЖУМ, зі звідомлень про 5-річну працю КСЖУМ [3, Ганцов: 302–308]; в) із самих карток (зокрема і з тих, які виготовлено після звіту В.М. Ганцова 1924 р.); г) зі списку в журналі обліку джерел (архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ), який потребує ретельного вивчення [12].

Скласифікувавши вибрані картки за авторами й джерелами, творами, маємо дані, унаочнені в Таб. 1: рік вказуємо переважно для першої публікації післяреволюційного твору, щоб виявити межу появи картки — «не раніше»; більшість творів виявляємо за скороченнями в картці, деякі — за цитатами; повні прізвища, ініціали встановлюємо за списком скорочень у РУСі, у СлГр або за власними спостереженнями.

Таке співвідношення джерел спостерігаємо і в покликаннях у 1–3 тт. РУСа — суттєва перевага художньої літератури (від Квітки-Основ'яненка та Шевченка до Франка і Лесі Українки) над іншими типами джерел⁵.

Автори РУСа скласифікували його джерельну базу за такими напрямками: «а) лексика художньої літератури української за останні 50–55 років; б) етнографічні видання; в) твори наукові, критичні та публіцистичні переважно найближчих двох десятиліттів... Чимало матеріялу дали й записи нових слів з народніх уст (по-над 12 000 карток), із сучасної преси, художньої літератури та живої мови української інтелігенції» [РУС, VII].

У Звідомленні Першого (Історично-Філологічного) Відділу за 1923-й рік ідеться про те, що для укладання РУСа використано «з наукових і публіцистичних творів — .. Єфремов («Коротка історія українського письменства», «Українознавство», «Гармонійний талант»), Кримський («Украинская грамматика», «Деякі непевні критерії»)..⁶ З етнографічних видань — «Укр. Етнограф. Збірник Київського Наукового Товариства», т. I, «Етнограф. Збірник Наукового Товариства імені Шевченка», т. т. X, XVI, XXIII, XXIV, XXVII, XXVIII, «Збірник Філологічної Секції Наукового Товариства ім. Шевченка», т. XV, Верхратський, Говір Батюків (та инш. д.).. продовжувано використання творів.. Чернявського («Зорі»)».

За словами членів КСЖУМ, для розписування картотеки під РУС було використано головні твори *класиків* Б.Д. Грінченка, О.Я. Кониського, М.М. Коцюбинського, А.Ю. Кримського, В.І. Самійленка, В.С. Стефаника, Лесі Українки, І.Я. Франка, переклади творів В.Г. Короленка за ред. С.О. Єфремова (хоча у списку джерел РУСа зазначено, що переклад «Вибраних творів» В.Г. Короленка редагував В. Арнаутов)⁶, а з

⁵ Дослідження Ю.В. Поздрань у цьому числі журналу.

⁶ На той час вийшли такі видання: Короленко В. Твори. В 2 тт. — К., 1923; Короленко В. Вибрані твори. В 2 тт. — К.—Х., 1930; Короленко В. Вибрані твори В 6 тт. — Х.—К., 1936 (переклад з російської І. Маненка, ред. Кулик Е.).

Таблиця 1. Змістова, кількісна та хронологічна динаміка джерельної бази АК (фрагменти літер З, Р, Ч, Я).

ДЖЕРЕЛО, АВТОР	РУС	СлГр	ТВІР, ВИДАННЯ (рік — для першої публікації післяреволюційного твору)	К-сть карток				
				загалом	З	Р	Ч	Я
				2940	735	735	735	735
Азбука комунізму	+	—	(1919)	1				1
Бажан М.П.	+	—	Дорога (вірш 1927, зб. 1930), Різьблена тінь (1927)	13		5	3	5
Барвінок Ганна	+	+	Оповідання	54		24	17	13
Біблія (Новий Заповіт)	+	+	Перше соборне послання апостола Йоана Богослова	1	1			
Білецький- Носенко П.П.	+	—	Каплун (“Приказки у чо- тирьох частях”)	2	1		1	
Боровиков- ський Л.І.	+	+	Байки й прибаютки; Ма- руся	13	2	5	2	4
Васильченко С.В.	+	—	Оповідання (1915: За мура- ми, Вова, Солов’ї) Осінні новели (1905: Осінній ескіз тощо), Талант (1924),	47	22	8	9	8
Вовчок Марко	+	+	Дяк, Три долі, Козачка, Ін- ститутка, Одарка, Данило Гурч, Народні оповідання, Гайдамаки, Пройдисвіт, Пав- ло Чернокріл та ін.	139	50	31	34	24
Глібов Л.І.	+	+	Вовк та Мишеня, Вовк і Лисиця, Мірошник, Хлоп- чик і Гадюка, Шука, Лиси- ця і Ховрах, Музики, Лев та Миша, Лев-ділутан, Вовк та Зозуля, Цікавий, Загад- ки, Жаба й Віл, Танці тощо.	80	27	24	15	14
Гнідич П.	+	—	«Матеріали по народной словесности Полтавской губернії» Ромен. у.	3		1	1	1
Головко А.В.	+	—	Червоний роман (1923), Можу (1926), Бур’ян (1927), Мати (1931),	62	17	13	19	13
Гордієнко	—	—	Зерна (1934)	16	10		2	4
Горький Максим	—	—	В людях, Мати	2	1		1	
Гребінка Є.П.	+	+	Твори, Вовк і огонь; Ма- ківка, Могилині родини, Мірошник, Грішник, Яч- міль тощо	13	4	4	3	2
Грінченко Б.Д.	+	+	Писання, Під тихими вер- бами, Серед темної ночі, Листи з України Наддніп- рянської, Сонячний про- міль, Хатка в балці, Чудова	71	28	21	12	10

Продовження таблиці

ДЖЕРЕЛО, АВТОР	РУС	СлГр	ТВІР, ВИДАННЯ (рік — для першої публікації післяреволюційного твору)	К-сть карток				
				загалом	З	Р	Ч	Я
				2940	735	735	735	735
			дівчина, Екзамен; Перед широким світом, Болотяна квітка, Нац. ідея, Серед бурі, перекл. Шиллера: Марія Стюарт, Вільгельм Телль					
Гулак-Артемівський П.П.	+	—	Твори	28	6	10	7	5
Діалект. матеріалізм	—	—		1	1			
Дніпрова Чайка	+	—	Дивний ткач (1909)	5		1	1	3
Доманицький В.	+	—	Рубрика «Селянська воля» (1906)	1				1
Етнографічний збірник	+	+		64	4	32	13	15
Житецький П.Г.	—	—	Дума	2		2		
ЗОЮР (Записки о южной Руси)	+	+		31		17	5	9
Іванов П.	+	+	Игры крест. дѣтей въ Купянскомъ уѣздѣ.	1				1
Ізотов М.	—	—		1		1		
Карті	—	—	Європа, Азія, СРСР	46	10	8	12	16
Квітка-Основ'яненко Г.Ф.	+	+	Листи, От тобі і скарб, Підбрехач; Сердешна Оксана, Козир-дівка, Пархімове снідання, Божі діти, Щира любов, Перекотиполе, Салдацький патрет	137	55	40	25	17
Клиновецька З.	+	—	«Страви й напитки на Україні»	1				1
Кониський О.Я.	+	+ —	Січовик, Наввипередки, Грішник; Баба Явдох, Хвора душа, Доля одного письменника, Не люби двох, Конокрад Іван Дранка, тощо	38	6	7	12	13
Копиленко О.І.	—	—		1		1		
Корнійчук О.Є.	—	—	Загибель ескадри (1933)	1	1			
Котляревський І.П.	+	+ —	Енеїда	57	34	11	7	5
Коцюбинський М.М.	+	—	Fata Morgana, Ціп, Твори, На крилах пісень, Коні не винні, Під мінаретами, На камені, Persona grata,	242	83	44	65	50

Продовження таблиці

ДЖЕРЕЛО, АВТОР	РУС	СлГр	ТВІР, ВИДАННЯ (рік — для першої публікації післяреволюційного твору)	К-сть карток				
				загалом	З	Р	Ч	Я
				2940	735	735	735	735
			Дебют, Хо, Харитя, Для загального добра, В дорозі, Подарунок на іменини, Ціпов'яз та ін.					
Кримський А.Ю.	+	—	Еск. (Повістки і ескізи з українського життя), Андрій Лаговський, Пальмове гилля	43	4	13	14	12
Кузьмич В.	+	—	Турбіни (1932), Крила (1930)	6		1	3	2
Куліш П.О.	+	+	Твори, Макбет	20	2		8	10
Ле Іван	+	—	Юхим Кудря (із 13 епізодів) (1927), Роман міжгір'я (на зв. цит. з Безвірника, № 12) (1935),	72	30	5	23	14
Левицький Орест	—	—	Волинські оповідання (1914)	2			1	1
Ледянко М.П.	+	—	Всі на-гора-а-а... (1933)	2				2
Ленін В.І.	+	—	Твори	7	4	1	2	
Любченко А.П.	— +	—	Буремна путь (1926), Дні юності (1927), Вона (1929)	7		4	1	2
Маковей О.	+	—	Ярошенко (1905)	2			2	
Манжура І.	+	+	Сказки, пословицы и т. п., записанная в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И. Манжурою	1	1			
Маркович Д.В.	+	—	Твори	1	1			
Маркс К.	—	—	Капітал, Комуністичний маніфест	5	2	1	1	1
Мартинович П.Д.	+	—	Українські записи	1				1
Матеріали до української етнології	+	+		11	1	2	6	2
Метлинський А.Л.	+	+	Южнорусскія песни	1		1		
Мирний Панас	+	+	Повія, Як ведеться, так і живеться, Серед степів	26	10	5	3	8
Молотов В.М.	—	—	Про роботу уряду СРСР	2	1	1		
Нечуй-Левицький І.С.	+	+	Навіжена, Кайдашева сім'я, Поміж ворогами, Чорні хмари, Пропаші, Нахаба, Старосвітські батюшки та матушки, Над Чорним морем, Микола Джеря, Не той став	65	11	11	31	12

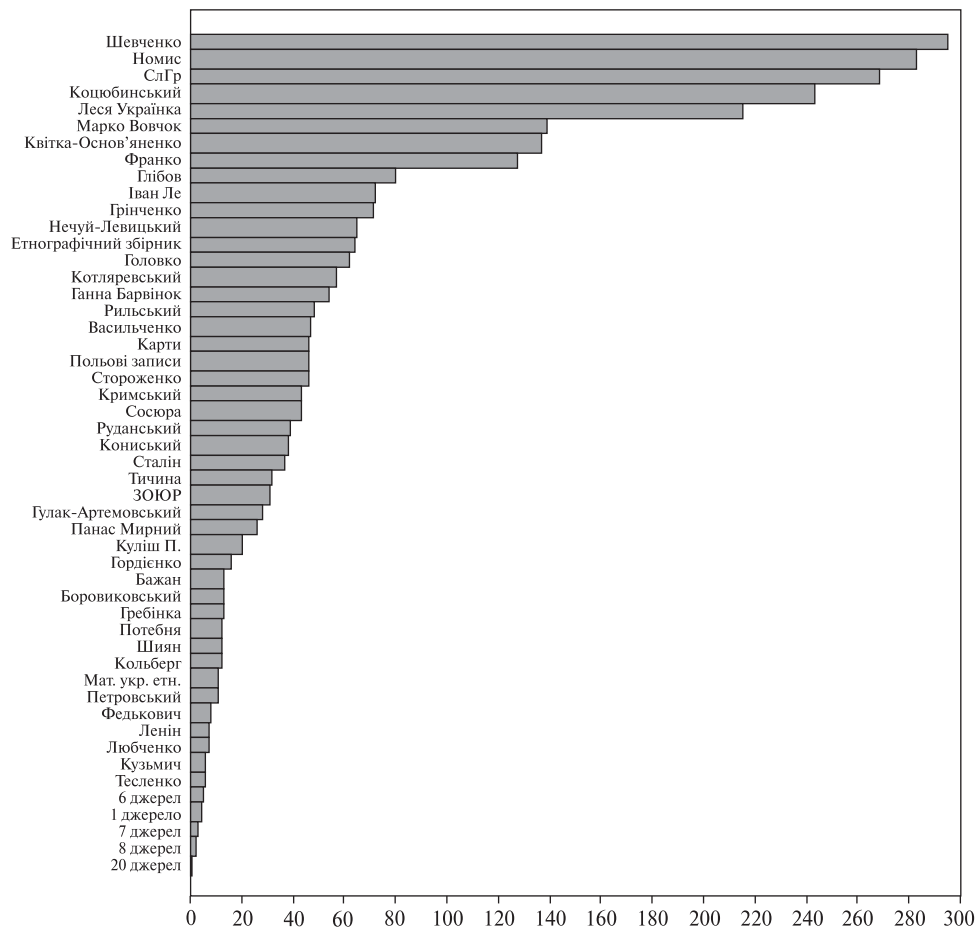
Продовження таблиці

ДЖЕРЕЛО, АВТОР	РУС	СлГр	ТВІР, ВИДАННЯ (рік — для першої публікації післяреволюційного твору)	К-сть карток				
				загалом	З	Р	Ч	Я
				2940	735	735	735	735
Номис М.Т.	+	+	Українські приказки, прислів'я і таке інше	283	1	153	51	78
Орджонікідзе Г.К.	—	—	Звіт ЦКК, XVI з'їзд ВКП(б) (1930)	3		1		2
Панч П.Й	—	—	Без козира (1930), Право на смерть (1933)	3	2		1	
Петров В.П.	+ —	—		1		1		
Петровський Г.І.	—	—	Статті і промови (1934) (?)	11	5	2	2	2
Польові записи	+	+ —	с. Франтівка на Липовеччині, Черкас. пов. Жит., Звиног., с. Бандурова на Чигиринщині, Бессараба, Київ	46	3	17	15	11
Потебня О.О.	+	+	З лекцій, Одисей	12	1	5	1	5
Пчілка Олена	+	—	Рідний край	3		2		1
Резолюція	—	—	XVI (1930), XVII з'їздів ВКП(б) (1934)	4	1	1		2
Рильський М.Т.	+	—	Тринадцята весна (1926), Кризь бурю і сніг (1925), Пан Тадеуш (Міцкевич) (1927), Де сходяться дороги (1929)	48	11	7	16	14
Руданський С.В.	+	+	Твори	39	7	12	13	7
Самійленко В.І.	+	—	Тартюф (написав не пізніше 1925)	5	2	1	2	
Свидницький А.П.	+	+	Люборацькі	5			2	3
Серафимович О.С.	—	—	Залізний потік (1924) (укр. перекл. 1954 ?)	3		1	1	1
СУМ за ред. Б.Д. Грінченка (СлГр)	+	—		268	55	65	71	77
Собкевич А.О.	—	—	Туберкульоз	2		1		1
Сосюра В.М.	+	—	Поезії (I—III тт.) (1921)	43	4	12	9	18
Сталін Й.В.	—	—	Жовтнева революція, Про правий ухил у ВКПб (1930), Звіт XVII з'їзду (1934), Питання ленінізму (з 1924)	37	10	15	3	9
Старицька-Черняхівська Л.М.	+	—	Останній сніп	1		1		
Статут Української Академії Наук	+	—		1		1		

Закінчення таблиці

ДЖЕРЕЛО, АВТОР	РУС	СлГр	ТВІР, ВИДАННЯ (рік — для першої публікації післяреволюційного твору)	К-сть карток				
				загалом	З	Р	Ч	Я
				2940	735	735	735	735
Стефаник В.С.	+	—	Дорога	3	1			2
Стороженко О.П.	+	+	Твори, Оповідання, Марко проклятий	46	19	9	10	8
Тесленко А.Ю.	+	—	З книги життя (1912–1925)	6			3	3
Терещенко М.І.	+	—	Чорнозем (1925)	5		3	1	1
Тичина П.Г.	+	—	Соняшні кларнети (зб., 1918–1925 рр.), Замість сонетів і октав (1920), Плуг (1920), Вітер з України (зб., 1924) Чернігів (зб., 1931), Партія веде (1933),	32	10	6	9	7
Тобілевич І.К.	+	—	Бурлака, Бондарівна	5		3	1	1
Трояновський І.	+	—	Природознавство	1			1	
Українка Леся	+	—	Твори, I–IV тт. (у 7 тт. 1923 — 25 чи у 12 тт. 1927 — 30(?))	215	54	60	26	75
Усенко П.М.	+ —	—		1		1		
Федькович О.-Ю.	+	+	Писання (Том I: Поезії / Ред. І. Франко. Львів 1902)	8		2	3	3
Франко І.Я.	+	+ —	Етн. зб., Давнє й нове, В поті чола, Воа constrictor, Ів. Вишенський, Каменярі, Мойсей, Коваль Бассім, Борислав сміється, Похорон, Поема про білу сорочку, На Святоюрській горі, Сідоглавому та ін.	127	29	39	33	26
Фурманов Д.А.	—	—	Чапаєв (1923)	1			1	
Чубинський П.П.	+	+	«Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край»	3		2	1	
Шевченко Т.Г.	+	+	Кобзар (різні видання)	295	90	50	90	65
Шиян А.І.	+	—	Баланда (1930), Проза (1936)	12		1	4	7
Kolberg Oskar	+	+	Wołyń	12		5	3	4

давніших — «Святе Письмо» в перекладі П.О. Куліша, І.С. Нечуя-Левицького та І.П. Пулюя. Розписано було й твори письменників *нової генерації* — М.Г. Хвильового, Г.М. Косинки, М.Т. Рильського, П.Г. Тичини. З давніших письменників та творів, що вже використано в Словникові за ред. Б.Д. Грінченка, *додатково* визбірувано слова з творів Марка Вовчка, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, П.О. Куліша, І.С. Нечуя-Левицького,

Діаграма 1. Порівняльна кількісна характеристика джерел, авторів в архівній картотеці (фрагменти літер З, Р, Ч, Я, загалом — 2940 карток)

Панаса Мирного, А.П. Свидницького, О-Ю. Федьковича, Т.Г. Шевченка тощо. Також було опрацьовано термінологічні словники та спеціальні видання [РУС].

Ми порівняли цей список джерел поповнення картотеки, а також список «Скорочення: автори, джерела й місцевості» у РУСі з виявленими джерелами в АК та з динамікою цитувань названих авторів та видань у РУСі (також ми порівняли виявлені джерела з даними у СлГр).

Майже всі названі імена репрезентовано в АК (більшою чи меншою мірою). Однак ми не натрапили на жодну картку з творів С.О. Єфремова, М.Г. Хвильового та Г.М. Косинки, а також перекладів В.Г. Короленка взагалі, не лише за ред. С.О. Єфремова. Немає в АК й прізвищ М.О. Скрипника, В.П. Підмогильного, М.К. Зєрова, яких часто цитують в РУСі.

Зазначимо, що Г.М. Косинки немає також і в списку джерел РУСа, що, однак, не спростовує наявності покликання на нього в тексті словника і, можливо, карток у картотеці: **Копѣнка** — *копичина, копичка, коп'як[х]*,

коп'я́к (-ка́), коп'ячо́к (-чка́). [*Коп'ях сі́на підсми́кав, підби́в, нога́ми (Косинка).* *Нема́ сі́на, хлі́б а де́сь-не-де́сь коп'ячо́к побачи́ш (Черк. п.)*] [РУС]. Як бачимо, слово *коп'ях* проілюстровано тільки цитатою Г.М. Косинки. У картотеці не виявлено картки з цією цитатою, слово *коп'ях* теж не представлено в картотеці.

Загалом простежуємо чітку взаємозалежність між політичним переслідуванням автора у 30-х рр. ХХ ст. та наявністю/відсутністю карток з його іменем в АК (хоч у джерелах РУСа він зазначений). Миколу Хвильового автори РУСа цитують часто, зокрема у статтях *недовольно, нести, ни, никак, нитка* тощо. Цитати з творів Сергія Єфремова, Миколи Зерова, Валер'яна Підмогильного (зокрема його перекладу Вольтера «Кандід або оптимізм» за редакцією М.К. Зерова) бачимо по всьому тексту трьох томів, хіба що на літеру «П». М.К. Зерова згадано лише у двох статтях: *пресыщенний, прелесть*. Ілюстративний матеріал із творів М.О. Скрипника бачимо лише у межах літери «Н».

Пошуки карток в АК на певні слова, що трапляються у цитатах названих авторів, не виявили жодної картки з відповідним прізвищем.

Наприклад, С.О. Єфремова цитовано у статтях *Изошря́ть, изошри́ть: Вона́ загостри́ла надзви́чайно його́ вразли́вість (Єфр.); Искажа́ть, искази́ть: Искаже́нный: Дзе́ркало, що пока́зує скривле́ну твар (Єфр.); По́длинно: Правди́во-на́родня літе́ратура мо́же йти тільки́ поруч з наро́днім життя́м (Єфр.).. Широ-наро́дне письме́нство (Єфр.)* тощо [РУС].

Пошуки карток в АК в межах слів, що трапляються в цих та інших ілюстраціях, а саме: *загострювати, надзви́чайно, вразли́вість, скривлений, твар, правди́во-на́родній, щиро-наро́дній, письме́нство, розробля́ти, суто-роси́йський, по́гляд, правдиво, щиро, суто, літопис, мину́щина, непам'я́ть, прови́щення*, не виявили жодної картки з прізвищем С.О. Єфремова.

А от обрану першу-ліпшу статтю — *Краснова́тый (червоня́стий, червонува́тий, про́червонува́тий)* — супроводжують, до прикладу, ілюстрації з Лесі Українки та І.С. Нечуя-Левицького: [*Червоня́сте та сі́ре ками́ння (Л. Укр.). Червонува́те сві́тло (Н.-Лев.)*] [РУС], які легко віднаходимо в АК: ● *Червонястий / Червонясте / Крейда, пісок, червонясте та сіре каміння* *Скрізь понад шляхом нависло неплідне та голе, Нече льоди на північному морі / Л. Укр. II, 13; ● Краснова́тый / Червонува́тий / Вечі́рне сонце обли́вало усі́ гори́ червонува́тим, тихим сві́том*⁷ / Н. Леви́цький, *Помі́ж ворога́ми, 519*. Те саме можна сказати про багато інших статей.

Отже, є підстави припустити, що ідеологічна «чистка» АК передбачала вилучення не певної лексики, а конкретних авторів — С.О. Єфремова, В.П. Підмогильного, М.Г. Хвильового, Г.М. Косинки, М.О. Скрипника та інших незалежно від змісту та форми цитованого матеріалу. Винятком з такого персоніфікованого «очищення» є, певно, вилучення релігійних джерел, карткованих текстів Біблії: з усього масиву нам трапилася одна-

⁷ Точність цитування у РУСі є предметом окремого дослідження.

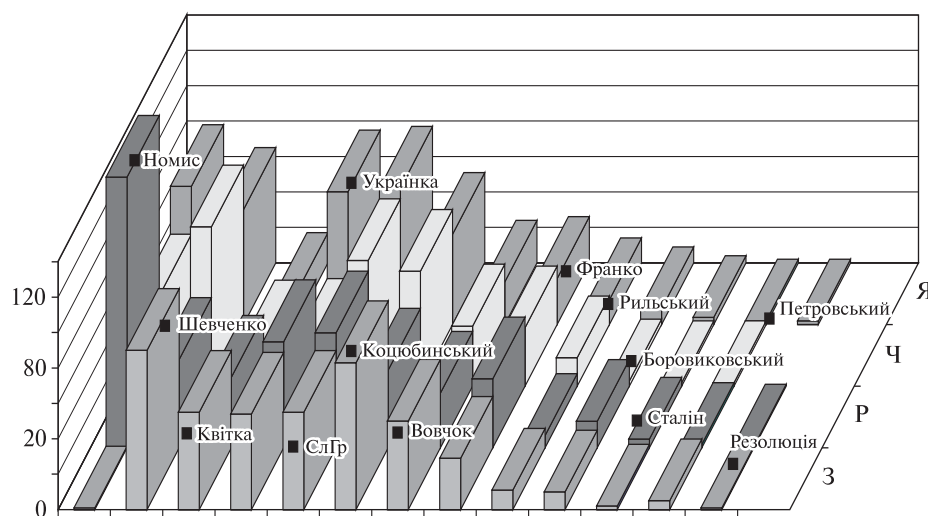
єдина (вочевидь, механічно пропущена) картка з Нового Заповіту. Це і був той «націоналістичний мотлох», від якого «очищували» картотеку.

Привертає увагу наявність, або радше «невилученість», в АК цитат з творів А.П. Любченка (щоправда і нечисленних). Жодного покликання на нього в РУСі немає. Однак історія його життя непрямо підтверджує персоніфікований підхід під час картотечної репресії. Ім'я Аркадія Любченка завжди стоїть з іменами найвизначніших творців Розстріляного Відродження (передусім М.Г. Хвильового та М.Г. Куліша). 1933 р. (у рік Голодомору) вкорочують життя М.О. Скрипник та найближчий друг А.П. Любченка — М.Г. Хвильовий. У літературній діяльності прозаїка аж до 1941 р. триває пауза. «Були спочатку кволі спроби якось пристосуватися до нових умов, каятися за минулі «гріхи», але побороти в собі оте «стихийне й свідоме незалежництво» він так і не зміг» [9]. Під час війни А.П. Любченко залишився на окупованій території.

Отже, М.Г. Хвильовий, який відповів на ті страшні події самогубством і тим виявив свою «нерадянськість» 1933 р., потрапив до чорного списку «очищення» АК, а А.П. Любченко, позиція якого остаточно і недвозначно була окреслена свідомим вибором «перебування на окупованій території» аж 1941 р., так і залишився в АК — картки з його іменем просто не встигли вилучити.

Це далеко не повний список «невиявлених» авторів. Відсутність в АК багатьох прізвищ, на які є покликання в РУСі, спричинене, можливо, первісною відсутністю карток з цитатами того чи того автора: добирати цитати могли й не з картотеки, а принагідно, під час редагування, коригування матеріалів. Напр., деяких авторів процитовано в РУСі лише один раз (як і Г.М. Косинку), інколи їх навіть не заведено до списку скорочень РУСа. Однак цікаво, що, наприклад, у досліджуваній дрібці півмільйонної АК ми виявили картку з цитатою В.П. Петрова, процитованого лише 1 раз (це 0,004 % від усіх покликань у РУСі), а от С.О. Єфремова — жодного сліду, а на нього припадає 3,1 % від усіх покликань (підрахунки Ю.В. Поздрань).

Звісно, опрацьовано лише краплину в океані АК — 0,5%, тому робити категоричні висновки про повне «репресивне» вилучення карток цих авторів некоректно, однак певна тенденція є. До того ж простежуємо **репрезентативний баланс джерел** у різних частинах АК. Усі виявлені автори й джерела (від М.Т. Номиса до Г.І. Петровського) репрезентовані у різних частинах АК більш-менш пропорційно (а технічно кожна шухлядка Лексичної картотеки дає приблизно однакову кількість карток АК — 200 одиниць). Виняток становить таке джерело, як «Українські приказки, прислів'я і таке інше», що його уклав М.Т. Номис. У фрагменті на літеру З ми виявили тільки 1 картку, тоді як на літеру Р — 153, Ч — 51, Я — 78 карток. Гадаємо, така разюча відмінність могла бути спричинена ранішим (кілька років тому) вилученням літери З із ЛК (у контексті розпочатого вилучення АК з ЛК до окремих шаф) та можливим розділенням карток на різні шухляди. Упорядкування архівної картотеки триває.

Діаграма 2. Баланс джерел у різних частинах АК

Нереалізований лексикографічний потенціал АК

Лише побіжний погляд на лексико-ілюстративний матеріал АК свідчить, що він заслуговує на ретельне вивчення й використання для укладання словників різного типу, насамперед, перекладних і тлумачних. Навіть єдина вціліла цитата з Біблії, яка нам трапилася, дає такий матеріал:

● *Совершенство* + *Достичь совершенства* / *Бути звершеним* // *У сьому звершена любов у нас, щоб мати одвагу на день суду, бо який Він, такі й ми у світі сьому* // 1-ше посл. Йоана Богослова IV.17.

З-поміж тогочасних словників тільки Г.К. Голоскевич фіксує лексему *звершений* [Гол.], однак неясно, з яким значенням. СУМ фіксує слово *звершений* зі значенням *здійснений, створений*: *Він п'янів не стільки від кохання, скільки від свідомості, що помста за давню поразку звершена* (Микола Руденко, *Остання шабля*, 1959, 106) [СУМ].

У наступній картці АК зачаровують як цитата, так і лінгвістичне її опрацювання: ● *Злоба* / *Злоба (закреслено) Недостаток, порокъ* // *Бо люблю я тебе не лише. За твою добру вдачу, А й за хиби та злоби твої, Хоч над ними і плачу* // Франко, *Мойсей* 32.

У жодному українському словникові ХХ ст. такого значення лексеми *злоба*, як *вада, порок*, що випливає із цитати І.Я. Франка та перекладу, не згадано, а сталий вислів *злоба дня* розпрацьований без вказівок на це значення, як-от: *Злоба* 1. *Почуття недобррозичливості, ворожнечі до кого-небудь*. 2. *Почуття роздратування, гніву, досади; розлюченість*. ♦ *Злоба дня* — *те, що привертає увагу, цікавить усіх у даний момент* [СУМ]. Досліджуючи етимологію слова *злоба*, доходимо до зв'язку з індоєвропейськими одиницями зі значенням «*кривий, похилий*» [ЕтСл, II: 266], тобто такий, що має вади, дефекти і, можливо, пороки.

У церковно-слов'янському словникові 1900 р. читаємо: *Злоба* — *порокъ, злоумышление, злодѣяніе; зло, бѣдствие; вообще зло или растлѣніе нравствен-*

ное; *забота, бѣдство* [ПЦС]. Імовірно, у середовищі духовенства або в соціальних колах, ідеологічно близьких до церковної культури, слово *злоба* могли вживати з євангельським значенням *насушна, щоденна турбота*.

Отже, по-перше, значення слова *злоба*, що впливає з перекладної частини картки АК, проявляє значення вислову *злоба дня*, актуальне для уточнення внутрішньої форми цього фразеологізма: це не лише те, що цікаве, те, що привертає увагу, а й те, що турбує, бо є *клопотом, вадю, яку треба виправити, усунути*; по-друге, це значення заслуговує на розпрацювання (із позначкою *заст., рідко*) із підтвердженням цитатою І.Я. Франка; по-третє, робота з картковим матеріалом (виправлення, уточнення значення під час перекладу) засвідчує високий професіоналізм та мовне чуття укладачів АК. І хоч у РУСі це значення також не наведено, вислів *злоба дня* у словнику перекладено як питомими конструкціями (точнішими, на нашу думку, ніж у СУМі): *неку́че пита́ння, нага́льна спра́ва*, так і висловом церковно-слов'янського походження: *зло́ба дня* [РУС]. У жодному словникові ХХ ст. значення лексеми *злоба* як *вада, порок* ми не виявили.

Таким чином, започаткована в межах діяльності КСЖУМ 1918(19) р. лексична картотека сформувалася в основному за 5 років на базі класиків української художньої літератури, фольклорних та етнографічних матеріалів, польових записів, словників тощо. Далі тривало її поповнення тогочасними новими творами М.Г. Хвильового, Г.М. Косинки, М.Т. Рильського, П.Г. Тичини та ін., новими лексикографічними працями. На основі цієї картотеки укладено чотири томи РУСа за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова.

Починаючи з 1933 р. у зв'язку зі згорненням українізації та репресіями як науковців, так і їхніх праць (зокрема й РУСа), укладену картотеку «очистили від націоналістичного мотлоху»: вилучили картки з Біблії, з прізвищами репресованих С.О. Єфремова, В.П. Підмогильного, М.Г. Хвильового, Г.М. Косинки, М.О. Скрипника та інших. Натомість поповнили картками з творів Івана Ле, А.В. Головка, О.Є. Корнійчука, В. Кузьмича, М.П. Ледянка, П.Й. Панча, Г.І. Петровського, Леніна, Сталіна та ін. На основі очищеної й доповненої картотеки, ймовірно, укладено РУС-37, згодом теж оголошений ворожою націоналістичною пропагандою.

1938 р. добір лексичного знадібку розпочато з нуля: попередня картотека неофіційно отримала назву *стара*, а після війни її влило в *нову* картотеку як *архівну*. Отже, *архівна картотека* складається з двох частин: картотека РУСа та картотека, додана у 33–37-х рр. Репресовану частину картотеки можна бачити у перших трьох томах РУСа як цитати відповідних авторів та текстів Біблії.

Уціліла з 1937 р. АК — це близько 575 000 карток різноманітного формату. Можливо, якусь частку АК було розписано ще до 1918 р. як матеріали «Київської старовини». Проте більшість карток з'явилася саме з початком діяльності КСЖУМ (хоч деякі картки і містять у робочій частині елементи, властиві російському правопису до реформи 1918 р.). По-

рівняльний аналіз кількісних показників АК у різних її частинах (фрагменти літер З, Р, Ч, Я) свідчать про певний баланс як самої АК (кожна з досліджених скриньок містила приблизно однакову кількість карток), так і представлення джерел та авторів. Явних лакун на ту чи ту літеру теж не виявлено, хоча це потребує ретельнішої статистичної перевірки. Вважаємо, це свідчить про тенденцію балансу АК за кількісною та за джерельною репрезентованістю, а отже, припускаємо, що суттєвих фізичних втрат унаслідок свідомого чи несвідомого нищення під час окупації АК (як і нова картотека 1938 р.) не зазнавала.

Перспективи дослідження. Найближчим завданням є вибирання усієї АК із масиву ЛК, виокремлення ймовірної картотеки РУСа — це АК без джерел, перше видання яких припадає на 1933 і пізніші роки, та без інших карток, імовірно виписаних після 1933 р. Створення українського, українсько-російського та російсько-українського індексу наявних карток з аналізом лексико-семантичної та граматичної макроструктури АК дасть можливість сформувати корпус імовірно використаних матеріалів 4-го тому РУСа (хоча, на жаль, без «репресованих» карток у період 1933–1937 рр., що частково збереглися лише як цитати у перших трьох томах РУСа). Також дослідження потребують: зв'язки АК з матеріалами «Київської старовини», джерельна база АК у порівнянні зі списками у РУСі, в архівних документах ЛК тощо. Вважаємо, що АК містить ще не опрацьовані лексикографічно скарби, які мають бути належно представлені у наступних теоретичних розвідках та практичних розпрацюваннях.

СЛОВНИКИ

- Гол** Правописний словник / Г. Голоскевич. — К., 1929. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- СлГр** Словарь української мови / Упорядник з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. — К., 1907–1909. — Т. I–IV.
- ЕтСл** Етимологічний словник української мови / Головний редактор — О.С. Мельничук, укладачі: Т.Б. Лукінова, Г.П. Півторак, О.Д. Пономарів, В.Г. Скляренко, О.Б. Ткаченко та ін. — К. : Наук. думка, 1985. — Т. 2 (Д–Копці). — 751 с.
- РУС** Російсько-український академічний словник: Т. I–III / Гол. ред. акад. А. Кримський (I–II тт.), акад. С. Єфремов (III–IV тт.). — К., 1924–1933. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts> Т. I. (А–Ж). Редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич та М. Грінченкова. — К. : Червоний шлях, 1924. — 290 с.; Т. II. (З–Н): Вип. 1. (З–К). Редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, М. Калинович, А. Ніковський, В. Ярошенко. — К. : ДВУ, 1929. — 392 с.; Вип. 2. (Л–Намыкивать). Упорядники-редактори: М. Калинович і В. Ярошенко. — Х. : УРЕ, 1932. — С. 393 — 724; Вип. 3. (Намыл–Нять). Упорядники-редактори: М. Калинович і В. Ярошенко. — Х. : УРЕ, 1933. — С. 725–1056; Т. III. (О–П): Вип. 1. (О–Поле). Редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський. — К. : ДВУ, 1927. — 336 с.; Вип. 2. (Поле–Пячение). Редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський. — К. : ДВУ, 1928. — С. 337–654.
- РУС-УС** Словарь Росийсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Львів, 1893–1899. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: http://r2u.org.ua/html/umanets_pered.html
- РУС-Із** Російсько-український словник / О. Ізюмов. — Х.–К., 1930. — 980 с. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>

- РУС-48** Російсько-український словник / Гол. ред. І.М. Кириченко. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. — Т. II. — 768 с.
- РУС-Н** Словник українсько-російський (літери А-Й) / А. Ніковський. — К., 1927. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- СУМ-11** Словник української мови в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980. — Т. 1—11.
- УРС** Українсько-російський словник у 6 т. / Гол. ред. І.М. Кириченко. — К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1953 — 1963. — Т. 1—6.
- ПЦС** Полный церковно-славянскій словарь / Сост. протоіерей Г. Дьяченко. — М., 1900. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: http://azbyka.ru/otechnik/Gri-gorij_Djachenko/polnyj-tserkovnoslavjanskij-slovar.html

1. *Гнатюк І.С.* Лексична картотека // Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930—2005 : Матеріали до історії / Редкол.: В.Г. Складенко (відпов. ред.) та ін. — К. : Довіра, 2005. — С. 329—337.
2. *Данилюк Н.О.* А.Ю. Кримський і «Російсько-український словник» 1924 — 1933 рр. // Мовознавство. — 1991. — № 5. — С. 70—75.
3. Записки історично-філологічного відділу / За редактуванням голови відділу акад. А. Кримського. — К. : З друкарні Української Академії Наук, 1924. — Книга IV (1924). — 358 с.
4. Історія Національної академії наук України. 1924—1928 : документи і матеріали / упоряд. : В.А. Кучмаренко [та ін.]. — К. : Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 1998. — 762 с.
5. *Кримський А.Ю.* Твори : В 5-ти т. — К., 1973. — Т. 5. — Кн. 1.
6. *Левченко С.П.* Скарбниця національної мови // Наука і культура. Україна. — С. 386—392.
7. *Левченко С.П.* Українська лексична картотека // «Мовознавство». — 1968. — № 4. — С. 37—42.
8. Лексична картотека / А.А. Бурячок // Українська мова : Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 307.
9. Любченко Аркадій Панасович. З когорти сподвижників української літератури. [Ел. ресурс] / Режим доступу: http://www.lyceum.in.ua/?page_id=1085.
10. Неровня Н.М. До 85-річчя лексичної картотеки // Лексикографічний бюлетень: 36. наук. праць. / Відпов. ред. Німчук В.В. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 12—18.
11. Робота Інституту мовознавства Академії Наук УСРР за 1934 р.: Хроніка / Мовознавство. — 1935. — № 3—4. — С. 165.
12. Список джерел українсько-російської картотеки (1938—1941, 1946—1948 рр.) [Журнал обліку роботи картотечної групи] [рукопис] / Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ.
13. *Франко І.Я.* Твори : В 50-ти т. — К., 1986. — Т. 49.

Статтю отримано 25.03.2016

Oksana Tyshchenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE ARCHIVAL CARD INDEX AS THE LEXICAL AND ILLUSTRATIVE BASE OF «RUSSIAN—UKRAINIAN DICTIONARY» ED. BY A. KRYMSKY AND S. EFREMOV

II. Micro— and macrostructure of archival lexical card index

In the second part of article the tendencies micro- and macrostructure archival Lexical card index Institute of the Ukrainian Language was explored. The features of language material (vocabulary and illustrations) and linguistic information within the card was analyzed; outlines possible chronological boundaries create cards, content and chronological parameters of sources, quantitative parameters Lexical card index, traced the dynamics of its sources; assumed the nature of ideological repression of lexical card index.

Archival lexical card index formed based on classics of Ukrainian literature, folklore and ethnographic materials, field recordings, dictionaries and more. Perhaps some part of the was painted before 1918 as materials “Kievan antiquity.” Enriched by the works M. Hvylovy, H. Kosynka, M. Rylsky, P. Tychyna. Based on this Lexical card index generated four volumes “Russian-Ukrainian Dictionary” ed. A. Krymsky and S. Efremov. Since 1933 Lexical card index was “cleared of nationalistic rubbish”: removed cards from the Bible, with the names of the repressed S. Efremov, V. Pidmohylny, M. Hvylovy, H. Kosynka, M. Skrypnyk and others. Simultaneously replenished via the works of Ivan Le, A. Holovko, E. Korniyuchuk, V. Kuzmich, M. Ledyanko, P. Punch, G. Petrovsky, Lenin, Stalin and others. Based purified and supplemented the Lexical card index likely generated RUD-37. Comparative analysis of quantitative indicators ALCS in its various parts (fragments of the letters З, П, Ф, Я) showed a balance of the ALCS and presentation sources, and authors. So, assuming that substantial physical losses due to conscious or unconscious destruction during the occupation (as a new index of 1938) have not suffered. Prospects of research, including an index of available words and identify untapped potential in dictionaries ALCS.

Keywords: Lexical card index, Archival card index, card, “Russian-Ukrainian Dictionary” ed. A. Krymsky and S. Efremov.

Мовна мозаїка

ПРОТЕ, ОДНАК (ОДНАЧЕ) – СПОЛУЧНИКИ І ВСТАВНІ СЛОВА

В українській мові *проте*, *однак (одначе)* функціонують і як протиставні сполучники, і як вставні слова. Практично їх нерідко сплутують, що призводить до неправильного використання коми. Зокрема, помилково ставлять кому після *проте*, *однак (одначе)*, ужитих на початку речення, напр.: *Тиск на таку особистість призводить до емоційних травм. Проте*, доба соціалізму залишила в масовій свідомості сучасних українців відбитки та наслідки авантюрних соціальних експериментів (Відомості, 02.12.2009); *Їм пропонувалися офіційні гарантії безпеки і дотримання їхнього суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів, аби лише вони не вступали до НАТО. Проте*, центрально-східноєвропейці твердо відмовились бути країнами з обмеженим суверенітетом і залишатися у “сірій зоні” (Українська правда, 02.12.2009). Щоб не помилятися в розмежуванні таких сполучників і вставних слів, потрібно запам’ятати:

1. Протиставні сполучники *проте*, *однак (одначе)* поєднують частини в складно-сурядному реченні або однорідні члени речення, пов’язані протиставними відношеннями. **Перед ними потрібно ставити кому**, напр.: *Молодий учений Іван Пулюй прагнув жити й працювати в рідній Україні, однак його намагання отримати посаду в Київському університеті наразилися на шалений опір царських урядовців...* (О. Зворська); *І чую голос, кволий, незвичний, проте веселий-веселий* (М. Стельмах). Якщо ж складносурядне речення за допомогою крапки поділено на дві частини, то **після протиставного сполучника, що поєднує їх, не можна ставити коми**, напр.: *З давніх-давен у людей виникало прагнення проникнути в суть географічних назв. Проте й досі походження багатьох з них не відоме* (І. Вихованець); *Шевченко від початку й до останніх днів ставився до Гоголя з великою повагою, високо цінував його як письменника і мислителя... Однак висловлював і критичні зауваження на адресу Гоголя* (Ю. Барабаш); *Ми повинчалися. Одначе На щастя сітки я не сплів* (Д. Павличко).

2. Вставні слова *проте*, *однак (одначе)* вживають у середині простого речення, якому вони надають значення “незважаючи на щось дія все-таки відбулася чи відбувається”. **Їх потрібно виділяти комою з обох боків**, напр.: *Немає сонця — Ідесь воно, проте, живе і світить...* (М. Рильський); *Є, однак, у перекладі книги... один цікавий випадок вдалого утворення простонародного слова...* (П. Плюш).

Катерина Городенська

УДК 811.161.2:81'373

Юлія Поздрань

Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕДАКЦІЄЮ А.Ю. КРИМСЬКОГО ТА С.О. ЄФРЕМОВА В КОНТЕКСТІ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Однією з основних передумов створення перекладного словника є надійність джерел, на яких він ґрунтується. У статті з'ясовано, що між джерельною базою словника і його дескриптивною нормативністю існує тісний взаємозв'язок, оскільки мовна норма культивується й набуває масового усвідомлення в друкованих виданнях різного змісту, які становлять джерельну базу будь-якого словника. Окреслено коло питань, пов'язаних із вибором, науковою інтерпретацією та аналізом джерельної бази «Російсько-українського словника» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова в контексті лінгвістичного джерелознавства. Здійснено спробу системного аналізу його джерельної бази з технічного та змістового поглядів; виокремлено тематичні групи джерел та встановлено їхню кількісну динаміку в словнику загалом й у кожному томі зокрема.

Ключові слова: лінгвістичне джерело, джерельна база перекладного словника, первинні та вторинні джерела словника, нормативність.

Якість, повнота й об'єктивність перекладного двомовного словника залежать від якості наукового опрацювання його лінгвістичних джерел. Науковою дисципліною, яка вивчає прийоми виявлення лінгвістичних джерел, їх дослідження та використання в мовознавчих розвідках, є лінгвістичне джерелознавство [1: 85]. Питання вибору джерел для кожного окремого словника має свою специфіку.

На важливості вивчення джерельної бази словника наголошували С.І. Головащук [6], А.А. Москаленко [11], Л.С. Паламарчук [12], М.М. Пилинський [13], Л.М. Полюга [14], Б.К. Галас [4; 5] І.А. Казимирова [9] та ін. Зокрема

© Ю.В. ПОЗДРАНЬ, 2016

М.М. Пилинський відзначав вагоме практичне й методологічне значення вибору джерел для словника, адже від цього залежить, чи потраплять до словника не тільки окремі слова, а й цілі категорії слів; від характеру і обсягу джерел та їх використання залежить характер і обсяг самої лексикографічної праці [13]. Л.М. Полюга відзначав, що під час укладання різних типів словників необхідно орієнтуватися на відповідні специфічні джерела [14]. Б.К. Галас й І.А. Казимиrowa подають деякі методичні рекомендації щодо опрацювання лінгвістичних джерел. Наприклад, І.А. Казимиrowa пропонує під час аналізу лінгвістичного джерела орієнтуватися на його «зовнішню» й «внутрішню» критику [9]; Б.К. Галас звертає увагу на листування, коментарі укладачів самого словника, критичні зауваження рецензентів щодо наповнення джерельної бази словника [4; 5].

«Російсько-український словник» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (далі — РУС) є знаковим етапом в історії розвитку української лексикографії, оскільки його джерельна база відбиває характер змін словникового складу української мови і представлена авторитетними джерелами писемної літератури різних видів і жанрів, а також найкращими зразками усної народної творчості [РУС I: VII].

Про джерела РУСа критики висловлювалися неодноразово й неоднозначно. Л.С. Паламарчук [12] та П.Й. Горецький [7] відзначають, що для укладання української частини реєстру словника найповніше було використано українську класичну літературу та фольклорно-етнографічні джерела. Б.К. Галас зааналізував записи, зроблені А.Ю. Кримським на Звенигородщині, як одне з основних джерел РУСа [4].

Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що РУС ще не був предметом системного аналізу, який може сприяти глибокому вивченню особливостей цього словника як феномена української лінгвістики. Поза увагою мовознавців залишилися такі важливі аспекти проблеми, як: специфіка залучення різних тематичних груп джерел до словника, їхнє співвідношення в межах окремих томів та загалом, вплив зовнішніх чинників на формування джерельної бази. З огляду на фрагментарність лінгвістичних досліджень РУСа виникає нагальна потреба у докладному вивченні комплексу питань, пов'язаних із вибором, науковою інтерпретацією та аналізом його джерельної бази в контексті лінгвістичного джерелознавства.

Метою дослідження є з'ясування особливостей формування джерельної бази РУСа та її впливу на його нормативність і достовірність.

У кожному словнику відбиваються процеси нормування і кодифікації. Феномен норми як конститутивної ознаки літературної мови осмислювали в кожную історичну добу по-своєму. У сучасному мовознавстві усталилися поняття прескриптивна і дескриптивна норма. Дескриптивна норма відбиває реально вживані в мові лексеми, словоформи, мовні конструкції. Вони не завжди відповідають усталеним зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки [3: 42]. Як стверджує Г.М. Яворська, «дескриптивний підхід розглядає мову такою, яка вона є, а пре-

скриптивний — якою вона має бути» [15: 24]. Прескриптивна норма становить символічну норму, мовний ідеал, що його пізнають, сприймають і утверджують своєю мовною практикою мовці на певному історичному зрізі функціонування літературної мови. Прескриптивна норма засвідчена в словниках, граматиках, культивована в зразках літературної мови, в її функціонально-стильових різновидах [8: 34—35].

З огляду на це, дескриптивна нормативність словника залежить від кореляції одиниць, зафіксованих у ньому, з мовною нормою тієї доби, в яку він був створений. А мовна норма, своєю чергою, культивується й набуває масового усвідомлення в друкованих виданнях різного змісту, які становлять джерельну базу будь-якого словника. Тому між джерельною базою словника і його дескриптивною нормативністю існує тісний взаємозв'язок. З іншого боку, словник також бере безпосередню участь у формуванні прескриптивної норми. «Прескриптивісти пропагують те, що певні групи мовного колективу розглядають як добрий смак» [3: 40], тому в словникові автори виявляють прескриптивний підхід у долученні чи ігноруванні тих чи тих слів, фонетичних, граматичних та синтаксичних форм, варіантів тощо, у вибудовуванні синонімічних парадигм тощо. Саме у словнику подають живі приклади нормативного, на переконання авторів, уживання слів, формуються тенденції відбору лексичного матеріалу і правила коректного стилістичного використання мовних засобів, які з часом стають стандартами.

За визначенням С.І. Коткова, «лінгвістичне джерело — це одиниця безпосереднього (інструментально-фізичного) чи опосередкованого (графічного) засвідчення мови чи її елементів, обсяг і зміст якої визначено, з одного боку, можливостями та потребами спілкування, з другого, — способом зафіксованого» [10: 5]. О.І. Білінова вважає, що лінгвістичне джерело — це результат фіксації одного чи сукупності мовних фактів [1: 85].

До ключових проблем лінгвістичного джерелознавства належить проблема класифікації джерел. С.І. Котков поділяє їх на такі різновиди: 1) первинні, які об'єктивно склалися (газети, літописи, дані діалекту, художні твори, фольклорний матеріал тощо); у первинних джерелах матеріал *закріплений первинно*; 2) вторинні, ті, які фіксують дослідники (енциклопедії, словники тощо); вторинні джерела утворено внаслідок селекції з первинних джерел тих чи тих лінгвістичних даних відповідно до мети дослідження [10: 5]. Відзначимо, що джерельну базу РУСа становлять як первинні, так і вторинні джерела.

У передмові до словника упорядники зазначають, що «матеріали для «Російсько-українського словника» Комісії склалися, як уже згадано, мало не з 400.000 карток» [РУС I: VII]. Це свідчить про обсяжність охопленого мовного матеріалу та різноманітність його джерел, які самі упорядники класифікували за такими напрямками: «а) лексика художньої літератури української за останні 50—55 років; б) етнографічні видання; в) твори наукові, критичні та публіцистичні переважно найближчих двох десятиліттів... Чимало матеріалу дали й записи нових слів

з народніх уст (по-над 12.000 карток), із сучасної преси, художньої літератури та живої мови української інтелігенції» [РУС I: VII].

Значна кількість документованого цитатами лексичного матеріалу — це безперечна цінність словника. Л.С. Паламарчук стверджував, що «для сучасного українського словництва цей перший загальномовний академічний словник становить певну вартість і як лексикографічна пам'ятка, в якій зібрано величезний і здебільшого документований матеріал з української класичної літератури та фольклорно-етнографічних джерел» [12: 72].

Після виходу у світ 1-го тому й 1-го випуску 2 тому джерельна база РУСа зазнає суттєвих змін, оскільки словник розкритикували за наявність «шкідливих буржуазних і націоналістичних тенденцій» [РУС II, Вип. 3: 1052 — 1053]. Редакція змушена була прислухатися до «критичного і порадового голосу радянської громадськості», внести зміни до словника, щоб «зробити з його корисне знаряддя для будування української пролетарської культури», «обмежити цитати з дореволюційного письменства на користь ширше запровадженої у Словнику цитації з української радянської преси і пролетарських та попутницьких письменників УСРР» [РУС II 2, Вип. 3: 1052 — 1053].

Так джерельна база РУСа поповнилася працями К.Й. Каутського «Економічна наука К. Маркса», С.А. Оранського «Основні питання марксистської соціології» (т. 1, пер. І.І. Ширенка), В.І. Леніна (т. 1, пер. Є.І. Касяненка), матеріалами збірників, журналів, газет, таких, як «Безвірник» (1930 р.), «Комуніст» (1930 р.), «Критика» (1930 р.), «Україна» (1928—1930 рр.) та іншими.

Проте ми можемо стверджувати, що це було зроблено лише формально, для відведення від словника шквалу ідеологічно зумовленої негативної критики і забезпечення можливості продовжувати роботу над його укладанням. Це доводить той факт, що всі ці праці були внесені до списку джерел, але реальних покликань на них у тексті самого словника виявляємо досить незначну кількість: К.Й. Каутський «Економічна наука К. Маркса» — 11 покликань, С.А. Оранський «Основні питання марксистської соціології» (т. 1, пер. І.І. Ширенка) — 1 покликання, В.І. Ленін (т. 1, пер. Є.І. Касяненка) — 2 покликання, «Безвірник» (1930 р.) — 3 покликання, «Комуніст» (1930 р.) — 7 покликань, «Критика» (1930 р.) — 1 покликання, «Україна» (1928 — 1930 рр.) — 6 покликань. Для порівняння: у РУСі виявлено 2499 покликань на твори Б.Д. Грінченка, 2028 покликань на твори П.О. Куліша, 1378 покликань на твори Лесі Українки, 1051 покликання на матеріали етнографічних праць М.Т. Номиса та ін.

Заслуговує на увагу те, що покликання на нововведені праці є лише у 2 томі РУСа. У 3-му томі ми виявили лише одне покликання на журнал «Україна». Отже, ці джерела залучено до словника під тиском зовнішніх обставин, і зі зміною головного редактора А.Ю. Кримського на С.О. Єфремова вказані праці не брали для цитування. Тому припускаємо, що такий факт «порушення» принципів роботи над словником, ігнорування настанов, задекларованих у післяслові до 2-го й 3-го випусків II тому

РУСа, міг стати однією з причин знищення 4-го тому й заборони попередніх томів.

Загальна оцінка критиків щодо джерел РУСа зводиться до думки, що джерельна база словника, хоч і не зовсім повна та досконала, проте досить широка.

Відомості про джерела в РУСі подано в покликаннях (паспортизування цитат) та в узагальнених списках скорочень. Основний список міститься у I томі (с. XI—XII) і додатковий у 3-му випуску II тому (с. 1048—1050), де подано відомості про авторів, літературні джерела й місцевості збирання мовного матеріалу.

Ми аналізували списки та всі покликання у словникових статтях у текстах 1—3 томів РУСа з технічного та змістового поглядів.

Щодо технічного оформлення виявлено таке:

1. Деякі скорочення у списках не збігаються зі скороченнями у покликаннях, до прикладу: у списку — Гатцук (а реально виявлено *Гатиц.*), Мат. Укр. Етн. (реально *МУЕ*), Закр. (Сл. Закр.), Київщ. (*Київ.*, *Київ. п.*, *Київ. пов.*, *Київськ. п.*, *Київщина*), Степ. (*Степовик*) та ін.

2. Певні джерела продубльовано у списках різними скороченнями: праці Я.Ф. Головацького подано за допомогою скорочень *Гол.*, *Голов.*, *Головац.* I — IV; Б.Д. Грінченка — *Гр.*, *Грінч.*, *Грінч.* I, II, III; Л.І. Глібова — *Гл.*, *Гліб.*, *Глібів*, *Глібов*; П.П. Гулака-Артемівського — *Гулак.*, *Гул.-Арт.*, *Гул.-Артем.*; Панаса Мирного — *Мир.*, *Мирн.*, *Мирний* та ін.

3. Частина джерел не ввійшла до жодного списку: до прикладу, це твори С.Ф. Русової, Т.Г. Бордуляка, О.М. Бодянського, П.І. Ніщинського, Є.Х. Чикаленка, Ю.І. Яновського, Марка Черемшини, Юрія Клена та ін.

4. Відомості про джерела у розтлумаченнях подано неповно, напр., тільки ініціал та прізвище, інколи неповна назва видання тощо.

У результаті аналізу технічного оформлення джерел доходимо таких висновків: дійсна джерельна база РУСа охоплює більшу кількість джерел, ніж задекларовано у списку скорочень, тому виникає необхідність у його поповненні виявленими працями; список джерел потребує уточнення і систематизації уже наявних скорочень з урахуванням тих, які реально виявлено у покликаннях.

Створення *гіпотетичного списку джерел* до кожного тому (або до всього словника) на основі реально вжитих покликань у тексті словника унаочнить повну картину відтворення *дескриптивної норми* у РУСі, а також полегшить користувачам пошук та розтлумачення того чи того скороченого покликання.

У трьох томах ми виявили 357 джерел та 35 106 покликань на них. З-поміж цитованих у словнику позицій виокремлюємо такі тематичні групи джерел: художня й публіцистична література (твори поетів, прозаїків, літературознавців); матеріали польових записів; етнографічні матеріали (матеріали збірок); фольклорні матеріали; лексикографічні матеріали; періодика (матеріали альманахів, газет та журналів); наукова література; релігійна література; історичні джерела (матеріали грамот, літописів та статутів) (див. Рис. 1).

Виявлено, що серед джерел лексичного матеріалу за кількістю покликань превалює *художня й публіцистична література*: твори письменників (поетів і прозаїків) та літературознавців: 66,5 % (23 346 покликань). Ми об'єднуємо всі ці твори в одну групу, оскільки в багатьох випадках той самий письменник був автором художніх, літературознавчих та публіцистичних творів і невідомо, які саме твори цього автора було обрано для цитування в РУСі (хоча в майбутньому це можливо встановити за ретельним пошуком цитатного матеріалу в пошукових системах).

За даними наших досліджень перевагу під час цитування укладачі РУСа надавали працям таких авторів: Грінченко Б.Д. (2499 покликань — 10,7 % від загальної кількості), Куліш П.О. (2028 — 8,68 %), Кримський А.Ю. (1908 — 8,17 %), Леся Українка (1378 — 5,9 %), Франко І.Я. (1283 — 5,49 %), Нечуй-Левицький І.С. (1282 — 5,49 %), Шевченко Т.Г. (1267 — 5,42 %), Коцюбинський М.М. (1244 — 5,32 %), Марко Вовчок (985 — 4,21 %), Кониський О.О. (888 — 3,8 %) та інших. Загалом 124 автори.

Під час дослідження української частини реєстру РУСа ми виявили певну кількість покликань на авторів, чиї прізвища незадекларовано в списку скорочень. Припускаємо, що це спричинено складними умовами роботи над словником, насамперед обмеженнями в часі та людському ресурсі. Укладання словника йшло важко, швидкими темпами, не все спромоглися охопити, врахувати, доопрацювати. З'являлися нові джерела, що їх автори не встигали вносити до списків і, можливо, планували ввести до остаточного списку, який міг бути поданий, напр., у 4 томі.

До таких «неохоплених» списком джерел належать: Бодяньський О.М. (у тексті РУСа — *Бодяньський*) 1 покликання — 0,004 %, Бордуляк Т.Г. (*Бордуляк*, *Борд.*) 5 — 0,02 %, Буда С.О. (*С. Буда*) 1 — 0,004 %, Воробкевич С.І. (*Воробкевич*) 1 — 0,004 %, Забіла Н.Л. (*Забіла*) 1 — 0,004 %, Зизаній Л.І. (*Зизаній*) 1 — 0,004 %, Косинка Г.М. (*Косинка*) 1 — 0,004 %, Марко Черемшина (*Черемшина*) 1 — 0,004 %, Некрашевич І.Г. (*Некрашевич*) 1 — 0,004 %, Петров В.П. (*В. Петров*) 1 — 0,004 %, Пісочинець Д.І. (*Д. Пісочинець*) 1 — 0,004 %, Усенко П.М. (*Усенко*) 4 — 0,004 %, Чайківський А.Я. (*А. Чайківський*) 1 — 0,004 %, Шиян А.І. (*Шиян*) 2 — 0,008 %, Юрій Клен (*О. Бургардт*) 1 — 0,004 %.

Певну частину покликань на джерела, виявлених у РУСі і нерозтлумачених у списку скорочень, можемо відновити через список джерел «Словаря української мови» за ред. Б.Д. Грінченка (далі — СлГр), який активно використано під час укладання РУСа. До них належать:

Скорочення в РУСі	Скорочення в СлГр	Імовірне джерело	Кількість покликань у РУСі (%)
<i>Башт.</i> , <i>Баштов.</i>	<i>Баштов.</i>	Іван Баштовий «Українство на літературнихъ позвахъ зъ Московщиною», виданий у Львові 1891 р.	Іван Баштовий — це псевдонім І.С. Нечуя-Левицького, тому вважаємо за доцільне приєднати згадану працю до інших праць автора і провести спільний підрахунок за справжнім прізвищем: 5,49 %
<i>Кух.</i> , <i>Кухар.</i>	<i>Кухар.</i>	твори Кухаренка Я.Г.	0,008 %

Деякі скорочення, які не ввійшли до списку РУСа й не містяться у списку джерел СлГр, розшифровуємо так:

Скорочення в РУСі	Імовірне джерело	Кількість покли- кань у РУСі (%)
М. Вербицьк.	твори Вербицького Миколи Андрійовича	0,004 %
Ів. Виш.	твори Івана Вишенського	0,008 %
Карп.-Кар.	твори Івана Карпенка-Карого (І.К. Тобілевича)	0,33 % (разом з покликаннями на І.К. Тобілевича)
Кас., Касян.	твори Касяненка Євгена Івановича	0,06 %
Ніщ., Ніщин., Ніщинськ.	твори Ніщинського Петра Івановича	0,01%
О. Сліс.	твори Слісаренка Олекси Андрійовича	0,004 %
Чик.	твори Чикаленка Євгена Харлампійовича	0,004 %
Янов.	твори Яновського Юрія Івановича	0,004 %

Отже, використавши список скорочень РУСа, список джерел СлГр і реальні покликання в тексті РУСа, можемо: а) уніфікувати скорочення; б) відтворити гіпотетичний список джерел (тобто подати всі використані джерела, зокрема й ті, що у тексті подано без скорочення).

На другому місці за кількістю цитування перебувають *матеріали польових записів* — 15,15% (5319 покликань). Таку тенденцію спостерігаємо й у СлГр, оскільки Б.Д. Грінченко вважав, що слова, записані «від народу», також дуже цінні, але вони посідають друге місце після лексики з друкованих видань, адже дають лише один випадок вживання слова і не можуть бути перевірені чи доповнені іншими джерелами, також можливо, що збирач народних висловів зрозумів не основне значення слова, а побіжне [СлГр: 22].

За даними наших досліджень та інформацією списку скорочень авторів, джерел та місцевостей РУСа, матеріали польових записів були зібрані на таких територіях: Звенигородщина (1413 покликань — 26,56 %), Київщина (1012 — 19,02 %), Борзенщина (205 — 3,85 %), Брацлавщина (198 — 3,72 %), Богодухівщина (193 — 3,62 %), Липовеччина (175 — 3,29 %), Полтавщина (163 — 3,06 %), Канівщина (130 — 2,44 %), Новоград-Волинський повіт (Звягельщина) (99 — 1,86 %), Лубенщина (89 — 1,67 %) та інших (тут порядок джерел подано за кількістю цитувань).

У тексті словника ми виявили такі незадекларовані у списку скорочень назви місцевостей: Волинь (16 покликань — 0,3 %), Галичина (2 — 0,03 %), Дінщина (1 — 0,01 %), Запоріжжя (2 — 0,03 %), Ковельщина (2 — 0,03 %), Кубань (1 — 0,01 %), Літинщина (1 — 0,01 %), Любеччина (1 — 0,01 %), Львівщина (5 — 0,09 %), Мозирщина (1 — 0,01 %), Новгород-Сіверський повіт (1 — 0,01 %), Павлоградщина (8 — 0,15 %), Прилуччина (5 — 0,09 %), Стародубщина (2 — 0,03 %), Угорщина (2 — 0,03 %).

Укладачі дуже ретельно ставилися до відбору лексики для української частини реєстру і залучили матеріал, зібраний на території сучасних

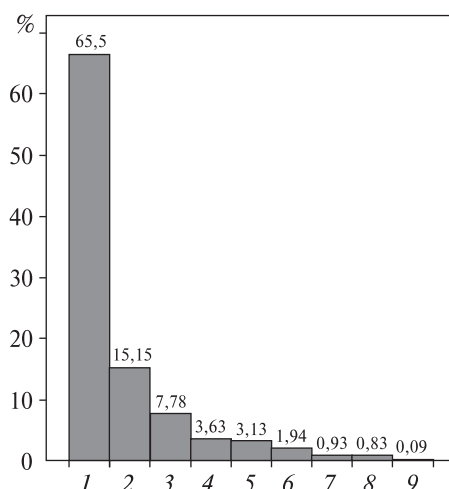

Рис. 1. Співвідношення джерел у РУСі:
 1 — художня література (твори поетів, прозаїків, літературознавців);
 2 — матеріали польових записів;
 3 — етнографічні матеріали збірок;
 4 — фольклорні матеріали;
 5 — лексикографічні матеріали;
 6 — періодика (матеріали альманахів, газет та журналів);
 7 — наукова література;
 8 — релігійна література;
 9 — історичні джерела (матеріали грамот, літописів та статутів)

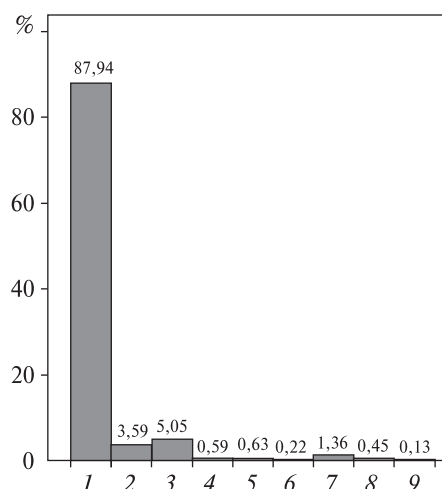

Рис. 2. Співвідношення джерел у РУС I: умовні позначення дивитись рис. 1

Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Луганської, Львівської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської, Чернігівської областей, на певних територіях сучасної Російської Федерації, Білорусі та Угорщини, які вважають етнічними українськими землями і які на початку ХХ ст. входили до складу України, а саме «до складу 9 губерній: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської, а також, частково, до Бессарабської, Воронезької, Курської, Мінської, Холмської губерній та Кубанської області і Облесті Війська Донського» [2]. За інформацією передмови РУСа «чимало таких записів, пороблених в різних місцях України, подали до Комісії її співробітники-кореспонденти, а також сами члени і постійні співробітники Комісії, що робили їх під час своїх літніх командированнів» [РУС Том I: VII]. Це свідчить про те, що укладачі РУСа були послідовними у своїх поглядах на шляхи розвитку української літературної мови, залучаючи до української частини словника лексичний матеріал з території усєї тогочасної України, не обмежуючись лише певними конкретними регіонами. Етнографічні матеріа-

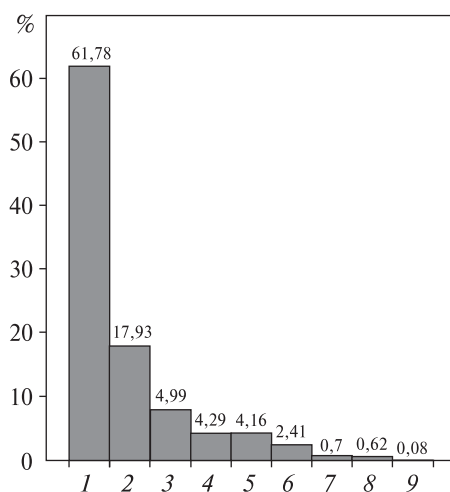

Рис. 3. Співвідношення джерел у РУС II: умовні позначення дивитись рис. 1

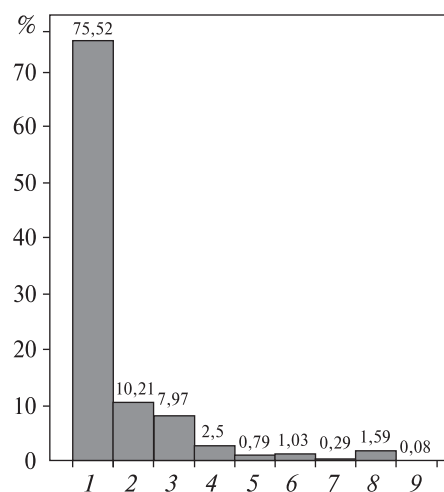

Рис. 4. Співвідношення джерел у РУС III: умовні позначення дивитись рис. 1

ли (матеріали збірок) за кількістю покликань у РУСі становлять 7,78 %; фольклорні матеріали — 3,63 %; лексикографічні матеріали — 3,13 %; періодика (матеріали альманахів, газет та журналів) — 1,94 %; наукова література — 0,93 %; релігійна література — 0,83 %; історичні джерела (матеріали грамот, літописів та статутів — 0,09 %. Таким є співвідношення джерел у РУСі загалом.

Проте в кожному томі спостерігаємо певні відмінності у кількісному співвідношенні джерел різних груп, а отже, бачимо таку динаміку (Рис. 2, 3).

У другому й третьому томах РУСа ми виявили збільшення кількості покликань на матеріали польових записів. Вважаємо, що в такий спосіб упорядники словника намагалися спростувати звинувачення у «придумуванні слів», у введенні до української частини реєстру значної кількості застарілої лексики (застарілою на той час вважали питому українську лексику, яка заважала зближенню російської й української мов). Так автори продемонстрували повноцінне функціонування живої української літературної мови на території всієї сучасної України.

Отже, ми встановили, що основними джерелами РУСа була літературна мова поетів та письменників старшого і нового покоління, народна мова, відтворена у рукописних і друкованих записах, попередні словники української мови. Меншою мірою (як і належить загальномовному словникові, суголосному часові) залучено різноділянкову наукову літературу, матеріали грамот, літописів, статутів, періодичних видань різного змісту. Оскільки словник покликаний був засвідчити сучасний стан розвитку літературної мови, то, на нашу думку, до джерельної бази необхідно було б залучити більшу кількість періодичних видань, але критично, ураховуючи їхню мовну якість. Така джерельна база засвідчує інтеграційний характер цієї праці, що робить її особливо цінним джерелом дослідження живої, питомих лексики української мови кінця XIX — початку XX ст.

Дескриптивну нормативність словника реалізовано через залучення праць, які об'єктивно відображають словниковий склад української літературної мови початку ХХ ст., а прескриптивна — через втілення приписів та рекомендацій щодо використання мовного матеріалу відповідно до ситуації спілкування. У перспективі дослідження джерельної бази РУСа у дескриптивно-прескриптивному вимірі виявить та переконливо продемонструє достатньо повну (як для перекладного словника) нормативно-кодифікаційну характеристику реєстрових одиниць з позиції сучасної літературної мови.

Залучення до джерельної бази авторитетних праць різних жанрів і стилів, які демонструють розвиток української літературної мови від часів І.П. Котляревського до початку ХХ ст., незначна кількість покликань на ідеологічно марковані праці, спрямовані на зближення української і російської мов, свідчить про науковість і об'єктивність укладачів у доборі лексики до української частини реєстру РУСа і є одним із найважливіших показників його нормативності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС — Російсько-український словник / За ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. — Т. 1 — 3. — К., 1924 — 1933.

СлГр — Словарь української мови / Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: У 4-х т. — К., 1907 — 1909.

1. *Блинова О.И.* О предмете лингвистического источниковедения [Текст] / О.И. Блинова // Языки и топонимия Алтая. — Барнаул, 1981. — С. 83—89.
2. *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій українських земель [Електронний ресурс] / Я.В. Верменич // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: Наук. думка, 2003. — 688 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Administrativny_podil.
3. *Гайович Г.В.* Прескриптивний підхід до вивчення мовних явищ: зміст, значення, проблеми [Текст] / Г.В. Гайович // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. — 2012. — № 26. — С. 39—47.
4. *Галас Б.К.* Важливі вияви лексикографічного досвіду А. Кримського [Текст] / Б.К. Галас // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. — 2014. — Вип. 19. — С. 28—35.
5. *Галас Б.К.* До характеристики джерел рукописного українсько-російського словника М.О. Руберовського [Текст] / Б.К. Галас // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. — 2008. — Вип. 12. — С. 112—115.
6. *Головащук С.І.* А.Ю. Кримський як лексикограф [Текст] / С.І. Головащук // А.Ю. Кримський — україніст і орієнталіст. — К.: Наук. думка, 1974. — 175 с.
7. *Горецький П.Й.* Історія української лексикографії [Текст] / П.Й. Горецький. — К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1963. — 243 с.
8. *Єрмоленко С.Я.* Літературна норма і мовна практика [Текст] / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, Т.А. Коць та ін. — К., 2013. — 320 с.
9. *Казимирова І.А.* Історична термінографія в контексті лінгвістичного джерелознавства [Текст] / І.А. Казимирова // Мова і культура. — 2014. — Вип. 17. — Т. II (170). — С. 265—272.
10. *Котков С.И.* О предмете лингвистического источниковедения [Текст] / С.И. Котков // Источниковедение и история русского языка. — М., 1964. — С. 5.

11. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії [Текст] / А.А. Москаленко. — К. : Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1961. — 162 с.
12. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики) [Текст] / Л.С. Паламарчук. — К. : Наук. думка, 1978. — 203 с.
13. Пилинський М.М. З історії розвитку української лексикографії (Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка) [Текст] / М.М. Пилинський // Дослідження з мовознавства. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1962. — С. 3—30.
14. Полюга Л.М. Структура і функції словникових статей у лексиконах різних типів [Текст] / Л. М. Полюга // Українська історична та діалектна лексика : зб. наук. праць. — Львів, 2003. — Вип. 3. — С. 16—23.
15. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада [Текст] / Г.М. Яворська. — К. : ВІПОЛ, 2000.

Статтю отримано 17.03.2016

Yuliya Pozdran

Vinnitsia National Technical University, Vinnitsia

SOURCE BASE OF «RUSSIAN-UKRAINIAN DICTIONARY» EDITED
BY A.U. CRIMSKIY AND S.O. YEFREMOV IN THE LINGUISTIC SOURCE

The formation of the source base conversion dictionary at all stages development of theoretical and practical lexicography is responsible for lexicographers task. The reliability of the sources on which the dictionary is based, is one of the main preconditions of its creation. The article found that between the source base dictionary and its descriptive normativity are closely interrelated, as the linguistic norm gets mass awareness in publications of the various contents that make up the source base of any dictionary.

The attempted systematic analysis of sources the «Russian-Ukrainian dictionary» edited by A.U. Crimskiy and S.O. Yefremov from technical and semantic views is carried out in the article; the influence of social and political conditions for the formation of sources dictionary. The analysis of technical design of sources showed that an actual source base of dictionary includes more sources, than it is declared in the list of reductions, that is why the source list needs clarification and systematization of existing cuts including those that are actually found in callings.

The semantic analysis of sources base showed that the basic sources of RUSa was a literary language of poets and writers of the older and new generation, the national language, reproduced in manuscript and printed records, previous dictionaries of Ukrainian, different parts of scientific literature, materials of deeds, chronicles, charters, magazines of different maintenance. This source base certifies integration character of this work that makes it particularly valuable source of research of vocabulary of Ukrainian the end of XIX — beginning of XX century.

Involvement of sources of authoritative works of different genres and styles that show the development of Ukrainian literary language of the time Kotliarevskiy to beginning of XX century, the negligible quantity of calling on the ideological marking works sent to rapprochement of the Ukrainian and Russian languages testifies to scientific character and compilers objectivity in the selection of the vocabulary to Ukrainian part of register of dictionary and is one of major indexes of its normativity.

Keywords: *linguistic source, source base of the translated dictionary, primary and secondary sources of dictionary, normativity.*

УДК 811.161.2'373.43

Оксана Ковтунець

Київський національний економічний університет
ім. Вадима Гетьмана, м. Київ

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС У ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті проаналізовано розвиток неології як окремої галузі лінгвістичної науки, розглянуто статус її основних понятійних категорій, пояснено поняття актуалізації лексики у сучасній українській літературній мові, досліджено структуру актуалізованих лексичних одиниць та подано тематичну диференціацію загальноновживаної актуалізованої лексики.

Ключові слова: неологія, відносні неологізми, актуалізація, актуалізована лексика.

Сучасна неологія — це порівняно молода галузь лінгвістики. Термін *неологія* виник ще на початку XIX ст. й означав «сукупність нових слів»¹. Традиційне ж визначення неології як науки про неологізми сформулював російський мовознавець В. Гак, який широко окреслив завдання цієї галузі, визначивши її як науку, що вивчає методи виявлення нових слів, аналізує причини їхньої появи, способи творення, здійснює лексикографічне опрацювання неологізмів, досліджує ставлення до неологізмів та простежує засвоєння неологізмів певним мовним колективом [5: 37].

Натомість Н.З. Котелова розглядає поняття *неології* вже у двох аспектах. У вузькому розумінні цей термін озна-

¹ Маємо на увазі словник французького мовознавця Л. Мерсьє, що вийшов у Парижі 1801 р. під назвою «Neologie, ou vocabulaire de mots nouveaux, a renouveler, ou pris dans des acceptions nouvelles» («Неологія, або словник слів нових, слів, що підлягають оновленню, і слів, узятих у нових значеннях»).

чає науку про нове, головними об'єктами вивчення якої є неолексеми, неофраземи і неосеми. У широкому ж розумінні, *неологія* як наука охоплює значно більше об'єктів для вивчення, а саме: а) нові властивості старих слів (термінологізація слова загалом чи його окремого значення, зміна стилістичної чи «часової» характеристики); б) нові форми словозміни слова; в) нова сполучуваність слів; г) нові лексико-граматичні функції слів [18: 17—18].

Варто зазначити, що в кінці XX — на початку XXI ст. через високу «неогенність» та «неологічний бум» посилено увагу до теоретичного й практичного вивчення неології: активізовано дослідження процесу появи нових слів, удосконалено методику їхньої систематизації та нормативної оцінки, збагачено практику фіксування нових слів та їхніх значень [15].

Д.В. Гугунава у праці «Актуальні галузі дослідження в неології» констатує, що «у своєму розвитку неологія пройшла шлях від синкретичного вивчення словотворення до власне лінгвістичного, а пізніше і до лінгвостилістичного», і визначає неологію як «розділ мовознавства, що вивчає різновиди, способи творення та вживання неологізмів» [8].

Однак, попри твердження про те, що неологія «відбулася як наука, що має свій науковий апарат, свою історію та свої перспективи розвитку» [16: 30], вважаємо, що неологія як наука поки що перебуває на стадії становлення й виокремлюється як самостійний розділ у мовознавстві з відповідною проблематикою та методами дослідження. За спостереженнями С.С. Лук'яненка, традиційна проблематика неології, визначена науковцями 70 — 80-х рр. XX ст. як комплексне дослідження та опис нового у словниковому складі мови, на межі XX—XXI ст. дедалі більше еволюціонує у напрямку охоплення всієї проблематики мовного розвитку та його наслідків [20: 86-87].

На стадії формування перебуває також **понятійно-термінологічна система неології**. Поряд із *неологізмами* об'єктами вивчення сучасної неології стали *інновації* та багатоаспектні *інноваційні процеси* в мові. «В час зародження основних лінгвістичних традицій наукове вивчення механізмів мовного розвитку зводилося, переважно, до фіксації інновацій (як правило, лексичних) з їх оцінкою за певними критеріями чи вподобаннями та спробами вироблення підходів та засад творення нового. Другу половину XX ст. визначаємо як час інтенсивного вивчення причин і наслідків появи нового в мові на всіх рівнях, а також прогнозування й моделювання мовних інновацій [20: 87].

Якщо у 70 — 80-х рр. XX ст. поняття *неологізм* трактували «як будь-що нове в лексиконі в певний часовий проміжок його існування» [17: 9], то з часом помічаємо спроби мовознавців узагальнити поняття неологізму, наповнивши його всіма можливими варіантами.

Загальноприйнятим вважають визначення неологізму Н.З. Котелової, яка дотримується широкого підходу щодо розуміння нових слів. Ознаку «нового», «новизни» слова слід уточнювати з позицій часу і простору, вважає дослідниця. Тому неологізми вона виокремлює за допомогою

чотирьох «параметрів-конкретизаторів»². До неологізмів дослідниця зараховує не лише новотвори (слова, значення слів, вирази), але й входження — внутрішні й зовнішні запозичення — за часовою віссю (відродження, актуалізація, узуалізація) чи (та) локальною (входження із діалектів, усного мовлення, жаргонів, спеціальної мови, інших мов) [19: 80].

О.О. Тараненко у статті «Неологізм», уміщеній в енциклопедії «Українська мова», трактує неологізм як «слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на певному етапі її розвитку (загально-мовні неологізми) або були вжиті тільки в певному акті мовлення, тексті чи мові конкретного автора (стилістичні, або індивідуально-авторські, неологізми; пор. *Оказіоналізм*)» [35: 426—427].

До неологізмів науковець зараховує «власне новотвори», що з'являються «шляхом словотворення на основі наявних у даній мові морфем, переосмислення слова, лексикалізації словосполучення» та «відносні новотвори», що виникають «внаслідок запозичення мовних одиниць з інших мов і переходу їх до загальнонародної мови з вулчих стильових сфер або територіальних різновидів, а також актуалізації історизмів та застарілих слів» [35: 427].

Широкое розуміння поняття *неологізм* висвітлено у дисертаційній роботі С.І. Алаторцевої, яка до нових одиниць словникового складу мови зараховує не лише слова, значення слів і сполучення, що є новотворами певної мови, внутрішні та зовнішні мовні запозичення, а також фразеологічні одиниці, які знову стали актуальними у зазначений період [1].

Як слушно зауважує Т.С. Пристайко, у наш час позначення *неологізм* перестає задовольняти вчених, які натомість дедалі частіше використовують родові поняття *інновація* із «цілим арсеналом видових понять» [27: 42].

Ще 1980 р. О.В. Сенько в дисертаційному дослідженні здійснила спробу розмежувати поняття *неологізм* та *інновація*, рекомендуючи використовувати термін *інновація* як «недиференційоване позначення всіх нових елементів мови» [29: 7], а надмірно розширене значення терміна «неологізм» запропонувала звужити, повернути його в лоно етимологічного значення для називання лише нових лексичних одиниць [29: 8].

В.Г. Гак використовує поняття *інновація* як позначення будь-яких лексико-семантичних нововведень [5: 38].

² Першим і головним «параметром-конкретизатором» Н.З. Котелова вважає час: «до неологізмів мають належати слова, які існують у певний період мови і не існували у попередній». За другим параметром «мовний простір» («сфери і жанри застосування мови») визначає такі конкретизатори новизни слова, як: 1) нове для багатьох мов; 2) для окремої національної мови; 3) для літературної мови; 4) для окремої підмови (певної терміносистеми, жаргону, діалекту тощо); 5) для мови і/чи мовлення. Третій параметр — це «тип новизни мовної одиниці», за яким слово або фразеологізм можуть мати нове значення (семантичний неологізм), нову форму (неологізм-синонім до вже наявного слова) або те й те (власне неологізм) [26: 11—12]. Четвертий параметр вказує на те, які структурні ознаки слова визначають його як неологізм (виявляє закономірності словотвірної системи в структурі неологізмів) [18: 14].

Як родове поняття для «всіх різновидів мовних нововведень» використовує у своїх дослідженнях термін *інновація* Є.А. Карпіловська, розрізняючи, зокрема, інновації *фонетичні, графічні, морфемні, словотвірні, лексичні, фразеологічні та граматичні (морфологічні й синтаксичні), стилістичні* («вияви змін у мовних уподобаннях та смаках суспільства, як конотації експресивно-оцінного чи ідеологічно насиченого характеру»). Як приклад стилістичної інновації в українському лексиконі дослідниця подає активізацію, або реактивацію застарілої книжної лексики [14: 10].

Про узагальненість терміна *інновація*, окрім активного поширення та функціонування його в сучасних неологічних працях та розвідках, на думку С.С. Лук'яненка, може свідчити також понад столітнє використання терміна *інновація* дослідниками загальних питань мовного розвитку («молодограматики, неолігвісти, Ф. де Соссюр, А. Мейє, Е. Косеїру» та ін.), що «застосовували слово «інновація» на позначення різнорівневих мовних явищ та їхніх наслідків в якості місткого універсального засобу, зручного робочого прийому» [20: 86]. Так само показовим є міждисциплінарне функціонування терміна *інновація*. Ідеться насамперед про «економічну (соціально-економічну), кадрову (управлінську), психологічну, педагогічну (освітню), філософську, бібліотечну інноватику, об'єктом яких є нововведення та їхні наслідки у сфері компетенції кожної зі згаданих наук» [Там само].

Погоджуємося з думкою авторів монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі», що абсолютними синонімами до терміна *неологізм* можна вважати лише такі терміни, як *неолексема* та *лексична інновація*, що позначають нові номінації, нову лексику, тобто є видовими до поняття *інновація* [14: 10].

Інноваційні процеси — це процеси, що проявляються на лексичному рівні й охоплюють: 1) появу нових слів — як питомих, утворених на ґрунті української мови, так і запозичених (неологізація); 2) появу на конкретному етапі розвитку мови нових значень у загальновідомих словах (розширення семантики слова); 3) активну міграцію слів у межах лексичної системи від периферії до центру і навпаки (пасивізація та актуалізація) [21: 9].

Болгарський дослідник Г.Н. Гочев розглядає *інноваційний процес* як один із видів загального «новаційного» процесу в лексиці. Термін «інноваційний процес» він ототожнює з терміном «новація» та використовує для називання будь-якого феномену (одиниці, ознаки, форми, функції і т. ін.) в лексичній системі мови, що вперше проявився та раніше не існував. На думку вченого, *інноваційний процес* — це лише «зміна (оновлення, перетворення, відродження) лексичних одиниць, що вже існують у мові». Результатом інноваційного процесу є «лексичні інновати», а результатом процесу неологізації — «лексичні неологізми» (лексичні одиниці (слова, номінативні словосполучення, фразеологізми), що раніше не існували в мові). «Інноваційний процес» у лексиці передбачає зміни на системно-семасіологічному та функціональному рівнях. До останнього

дослідник зараховує: повернення маловживаних чи застарілих слів з пасивного словника в активний та вихід слів з активного в пасивний словник, перехід лексики з групи слів обмеженого використання в групу слів необмеженого використання, перехід лексичних одиниць з однієї сфери спілкування в іншу [7: 154].

Отже, неологія як окрема лінгвістична наука постала порівняно недавно, пройшовши шлях від простого вивчення та фіксації неологізмів до синкретичного аналізу інноваційних процесів, що відбуваються в сучасній лінгвістиці. Основними понятійними категоріями неології, крім *неологізму*, стали поняття *інновація* та *інноваційний процес*.

Серед інноваційних процесів, пов'язаних із динамікою словникового складу сучасної української мови, особливо помітним є **актуалізація лексики**.

Відомо, що первинно термін *актуалізація* належить до сфери стилістики. Зокрема, в енциклопедії «Українська мова» читаємо: «Актуалізація (від лат. *actualis* — дійсний, сучасний) мовної одиниці — семантично-стилістичне наголошення вільного і фразеологічно зв'язаного слова, порушення узвичаєних синтаксично-семантичних зв'язків у словосполученнях, реченнях, змістове виокремлення слова завдяки несподіваним асоціативним зв'язкам його з іншими поняттями» [10: 14]. С.Я. Єрмоленко зауважує: «Якщо в художньому стилі актуалізація зумовлює створення образно-естетичного ефекту, то в інших стилях (напр., у публіцистичному), вона породжує відхід від стандарту, експресивність» [Там само].

Початковий етап актуалізації слова зазвичай пов'язаний із яскравою стилістичною маркованістю мовного засобу, яка згодом поступово зникає [28: 68].

Близькою до попередньої є позиція авторів «Словника лінгвістичних термінів». Вони пояснюють явище актуалізації як «реалізацію потенційних властивостей елементів мови в мовленні, використання їх відповідно до мети висловлення і вимог певної мовленнєвої ситуації» [6: 11–12].

На думку авторів словника «Языковые изменения конца XX столетия...», актуалізація полягає в активізації семантичних перетворень слова: у розширенні сполучуваності і зміні її характеру, в утворенні нових значень слів, у т. ч. переносних, а також у зміні значень слів у зв'язку з ідеологічною переорієнтацією [30]. Таке широке визначення явища актуалізації передбачає зарахування до складу актуалізованих лексичних одиниць також і семантичних неологізмів.

На нашу думку, це суперечить традиційному розумінню поняття актуалізації лексики, яке передбачає зміни лише у складі конотативних, а не денотативно-сигніфікативних сем актуалізованих одиниць.

У монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» Є.А. Карпіловська пояснює явище *актуалізації* як процес «зміни негативного оцінного потенціалу лексеми на позитивний», що його «за-

свідчує лексика на позначення реалій капіталістичного, буржуазного суспільства або лексика на позначення понять, що їх радянська ідеологія та пропаганда оцінювали як чужі й ворожі соціалістичному ладу» [14: 77].

Цієї ж думки дотримується російська дослідниця Н.В. Черникова, трактуючи актуалізацію як «активізацію ментальних і мовних процесів та одиниць, детерміновану соціокультурними факторами й когнітивно-комунікативними потребами суспільства» [38: 3].

У монографії «Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)» О.А. Стишов зазначає, що «у зв'язку з актуальністю певних понять і реалій зростає частотність уживання відповідних слів», відбувається актуалізація та переосмислення наявних мовних засобів, що призводить до «оновлення національного лексикону» [32: 87]. Для позначення явища «переходу лексичних одиниць із периферії до ядра словникового складу завдяки функціональній активності» автор застосовує термін *актуалізація* [32: 88].

На думку О.В. Какориної, процес актуалізації передбачає два основних етапи: 1) активізація використання застарілої лексики (при цьому застаріле слово виступає як стилістичний засіб); 2) актуалізація значення слова (при цьому слово перестає бути історизмом і функціонує як нейтральна номінація) [28: 68].

Отже, під явищем *актуалізації* розуміємо повернення до активного вжитку застарілої або рідковживаної лексики, яка донедавна перебувала на периферії мовної системи. Нині такі лексеми зазнають функціонально-маркованого переоцінювання, стають стилістично нейтральними, «характеризуються функціональною активністю і засвідчують перегруповання словникового складу сучасної літературної мови» [31], «будучи зафіксованими в писемних пам'ятках» і «ввійшовши в інертний фонд мови», такі слова «знову залучаються до вжитку» [25: 355].

Процес повернення до активного вжитку лексики, забороненої в тридцять роки, науковці називають по-різному, зокрема «процесом *націоналізації* мови» [14: 3], «процесом *самоочищення* мови від того, що нівелює її лексичний склад, граматичну структуру» [24: 23], «*реабілітацією* словникового складу української мови» [4: 162], «*актуалізацією* багатьох лексичних одиниць — використанням власних ресурсів, вироблених і апробованих народом протягом століть» [36: 13], «*збагаченням* словникового фонду шляхом припливу номенів, які раніше перебували на периферії літературної мови» [33]. Однак, незалежно від визначення, суть процесу полягає в поверненні слова з периферії словника української мови до його центру.

Увесь спектр лексичних інновацій (неолексикону) за ступенем новизни мовної одиниці поділяємо на дві групи: **абсолютні**³ та **відносні**

³ До *абсолютних неологізмів* належать *новотвори* (нові похідні слова), *неозапозичення* (нові запозичення) та *неосемантизми* (нові значення слів, нові слова-значення, за відомою класифікацією неологізмів Н.З. Котелової) [14: 12].

неологізми. Актуалізовані одиниці разом з внутрішньомовними запозиченнями із діалектів, жаргонів та професійних терміносистем утворюють групу відносних неологізмів (відносних новотворень [35: 427], функціональних неологізмів [5: 21], слабких неологізмів [1])⁴.

Для називання групи слів, що повертаються після тривалої перерви до активного вжитку, мовознавці послуговуються різними термінами. Наприклад, Ю.В. Шевельов [39: 72–76] називав такі слова *відродженими*, Л.І. Мацько [22: 17], М.П. Дудик [9: 182–184], М.В. Бондар [3] — *реактивованими*, В.В. Німчук [25: 355] — *інертною лексикою*, О.А. Земська [11: 92] — *ключовими словами доби*, О.В. Андрейченко [2: 4] — *поверненою або відродженою лексикою*, Д.В. Мазурик [21] — *внутрішніми входженнями*, або *внутрішніми неологізмами*, Н.З. Котелова [18: 22] — *неологізмами*, Л.Т. Масенко [37: 33], С.Й. Караванський [13: 145] — *репресованою лексикою*, або *проскрибованими словами*, Н.О. Зубець [12] — *справжніми національно-ідентифікаційними знаками*, Є.А. Карпіловська [14: 77], Л.В. Струганець [34: 53–57], О.А. Стишов [32: 88], О.Г. Тодор [36: 14], О.В. Мілованова [23] — *актуалізованими словами* тощо.

На нашу думку, термін *актуалізована лексика* найвдаліше відображає суть поняття, оскільки головною ознакою цієї групи лексики є перехід лексичних одиниць із периферії до ядра словникового складу завдяки розширенню функціональної активності у мові.

Однак, така поліваріативність у назві цієї групи слів свідчить про те, що до складу актуалізованих окремі мовознавці зараховують різні категорії слів: відроджену лексику (О.В. Андрейченко), переорієнтовану й повернену (Є.А. Карпіловська), проскрибовані слова (С.Й. Караванський, Л.Т. Масенко) та ін. О.А. Стишов, зокрема, до актуалізованої відносить повернену, стилістично марковану в радянський час лексику та проскрибовані слова, а переорієнтовану лексику розглядає окремо, як близьку до актуалізованої [32]. Авторка «Російської неології і неографії» окремо від актуалізованих одиниць розглядає повернену (відроджену) лексику (рідковживані або застарілі слова, які в новітній період «актуалізувалися, зберігаючи у своєму «новому житті» колишнє смислове і функціонально-стилістичне навантаження»), а до актуалізованих зара-

⁴ Варто зазначити, що у сучасній неології немає єдиної спільної думки щодо структури *відносних неологізмів*. На думку О.О. Тараненка, групу «відносних новотворень» складають: 1) запозичення мовних одиниць з інших мов; 2) запозичення з вулгарних сфер або територіальних різновидів; 3) актуалізовані застарілі слова [35: 427]. Авторка «Російської неології і неографії» Т.В. Попова до *відносних неологізмів* зараховує: 1) повернену (відроджену) лексику — рідковживані або застарілі слова, які в новітній період «актуалізувалися, зберігаючи у своєму «новому житті» колишнє смислове і функціонально-стилістичне навантаження» (релігійні терміни, архаїзми на позначення державних органів влади, освітніх закладів та професій, пов'язаних з ними, переорієнтована лексика, що раніше асоціювалася з явищами та ознаками буржуазного капіталістичного суспільства); 2) актуалізовану лексику — слова, що раніше існували в мові, а на сучасному етапі переосмислюються; 3) внутрішні запозичення — нові слова та фразеологізми, поява яких зумовлена перерозподілом мовних засобів у видах і жанрах мовлення [26].

ховує слова, що раніше існували в мові і «на сучасному етапі переосмислюються» [26].

Як бачимо, процес актуалізації охоплює різні групи лексики. Аналізований словесний матеріал (картки новітньої лексичної картотеки Інституту української мови, інформаційні ресурси Інтернет-мережі, реєстри словників кін. XIX — 30-х рр. XX ст., «Словника української мови» в 11-ти томах, корпуси сучасних лексикографічних праць) дозволив нам виокремити основні структурні різновиди актуалізованих лексичних одиниць. На нашу думку, до них належать:

1) повернена лексика — лексика, зафіксована у лексикографічних працях кін. XIX — поч. XX ст., але відсутня у словниках радянської доби, зокрема у СУМі — найавторитетнішому словнику того періоду, а тепер знову активно функціонує у мовленні, літературі, ЗМІ, її фіксують новітні лексикони, напр.: *антинаціональний* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *аскеза* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *боголюбець, боголюбний* (ІСУЯ-Т, СУМ-Гр, РУС(Кр-Єф), ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *вільнослухач* (РУС(Кр-Єф), СУМ-12, СУМ-20), *Вознесіння* (ІСУЯ-Т, МНС-Ж, РУС(Кр-Єф), ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *дерусифікація* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *завіконня* (РУС(Кр-Єф), СУМ-12, СУМ-20), *знечулення* (РУС-Із, НАСЗ, СУМ-20), *Йордань* (СУМ-Гр, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *напівправа* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12), *незамешканий* (РУС(Кр-Єф), СУМ-12), *оберега* (СУМ-Гр, ВТССУМ), *піг(г)улка* (МНС-Ж, ВТССУМ, СУМ-12), *правозаступник* (РУС(Кр-Єф), ВТССУМ, СУМ-12), *снодійний* (СУМ-Гр, ВТССУМ, СУМ-12) та ін.

Сюди ж належать окремі похідні форми слів, що, як і основні одиниці, також функціонально актуалізувалися у відповідних сферах носіїв мови та у загальному вжитку (*активістський* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20) — у СУМі *активіст, активістка* (СУМ I : 29), *акційний* (ПрС, РУС-ДМ, РУС-ПМ, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20) — у СУМі *акція* (СУМ I : 32), *безіменність* (МНС-Ж, ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20) — у СУМі *безіменний* (СУМ I : 130), *богів* (СУМ-Гр, ВТССУМ, СУМ-12) — у СУМі *Бог* (СУМ I : 207), *відсотковий* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20) — у СУМі *відсоток* (СУМ I : 640), *заангажований* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20) — у СУМі *заангажувати* як *заст.* (СУМ III : 13), *народознавчий* (РУС(Кр-Єф), ВТССУМ, СУМ-12) — у СУМі *народознавець, народознавство* (СУМ V : 177) та ін.);

2) стилістично трансформована лексика — лексичні одиниці, що змінили статус стилістично маркованих у радянський період на стилістично нейтральні у наш час (напр., застарілими вважали слова: *благодійність, буцегарня, добродій, знахар, кав'яр, книговидавець, лексикон, молитвослов, Отченаш, потяг, субмарина, Україна* у значенні 'країна, держава' та ін.; рідковживаними — *богослужба, впродовж, Вседержитель, добродійність, користати, мешканець, поліція, правник*, та ін.; діалектними — *берегиня, Вечірня, винайм, зверхник, мольфар, наклад* та ін.; розмовними — *вишколений, головнокомандувач, дарчий, знижка, слухавка* та ін.);

книжними — *європеїзація, речник, речниця* та ін.; історизмами — *жовто-блакитний, люстрація, стародруки* та ін.; до західноукраїнських зараховували слова: *світлина, функціонер* тощо);

3) проскрибована лексика — слова, фіксовані радянськими словниками, зокрема СУМом, як нормативні, але негласно перебували під «заборонаю» вживання⁵ (*вдача, вертеп, водойма, головно, достоту, засада, колядник, либонь, молебень, наразі, позаяк, потурати, садовина, святочний, скоїтись, тямити, щедрівник* та ін.);

4) переорієнтована лексика — слова на позначення «реалій капіталістичного, буржуазного суспільства», а також поняття, «що їх радянська ідеологія та пропаганда оцінювали як чужі й ворожі соціалістичному ладу». Така лексика «відбиває поруч зі спільними змінами в житті суспільства національні особливості формування нового обличчя окремих посттоталітарних держав» [14: 77—78] (*аристократія, богема, гімназист, губернатор, комерсант, костел, мерія, парламентаризм, покоївка, президент, рента, служниця, тоталітарний, чиновник* та ін.).

Як бачимо, актуалізована лексика за своєю структурою не однорідна, до її складу входять різні за лексикографічним опрацюванням лексичні одиниці.

Крім того, аналізуючи тенденції активізації / пасивізації лексики в публіцистичному стилі, Є.А. Карпіловська у монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» поряд із актуалізованими лексемами виокремлює і «актуалізовані неосемантизми, або семантичні неологізми». Як приклад, дослідниця подає два значення прикметника *чорний*: *чорна біржа* та *чорний ринок*, що здавна відомі, але тепер актуалізувалися у нашому суспільстві [14: 78].

У результаті докладного порівняльно-зіставного аналізу реєстрів лексикографічних джерел кін. XIX — 30-х рр. XX ст., реєстру СУМа та новітніх лексикографічних праць, матеріалів лексичної картотеки Інституту української мови НАН України виокремлено цілу низку таких актуалізованих значень слів, що після тривалої перерви повернулися у наше мовне життя. Вони належать переважно до релігійної та народно-обрядової сфер. Напр., це: значення іменника *день*: *пісний день* («*Давній культ п'ятниці підтримувався і офіційною церквою, яка оголосила її, як і середу,*

⁵ Ю.В. Шевельов у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941)» писав: «А мова мусіла бути «очищена» від «націоналістичних перекручень» Хвилі й Кагановича. За таких обставин ініціативу перебрали на себе редактори мови партійних видань. Про цю практику, скільки відомо, не згадує жадне офіційне джерело, але авторові [Ю.В. Шевельову — *авт.*] доводилося бачити списки заборонених слів, що виходили від редакторів мови газети «Комуніст». Списки розсилали до всіх періодичних видань, а, можливо, і на інші адреси. Вони складалися з двох стовпчиків. Над першим стояло: «Слова, яких не вживати». У другій колонці давалися замітники: «Слова, яких уживати». Нема що й казати: слова з другого стовпчика були набагато ближчі до російської мови, ніж слова з першого. Ці списки ніколи не були друковані, але вони мали силу закону» [40: 132].

«пісним днем»» (Культура слова, 1979, вип. 17, с. 74) та *поминальний день* («З-поміж слов'янських народів українці чи не найбільше зберегли вірність культу предків та обрядовим поминальним дням» (НіС, 1991, № 6, с. 31); значення прикметника *голодний*, що його фіксує ще СУМ-Гр, а тепер СУМ-12: *голодна кутя* (урочиста вечерея з ритуальною кутею на Свят-вечір перед Водохрещем) та ін.

Отже, завдяки зіставленню сучасного лексикону з лексиконом попередніх періодів розвитку української мови можемо фіксувати появу не лише актуалізованих лексичних, а й семантичних одиниць.

У **лексико-семантичному відношенні** актуалізовані одиниці сучасної української літературної мови представляють різні лексико-тематичні групи. На основі обстеженого лексичного матеріалу виокремлено 14 ЛТГ актуалізованих загальноновживаних лексичних одиниць, серед яких:

— ЛТГ на позначення релігійних понять: *акафіст, Богоявлення, Вербна неділя, греко-католицький, єпископ, дев'ятини, коливо, літургія, миропомазання, присвяток, різдвяний, сповідь, таїнство, хрещення, черниця* та ін.;

— ЛТГ на позначення суспільно-політичних понять: *анексування, біженці, винародовлення, віче, губернатор, державник, європеїзувати, жовто-блакитний, конституційність, люстрація, миротворчий, націоналіст, парламентарій, самостійний, чиновник* та ін.;

— ЛТГ на позначення соціально-економічних понять: *акціонер, банкір, відсоток, гуртовий, зарплатня, долар, іпотека, казна, ліквідність, міняйло, орендар, підприємець, ринок, субсидія, фундація* та ін.;

— ЛТГ на позначення культурно-етнографічних понять: *боярин, Вербниця, вертеп, волочебник, градівник, дівич-вечір, дідух, колядка, коровай, кутя, мольфар, народознавчий, оберіг, перезва, хмарник, ясновид* та ін.;

— ЛТГ на позначення понять правничої сфери: *буцегарня, вивласнення, відчужувач, в'язниця, заарештування, забороненість, дарчий, перемови, підписувач, правозахисник, контрафактний, нормативно, чинний* та ін.;

— ЛТГ на позначення понять освіти й науки: *атестування, видруккування, вислід, вільнослухач, гімназист, книговидавництво, ліцеїст, підсоння, покликання, фах, царина, часопис* та ін.;

— ЛТГ на позначення виду занять та професійної діяльності людини: *аграрій, бровар, гувернантка, гуральня, завідувачка, копальня, кустарювати, літун, поліційний, покоївка, ресторатор, речник, служниця, тинькар, фермер, яточник*, та ін.;

— ЛТГ на позначення понять мистецтва: *абстракціонізм, антик, виставковий, ікономаляр, кольорист, мисткиня, модернізм* та ін.;

— ЛТГ на позначення військових понять: *амуніційний, вишкіл, військовик, вояк, головнокомандувач, миротворець, однострій, сотня, стрілець, таборування, чота, шанець* та ін.;

— ЛТГ на позначення понять медичної сфери: *знахар, знечулення, костоправ, піг(г)улка, травник, цілитель, шпиталь* та ін.;

— ЛТГ на позначення побутових понять: *валіза, горня, зеленина, кав'яр, мешканець, наплічник, оковита, потяг, світлина, стрій, телевізія* та ін.;

— ЛТГ на позначення кількості, часу й простору: *безчасся, впродовж, довкілля, завіконня, завчасний, численно* та ін.;

— ЛТГ на позначення емоційних станів та морально-етичних понять: *безкорисність, добротворець, жертводавець, засмутніти, неправедність, сиротинець* та ін.;

— ЛТГ на позначення абстрактних понять: *безіменність, небувалість* та ін.

Актуалізовані лексичні одиниці наявні в мові всіх сфер людського життя. Однак, найбільшими серед лексико-тематичних груп актуалізованої лексики є ЛТГ на позначення релігійних, культурно-етнографічних, суспільно-політичних та соціально-економічних понять та явищ. Нечисленими виявилися ЛТГ на позначення кількості, часу й простору, абстрактних понять тощо.

Отже, здійснене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**:

1) сучасна лінгвістична наука поповнилася значною кількістю теоретичних праць завдяки виникненню нової галузі мовознавства — неології. Неологія — це наука, що вивчає процеси лексико-семантичного оновлення мови. Із визнанням неологізму як окремої самостійної лінгвістичної категорії відбулося становлення неології як дисципліни, що намагається охопити всі можливі напрямки мовного розвитку та його наслідки;

2) понятійно-термінологічний апарат неології перебуває на стадії формування. Поряд із *неологізмами* об'єктами вивчення сучасної неології стали *інновації* та багатоаспектні *інноваційні процеси* в мові. Актуалізація — це один із інноваційних процесів, що відбуваються на лексичному рівні мови. Під явищем *актуалізації* розуміємо повернення до активного вжитку застарілої або рідковживаної лексики, яка донедавна перебувала на периферії мовної системи;

3) лексичні одиниці, що певний час перебували на периферії мовної системи, а в сучасний період розвитку мови повернулися до активного словника, збільшили свою функціональну значимість і частоту використання внаслідок актуалізації позначуваних ними понять і явищ, називаємо *актуалізованими*;

4) актуалізовані одиниці сучасної української літературної мови входять до складу відносних неологізмів. З-поміж актуалізованих лексико-семантичних одиниць української літературної мови розрізняємо актуалізовані лексеми та актуалізовані значення. У складі актуалізованих слів виокремлюємо: повернену (відроджену), стилістично трансформовану лексику, проскрибовані («репресовані») слова та переорієнтовані лексичні одиниці.

5) значна кількість лексико-тематичних груп актуалізованої лексики (14 ЛТГ) свідчить про те, що українська мова поступово, але невпинно повертає собі свою «українськість» і як державна утверджується у всіх царинах суспільного життя.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТССУМ	— Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел] — К. : ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
ІСУЯ-Т	— Історичний словник українського язика / [зред. проф. Е. Тимченком]. — Х. — К. : Держ. вид. України, 1930. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://r2u.org.ua/main/dicts
МНС-Ж	— Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Т. I — II. — Львів, 1866. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://r2u.org.ua/main/dicts
НАСЗ	— Нові й актуалізовані слова та значення : словникові матеріали (2002 — 2010) / Кер. проекту і відп. ред. О.М. Тищенко, авт. колектив : В.О. Баллог, Н.С. Лозова, Л.О. Тименко, О.М. Тищенко [Інститут української мови НАН України]. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 280 с.
ПрС	— Правописний словник / Г. Голоскевич. — К., 1929. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://r2u.org.ua/main/dicts
РУС-Із	— Російсько-український словник / О. Ізюмов. — Вид. 4-те доп. і випр. за нов. правопр. — К. — Х., 1930. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://r2u.org.ua/main/dicts
РУС-ДМ	— Російсько-український словник ділової мови / М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. — К. — Х., 1930. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://r2u.org.ua/main/dicts
РУС(Кр-Єф)	— Російсько-український академічний словник: Т. I — III / [гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов]. — К., 1924-1933. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://r2u.org.ua/main/dicts
РУС-ПМ	— Російсько-український словник правничої мови / В.І. Войткевич-Павлович, Г.Д. Вовкушівський та ін. / [гол. ред. акад. А.Ю. Кримський]. — К., 1926. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://r2u.org.ua/main/dicts
СУМ	— Словник української мови: в 11-ти томах // АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. Потебні / [ред. І.К. Білодід та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970-1980. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://r2u.org.ua/main/dicts
СУМ-12	— Додатковий дванадцятий том «Словника української мови: в 11-ти томах». [Рукописний ресурс].
СУМ-20	— Словник української мови : у 20-ти томах // НАН України, УМІФ / [укл. : Л.Л. Шевченко, В.В. Чумак, Г.М. Ярун, І.В. Шевченко, О.В. Бугаков, В.М. Білоноженко]. — К. : Наук. думка, 2010-2016. ТТ. I-VI. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS/
СУМ-Ж	— Словник української мови / [кер. В.В. Німчук та ін.] / [відп. ред. В.В. Жайворонок]. — К. : ВЦ «Просвіта», 2012. — 1320 с.
СУМ-Гр	— Словарь української мови: У 4-х т. / [упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко]. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://r2u.org.ua/main/dicts

1. *Алаторцева С.И.* Проблемы неологии и русская неография : автореф. дис... д-ра филол. наук : 10.02.01 / С.И. Алаторцева. — Санкт-Петербург, 1998. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.dissercat.com>
2. *Андрейченко Е.В.* Возвращенная лексика русского языка XX века: лингвистический статус, социокультурная детерминированность, функционирование : автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е.В. Андрейченко. — Алматы, 2007. — 27 с.
3. *Бондар М.В.* Активні лексико-семантичні процеси в мові художньої прози кінця XX — початку XXI століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / М.В. Бондар; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філології. — К., 2004. — 19 с.

4. Бондар О.І. Екологія українського слова : аспекти і проблеми / О.І. Бондар // Мовознавство : Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. Українців / [відп. ред. В.В. Німчук]. — К. : Пульсари, 2002. — 420 с. — С. 158–163.
5. Гак В.Г. О современной французской неологии / В.Г. Гак // Новые слова и словари новых слов / [отв. ред. Н.З. Котелова]. — Л. : Наука, 1978. — С. 37–52.
6. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. — К. : Вища школа, 1985. — 360 с. — С. 11–12.
7. Гочев Г.Н. Иноязычные новационные единицы в лексике русского языка / Г.Н. Гочев // Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства. — № 21. — Одеса : «Астропринт», 2014. — С. 154–159.
8. Гуцунава Д. Актуальные области исследования в неологии. — 2002. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <https://ru.wiktionary.org>
9. Дудик М.П. Про активізацію, деактивізацію і реактивацію у мовленнєвій семантиці / М.П. Дудик // Система і структура східнослов'янських мов: 36. наук. пр. — К. : Знання, 2002. — С. 181–186.
10. Єрмоленко С.Я. Актуалізація / С.Я. Єрмоленко // Українська мова : Енциклопедія / [редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін.] — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. Енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — 824 с. : іл. — С. 14.
11. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык в конце XX столетия (1985 - 1995) / Под ред. Е.А. Земской. — М. : Языки русской культуры, 2000. — 2-е изд. — С. 90–141.
12. Зубець Н.О. Відновлення питомої української лексики в сучасному діловому мовленні / Н.О. Зубець. [Електронний ресурс] — Режим доступу : archive.org.ua
13. Караванський С.Й. Секрети української мови: Наук.-попул. розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної укр. лексики / С.Й. Караванський. — К. : УКСП «Кобза», 1994. — 152 с.
14. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. — 336 с.
15. Колоїз Ж.В. Українська неологія: здобутки і перспективи. [Електронний ресурс] — Режим доступу : www.irbis-nbuv.gov.ua
16. Колоїз Ж.В. Українська оказіональна деривація : [монографія] / Ж.В. Колоїз. — К. : Акцент, 2007. — 311 с.
17. Коломієць В.Т. Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період / В.Т. Коломієць. — К. : Наук. думка, 1973. — 304 с.
18. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов / [отв. ред. Н.З. Котелова]. — Л. : Наука, 1978. — С. 5–26.
19. Котелова Н.З. Словообразование без образования слов? / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов / [отв. ред. Н.З. Котелова]. — Л. : Наука, 1983. — С. 71–81.
20. Лук'яненко С.С. Становлення лінгвістичної інноватики: понятійно-термінологічний та концептуальний чинники / С.С. Лук'яненко // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: VII Международная научная конференция (Днепропетровск, ДНУ имени Олеса Гончара, 2–4 апреля 2015 г.) : материалы / [сост. Т.С. Пристайко]. — Д. : Нова ідеологія, 2015. — С. 85–88.
21. Мазурик Д.В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Д.В. Мазурик. — Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2002. — 21 с.
22. Мацько Л.І. Українська мова в кінці XX ст. / Л.І. Мацько // Дивослово. — 2000. — № 4. — С. 15–20.
23. Милованова О.В. Актуализированная лексика русского языка новейшего периода : По материалам толковых словарей : автореф. дисс... канд. филол. наук : 10.02.01 / О.В. Милованова. — Воронеж, 2001. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.dissercat.com>

24. Муромцева О.Г. Тенденції розвитку словникового складу української літературної мови (кінець 80-х — 90-ті рр.) / О.Г. Муромцева // Мовознавство : Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / [відп. ред. В.В. Німчук]. — К. : Пульсари, 2002. — 420 с. — С. 22—25.
25. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В.В. Німчук. — Інститут української мови АН України. — К. : Наук. думка, 1992. — 414 с.
26. Попова Т.В. Русская неология и неография. [Електронний ресурс] — Режим доступу : www.unizd.hr
27. Пристайко Т.С. О метаязыке современной неологии / Т.С. Пристайко // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: матер. IV Междунар. науч. конф. Днепропетровск, 9 — 10 апреля 2009 г. / [сост. Т.С. Пристайко]. — Д. : Пороги, 2009. — С. 40—44.
28. Русский язык конца XX столетия (1985-1995) : [коллективная монография] / В.Л. Воронцова, М.Я. Гловинская, Е.И. Голанова и др. / [отв. ред. Е.А. Земская]. — М. : Языки русской культуры, 1996. — 480 с.
29. Сенько Е.В. Новое в лексике русского литературного языка (70-е гг. XX в.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 «Рус. язык» / Е.В. Сенько. — Л., 1980. — 21 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.disscat.com>
30. Скляревская Г.Н. Введение // Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения. СПб. : Фолио-Пресс, 1998. — С. 7—32.
31. Стишов О.А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця XX ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. — К., 2003. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://disscat.com.ua/contents/3461.html>
32. Стишов О.А. Українська лексика кінця XX століття : (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О.А. Стишов. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. — 388 с.
33. Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.01 / Л.В. Струганець; НАН України; Ін-т укр. мови. — К., 2002. — 36 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>
34. Струганець Л.В. Процеси актуалізації та пасивізації лексико-семантичних засобів в українській літературній мові кінця XX століття / Л.В. Струганець // Слово. Стиль. Норма : 36. наук. пр. / [відп. ред. Н.М. Сологуб]. — К., 2002. — С. 53—57.
35. Тараненко О.О. Неологізм / О.О. Тараненко // «Українська мова». Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін.]. — 3-тє вид., зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — 856 с.: іл. — С. 426—427.
36. Тодор О.Г. Явища семантичної трансформації та стилістичної транспозиції в українській мові 90-х рр. XX століття / О.Г. Тодор // Наукові записки. — 2003. — Т. 22. — Ч. 1. — С. 13—16.
37. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали / [за ред. Лариси Масенко] / [упор. Лариса Масенко, Віктор Кубайчук, Оріся Демська-Кульчицька]. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 399 с.
38. Черникова Н.В. Лексико-семантическая актуализация как средство отражения изменений в русской концептосфере (1985 — 2008 гг.) : автореф. дис... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Н.В. Черникова; Московский государственный областной университет. — М., 2008. — 37 с.
39. Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітації / Ю. Шевельов // Київ. — 1991. — № 12. — С. 72—76.
40. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): стан і статус : [монографія] / Ю. Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 208 с.

Статтю отримано 07.04.2016

Oksana Kovtunets

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv

ACTUALIZATION AS INNOVATIVE PROCESS IN THE LEXICAL-SEMANTIC SYSTEM OF MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The importance of the investigated topic is due to the special attention of modern linguistics to the active processes in Ukrainian language, especially in its lexical system that are influenced by various extralinguistic factors. One of these processes is the vocabulary actualization. The goal of the proposed research is to ascertain the place and role of actualized vocabulary in the overall development of the Ukrainian language vocabulary, to determine its linguistic status, scope of use, nature of operation and features. Neology is the science that studies the processes of lexical-semantic update of language and trying to cover all possible areas of language development and its consequences. The objects of study of modern neology are neologisms, innovations and multifaceted innovation processes in Ukrainian language. Actualization is one of the innovation processes that occur at the lexical level of language. Actualization is return to active use of obsolete or rarely used vocabulary that until recently was on the periphery of the language system. Lexical units, some time spent on the periphery of the language system, and the current period of language development returned to active vocabulary, increased their functional significance and usage as a result of actualization of denoted by them concepts and phenomena, call to actualized. Actualized units of modern Ukrainian literary language are part of relative neologisms. Among of actualized lexical-semantic units of Ukrainian language we distinguish actualized lexemes and actualized token values. Among of actualized lexemes we distinguish: returned (revived), stylistically transformed vocabulary, “repressed” and refocused lexical units. A large number of lexical-thematic groups of actualized vocabulary (14 groups) shows that the Ukrainian language is slowly but surely regains its “being Ukrainian” and as the state was confirmed in all spheres of public life.

Keywords: *neology, relative neologisms, actualization, actualized vocabulary.*

УДК 047.31+811.6

Зоф'я Ева Рудник-Карватова

Інститут славістики Польської Академії наук, м. Варшава

УПОРЯДКУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ДЛЯ ПОТРЕБ ІНФОРМАЦІЙНО-ПОШУКОВОЇ СИСТЕМИ ISYBISLAW¹

Використання мови ключових слів в інформаційно-пошуковій системі (ІПС) слов'янського мовознавства iSybislaw (див. Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego, www.isybislaw.ispan.waw.pl) свідчить про надання мовознавчим термінам функції ключових слів, які унаслідок зміст документів, розміщених в інформаційній базі системи. Такий підхід є зручним для користувачів, однак створює низку проблем, не бажаних для ІПС, наприклад, явища синонімії та багатозначності термінів, типові для природної мови.

У багатомовній системі iSybislaw реалізовано оригінальну методологію, що полягає у формуванні рядів еквівалентів термінів, уживаних нині в лінгвістичній літературі певної мови, а також у поєднанні таких рядів у різномовні класи еквівалентів. Така концепція має забезпечити ефективність багатомовної системи для задоволення інформаційних потреб різномовних користувачів. У статті розглянуто як теоретичні проблеми, так і досвід праці над упорядкуванням термінології для системи iSybislaw.

Ключові слова: *термінологія, упорядкування термінології, мовознавча термінологія, еквівалентність, інформаційно-пошукова система, iSybislaw, ефективність інформаційно-пошукової системи*

Інформаційно-пошукова система слов'янського мовознавства становить ініціативу польського славістичного середовища². Реалізація проекту від початку здійснюється у співпраці

¹ Статтю підготовлено в рамках міжнародного наукового проекту «Онлайн-бібліографія світового славістичного мовознавства», який Інститут славістики Польської Академії наук з 2015 р. виконує разом з Інститутом української мови НАН України за Угодою про наукове співробітництво між ПАН і НАНУ. З польської мови текст переклала Є.А. Карпіловська.

² Концепцію системи славістичної інформації було представлено на XII Міжнародному з'їзді славістів у Кракові 1998 р. [7: 41—47].

з мовознавцями як з польських, так і зарубіжних наукових осередків. На сьогодні колектив співпрацівників складають представники Білорусі, Естонії, Македонії, Німеччини, Польщі, Росії, Словаччини, України, Хорватії, Чехії³. Завдяки їх зусиллям і компетенції успішно розвивається інформаційно-пошукова система, представлена в базі даних iSybislaw [1]. На нинішньому етапі роботи ця система славістичної інформації забезпечує користувачам відкритий і безкоштовний доступ до необхідних відомостей, які містяться в понад 21 тис. різномовних наукових праць, а також до кількох сотень повних текстів, опублікованих у період з 1992 р. до сьогодні. Інформаційна база системи постійно поповнюється, розвиваються також функціональні можливості системи (див. рис. 1 і 2).

Терміни у функції ключових слів. У системі славістичної інформації iSybislaw інформаційно-пошуковою мовою є мова ключових слів. Функцію ключових слів, що характеризують зміст документів, які уміщено в інформаційній базі системи і які становлять інструмент пошуку інформації, передусім виконують терміни. Це різномовні терміноодиниці, що відображають теми документів, показових для сучасного слов'янського мовознавства (монографій, збірників, часописів, статей, рецензій і т. ін.). Крім термінів слов'янського мовознавства, які визначають тематичний діапазон системи iSybislaw, у вигляді ключових слів подано й терміни зі сфери теорії мови та загального мовознавства, а також з контрастивного слов'янсько-неслов'янського мовознавства. У значно меншому обсязі в інформаційній системі як ключові слова використано інші одиниці природних мов, що окреслюють тематичні поля, важливі для організації та пошуку інформації у базі репрезентативних документів зі слов'янського мовознавства. Це власні назви: назви осіб (напр., прізвища мовознавців, праці яких є предметом досліджень, описуваних у документах), географічні назви (напр., назви місцевостей та регіонів, де здійснювано дослідження мовних явищ, описуваних у документах, місце і рік конференції, тематику якої реферовано) і збірні назви (напр., назви навчальних закладів і наукових товариств), а також загальні назви: загальномовні одиниці, що становлять предмет досліджень (лексеми, фразеологізми, морфеми і т. ін.), найменування, що мають високу частоту в базі документів (напр., у польській мові *nazwy barw* «назви кольорів», *nazwy części ciała* «назви частин тіла», назви наукових зібрань: *kongres* «з'їзд, конгрес», *konferencja* «конференція») та інші.

³ Проект офіційно пов'язаний з Інститутом славістики ПАН. Його реалізують співпрацівники з відомих польських і закордонних славістичних осередків: Вроцлавського університету, Університету ім. Адама Міцкевича в Познані, Університету Марії Склодовської-Кюрі в Любліні, Інституту чеської мови АН Чеської Республіки в Празі, Інституту слов'янознавства РАН у Москві, Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, Інституту української мови НАН України в Києві, Центру досліджень білоруської культури, мови та літератури НАН Білорусі у Мінську, Луцького інституту в Будишині, Центру досліджень з ареальної лінгвістики Академії наук і мистецтв у Скоп'є та інших. Значну частину колективу становлять члени Комісії лінгвістичної бібліографії, яка працює при Міжнародному комітеті славістів.

iSybislaw
Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego

SZUKAJ W BAZIE
POMOC
O BAZIE
HISTORIA BIBLIOGRAFII
UCZESTNICY
INSTYTUCJE PARTNERSKIE
CENTRUM SLAWISTYCZNEJ
INFORMACJI NAUKOWEJ
PUBLIKACJE
POLECANE SERWISY
MAPA STRONY
KONTAKT

Bibliograficzna baza danych prezentuje **nowoczesny system informacyjno-wyszukiawczy iSybislaw**, którego koncepcję przedstawiono na Międzynarodowym Kongresie Slawistów w Krakowie w 1998 r. Projekt – instytucjonalnie związany z Instytutem Slawistyki Polskiej Akademii Nauk – jest rozwijany we współpracy z polskimi i zagranicznymi placówkami slawistycznymi przy wsparciu organizacyjnym Fundacji Slawistycznej; we wcześniejszym okresie projekt korzystał przez wiele lat ze wsparcia organizacyjnego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Jego efekt stanowi ogólnodostępny system informacji bibliograficznej językoznawstwa slawistycznego zawierający obecnie zbiór informacyjny dotyczący ponad 21000 dokumentów. Dostęp do zasobów bazy: opisów bibliograficznych, a także poprzez linki do pełnych tekstów w dedykowanych archiwach, jest otwarty i bezpłatny na licencji CC BY-NC-ND.

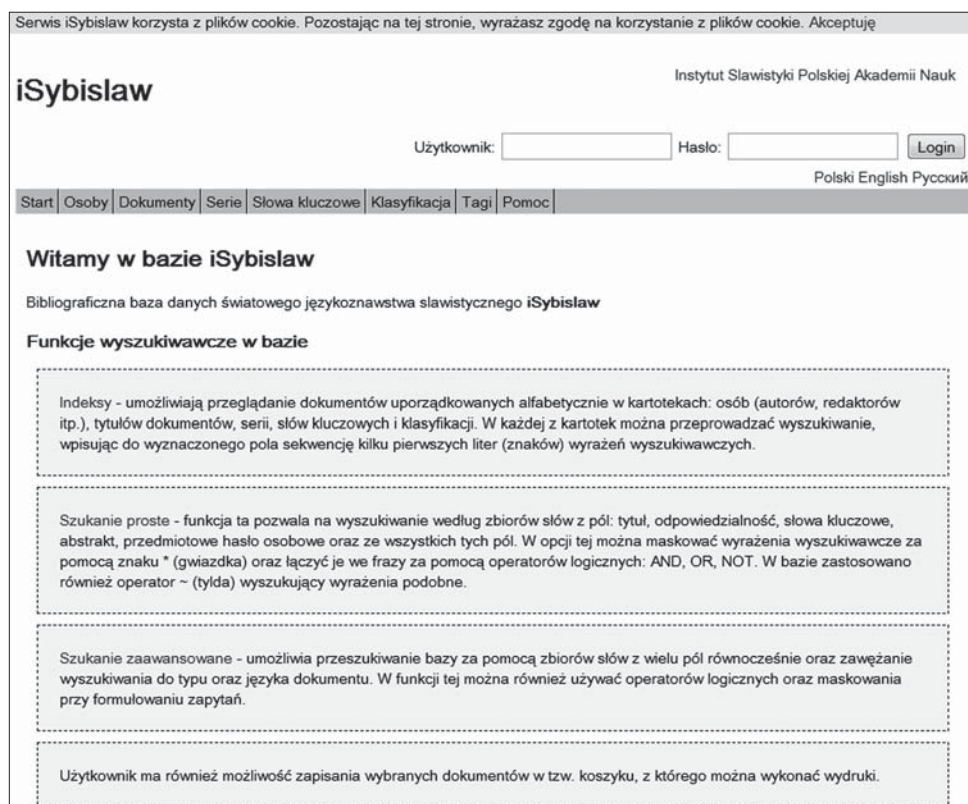
Zakres tematyczny
Zakres tematyczny systemu iSybislaw obejmuje nie tylko **językoznawstwo slawistyczne**, **językoznawstwo konfrontatywne** i **językoznawstwo kontrastywne słowiańsko-niesłowiańskie**, lecz także w mniejszym stopniu **językoznawstwo teoretyczne** i **ogólne**, ważne dla slawistyki językoznawczej. System kieruje do różnego typu dokumentów, w których zawarte są informacje relewantne dla użytkowników: do wydawnictw zwartych (monografi, prac zbiorowych, słowników itp.), wydawnictw ciągłych (czasopism) i niesamoistnych (artykułów, recenzji i in.).

Zasięg geograficzny i językowy
W systemie iSybislaw dostępne są **informacje o polskim i światowym językoznawstwie slawistycznym**. **Zasięg językowy systemu jest nieograniczony**, wyznacza go język uwzględnionych w systemie dokumentów. Dzięki zastosowaniu innowacyjnego języka informacyjno-wyszukiawczego możliwe jest wielojęzyczne wyszukiwanie w różnorodnym zbiorze informacyjno-wyszukiawczym.

Zasięg chronologiczny
System informacyjno-wyszukiawczy iSybislaw prezentuje dorobek naukowy językoznawstwa slawistycznego w okresie **od 1992 r. do dnia dzisiejszego**.

Rejestrowane dane
Opisy bibliograficzne dokumentów są opracowywane z autopsji przez polskich i zagranicznych językoznawców slawistów, a następnie weryfikowane i redagowane w Centrum Slawistycznej Informacji Naukowej Instytutu Slawistyki PAN. Odpowiednia strukturalizacja zbioru wyszukiwawczego umożliwia użytkownikom szybkie i łatwe dotarcie do potrzebnych informacji. W systemie iSybislaw rozbudowana jest struktura informacyjna rekordów (formalna i rzeczowa), uwzględniająca m.in. **słowa kluczowe** i **klasyfikację**, a także **abstrakty** i **adnotacje** (czasem w dwóch językach: języku obcym i polskim). Korzystanie z zasobów informacyjnych systemu iSybislaw ułatwia **słownik słów kluczowych z zakresu językoznawstwa slawistycznego**.

Рис. 1. Стартова сторінка бази iSybislaw

Serwis iSybislaw korzysta z plików cookie. Pozostając na tej stronie, wyrażasz zgodę na korzystanie z plików cookie. Akceptuję

iSybislaw Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk

Użytkownik: Hasło:

Polski English Русский

Start | Osoby | Dokumenty | Serie | Słowa kluczowe | Klasyfikacja | Tagi | Pomoc

Witamy w bazie iSybislaw

Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego **iSybislaw**

Funkcje wyszukiwawcze w bazie

Indeksy - umożliwiają przeglądanie dokumentów uporządkowanych alfabetycznie w kartotekach: osób (autorów, redaktorów itp.), tytułów dokumentów, serii, słów kluczowych i klasyfikacji. W każdej z kartotek można przeprowadzać wyszukiwanie, wpisując do wyznaczonego pola sekwencję kilku pierwszych liter (znaków) wyrażen wyszukiwawczych.

Szukanie proste - funkcja ta pozwala na wyszukiwanie według zbiorów słów z pól: tytuł, odpowiedzialność, słowa kluczowe, abstrakt, przedmiotowe hasło osobowe oraz ze wszystkich tych pól. W opcji tej można maskować wyrażenia wyszukiwawcze za pomocą znaku * (gwiazdka) oraz łączyć je we frazy za pomocą operatorów logicznych: AND, OR, NOT. W bazie zastosowano również operator ~ (tylda) wyszukujący wyrażenia podobne.

Szukanie zaawansowane - umożliwia przeszukiwanie bazy za pomocą zbiorów słów z wielu pól równocześnie oraz zawężanie wyszukiwania do typu oraz języka dokumentu. W funkcji tej można również używać operatorów logicznych oraz maskowania przy formułowaniu zapytań.

Użytkownik ma również możliwość zapisania wybranych dokumentów w tzw. koszyku, z którego można wykonać wydruki.

Рис. 2. Головне меню бази iSybislaw з опціями пошуку інформації

Уживання термінів та інших одиниць природних мов (слов'янських мов та англійської мови) як однопорядкових ключових слів в інформаційно-пошуковій мові ефективно для користувачів з огляду на їх мовну компетенцію (однак слід підкреслити, що вправне використання мовознавчої термінології вимагає компетенції не лише мовної, а й мовознавчої). Такий підхід уможливорює для користувачів самостійний і зручний пошук чи оцінку важливості знайденої інформації. Застосування в системі iSybislaw мови з одиницями та структурою природної (або подібної до природної) зручне також для індексаторів-розробників системи, оскільки полегшує їм підготовку інформації.

Добір термінів. Для добору термінології використано корпус текстів, показових для сьогочасної літератури предмета, бібліографічних описів таких текстів. Створюваний фонд спеціальної лексики доповнено за авторитетними академічними граматиками, мовознавчими енциклопедіями, тезаурусами та словниками⁴. Лавиноподібне зростання кількості публікацій в галузі слов'янського мовознавства протягом останніх 20 років унеможливорює подання в інформаційній базі всієї світової літератури з цієї галузі знання, виданої з 1992 р. Добір документів, інформацію про які вміщено в системі, залежить від того, як ті, хто їх опрацьовує, визначають потреби користувачів, а також від їхнього уявлення про обсяг інформації, необхідної для знання сучасного стану певної мовознавчої дисципліни.

На нинішньому етапі опрацювання термінології реалізовано засаду добору термінологічних одиниць згідно з прийнятими в проєкті критеріями, які окреслюють тематичний діапазон системи. В основному це обшир знання зі слов'янського мовознавства, до якого входять також контрастивні слов'янсько-неслов'янські дослідження або праці із загальних теоретичних проблем, ілюстровані слов'янським мовним матеріалом.

Термінологія з окремих галузей мовознавства не розбудовується в системі однаковою мірою. Вона розростається разом із розвитком певних дисциплін і популярністю порушуваних у них проблем. Найбільша кількість термінів дотична синтаксису, морфології, словотворення, найменша — морфонології і морфотактики. До структури створюваної інформаційно-пошукової мови введено не лише терміни, що мають значне поширення, а й терміни, показові для певних шкіл і методів дослідження, а також терміни з низькою частотою уживання, важливі для певної галузі знання чи уживані з огляду на зацікавлення користувача. Терміни становлять відкриту сукупність, що передбачає її розбудову для потреб мови системи згідно зі ступенем деталізації (глибини) і широти потрібної інформації. Така методика має, з одного боку, запобігти втратам інформації, а з другого, — дати можливість уникнути інформаційного «шуму». Як бачимо, процедури, спрямовані на впорядкування термінології, мають широкий і багатогранний характер. Знайти оптимальні окремі розв'язки — завдання непросте. Узагальнення інформації не пе-

⁴ Бібліографічні відомості про матеріали джерел доступні в базі iSybislaw [1].

редбачене, оскільки користувач має отримати інформацію на певному необхідному рівні глибини її пошуку. Ефективною щодо цього видається, принаймні, часткова розбудова парадигматики мови ключових слів шляхом подавання під час індексації документів як терміна з конкретнішим значенням, підпорядкованого іншому в ієрархічній структурі, так і терміна з загальнішим значенням, вищого в ієрархічній організації мови, напр.: *słownik terminologiczny* «термінологічний словник» — *słownik 1* «словник 1» 'сукупність слів, упорядкованих за абеткою', *słownik dwujęzyczny* «двомовний словник» — *słownik 1, zoonim* «зоонім» — *nazwa własna* «власна назва», *chremonim* «хрематонім» — *nazwa własna, derywacja paradygmaticzna* «парадигматична деривація» — *derywacja słowotwórcza* «словотвірна деривація», *derywacja ujemna* «від'ємна деривація» — *derywacja słowotwórcza, derywacja afiksalna* «афіксальна деривація» — *derywacja słowotwórcza, derywacja sufiksalna* «суфіксальна деривація» — *derywacja afiksalna*. Процедура впорядкування термінології з огляду на тематичну сферу і релевантність буде застосовано до будови інформаційно-пошукової мови в повному її обсязі.

Багатомовність інформаційно-пошукової бази. Згідно з прийнятою концепцією у плані вираження інформаційно-пошукової мови вживаються всі слов'янські й англійська мови. Немає також обмежень в удосконаленні відомостей про документи зі слов'янського мовознавства, опубліковані іншими мовами. Щодо документів неслов'янськими мовами (крім англійської), формальний опис відтворює мову оригіналу документа, а у власне описі (описі змісту) в інформаційно-пошуковій мові (пошуковій характеристиці документа) використовується одна зі слов'янських мов чи англійська мова, одиниці яких трактовано як ключові слова. Така процедура уможлиблює включення до системи iSybislaw інформації про публікації, дотичні слов'янського мовознавства з неслов'янськомовного обширу.

База документів, унаслідок чого в системі, різномовна, отже, слід було розв'язати проблему доступу до багатомовного зібрання інформації. Основним завданням було розроблення ефективної інформаційно-пошукової мови, яка б уможливлювала місткий і багатомовний пошук інформації.

Класи еквівалентності термінів. При проектуванні основного інформаційного знаряддя системи, яким є інформаційно-пошукова мова, проблему становила не лише різномовність сукупності документів, поданих у базі системи, а й різномовність користувачів та індексаторів. У багатомовній системі iSybislaw застосовано оригінальний методологічний підхід, ґрунтований на встановленні класів еквівалентності мовних одиниць як у межах мови формального опису (напр., різні форми імені та прізвища того самого автора в записі різними абетками і в різних варіантах тією ж абеткою), так і у мові власне опису (опису змісту) документів (напр., синонімічні терміни в одній мові і рівнозначні в різних мовах і різних абетках), а також на відповідному рівні структурування засобів пошуку.

Як уже згадувалося вище, в інформаційних процесах терміни застосовують у функції ключових слів. Інакше кажучи, у процесі опрацювання інформації для системи ключовими словами є терміни, вжиті для опису змісту документів з метою їхнього використання у процесі пошуку [5: 77]. Приймаючи для багатомовної системи концепцію, ґрунтовану на встановленні **класів еквівалентності в структурі створюваної мови ключових слів**, в які об'єднуються пари або ряд рівнопорядкових термінів у слов'янських та англійській мовах, забезпечуємо користувачам доступ через будь-яке позначення з певного класу до всіх різномовних документів, що містять необхідну інформацію. Зокрема, користувачів, які знають одну або дві слов'янські мови і не знають англійської, система спрямує до всіх різномовних документів, у яких міститься потрібна інформація. І навпаки, англomовні користувачі, які знають лише одну слов'янську мову, зможуть доступитися до інформації за допомогою терміна, вибраного з усього класу еквівалентів.

Під час опрацювання інформації для системи термінологія не розбудовується однаковою мірою в окремих мовах. Найбільше просунуто працю над термінологією в польській мові, ініційовану 20 років тому польською славістичною спільнотою. Її результатом став «Словник ключових слів слов'янського мовознавства» («Słownik słów kluczowych językoznawstwa sławistycznego»), оснований на мовознавчій термінології у польській мові, який налічує близько 2500 одиниць [15]. Цей словниковий запас актуалізовано 2006 р. в електронній версії словника. Успішно накопичується та опрацьовується й термінологія з інших слов'янських мов, передусім російської, чеської і хорватської. До класів еквівалентності включено також терміни з праць українською та словацькою мовами, розпочато введення термінів з кількох інших слов'янських мов.

Запропонований інструмент багатомовного доступу та пошуку інформації в інформаційній базі має велику цінність для користувачів. Стратегія пошуку з використанням класів еквівалентності забезпечить повноту одержання необхідної інформації в усіх документах, представлених у системі.

Побудова класів еквівалентності є викликом для розробників системи і всього міжнародного колективу партнерів і співпрацівників. Для реалізації цього завдання необхідна мовна компетенція і належна мовознавча підготовка кожного з членів колективу. Перед цим, на етапі підготовки термінів для включення до класів еквівалентності, вони мають усувати брак точності, неправильність та змістові помилки в термінології, вживаній у працях, представлених у системі. Наприклад, у польській мовознавчій літературі зазвичай не вживають термін *skrót* «скорочення» і відповідне до нього нетермінологічне визначення. В одній зі статей, присвяченій словотворенню назв осіб, автор обговорює три групи формацій: *derywaty sufiksalne* «суфіксальні деривати», *skróty* «скорочення» і *substantywaty* «субстантивати». У розділі праці під заголовком «Skróty» («Скорочення») представлені «скорочені назви осіб. Маємо тут на увазі формації,

утворені від однослівних словотвірних основ» [6: 48] та приклади, що їх ілюструють, серед інших *полит* 'політичний в'язень', *нарком* 'крупний постачальник наркотиків' (пор. *нарком* — *народний комісар*), *юги* 'громадяни Югославії', *зек* ← *зэк* ← *зэка* ← *з/к* ← *заклученный*, *алик* 'алкоголік', *диссик* 'дисидент', *комсюк* 'комсомолец', *летер* 'лейтенант', *милок*, *милютик*, *мильтон* 'міліціонер', *наркоша* 'наркоман' та ін. [Там само: 48-49]. Проблема в тому, що подані приклади не становлять однорідної групи дериватів. Поряд із дериватами з усіченими формантами (від'ємними дериватами) виступають деривати з усіченням основи і додатним суфіксом, деривати з усіченням основи і зміною парадигми, контаміновані деривати, відомі в польській термінології як *derywaty z formantami ujemnymi* «деривати з від'ємними формантами», *derywaty z formantami ujemno-sufiksalnymi* «деривати з від'ємно-суфіксальними формантами» [11], інакше *derywaty z formantami ujemno-dodatnimi* «деривати з від'ємно-додатними формантами» [18], *derywaty z formantami ujemno-paradygmaticznymi* «деривати з від'ємно-парадигматичними формантами» [11], *derywaty paradygmaticzne* «парадигматичні деривати», *kontaminacje 2* «контамінації 2» ('результат процесу *kontaminacja 1* «контамінація 1»') або *skrótowce* «аббревіатури».

З мовознавчого погляду *skrót* не мають трактувати як словотвірний термін і ним не можна замінювати терміни *derywat ujemny* «від'ємний дериват», *derywat z ucięciem* «дериват з усіченням», *skrótowiec* та інші згадані вище. Отже, *skrót* означає скорочене графічне представлення часто вживаного слова (а не дериват), напр., *dr* «доктор», *mgr* «магістр», *por.* «порівняй (те)», *prof.* «професор» або сполуки, напр., *itp.* «і таке подібне (пол. *i temu podobne*)», *lp.* «однина (пол. *liczba pojedyncza*)», *m.in.* «серед іншого (пол. *między innym*)», яке використовують у писемних текстах і вимовляють як повне слово. Не лише у польських мовознавчих працях, а й в авторитетних словниках, наприклад в «Іншому словнику польської мови» («*Inny słownik języka polskiego*») [2: 606], знаходимо приклади неправильного, як видно з дефініції, уживання цього терміна стосовно різного типу дериватів, утворених шляхом усічення основи чи за участі (не єдиної) цієї словотвірної техніки⁵. Останнім часом спроби впорядкування цих термінів за допомогою стислих і однозначних дефініцій здійснили польські та чеські автори [10: 125—127; 12: 205; 13: 147—169]. Важливо, що ці терміни обговорюють системно, у взаємовідношеннях.

Неоднорідність і складність процесу усічення спричинює різне його трактування дослідниками. У польських мовознавчих працях функціонує низка термінів на позначення словотворчого процесу, що полягає в усіченні твірної основи деривата: *dezintegracja* (*derywacja dezintegralna*) «дезінтеграція (дезінтеграційна деривація)», *ucięcie* «усічення», *skrócenie* «скорочення», *redukcja* «редукція», *desufiksacja* «десуфіксація», *derywacja*

⁵ Подані в цих працях приклади не містять усіх дефініційних ознак, зокрема щодо графічного характеру скорочення.

ujemna «від'ємна деривація», *derywacja wsteczna* «зворотна деривація», *dekompozycja tematu* «декомпозиція основи», *derywacja alternacyjna* «альтернаційна деривація», *derywacja wymienna* «замінна деривація», *mutylacja* «мутиляція», *derywacja redukcyjna* «редукційна деривація» [11: 9]. Серед них можна виділити найкомпактнішу групу термінів, які мають той самий обсяг змісту (денотацію) і нині найширше вживані: *derywacja ujemna*, *dezintegracja*, *derywacja dezintegralna*, *skrócenie*, *ucieście*. Ці синонімічні терміни становлять частину польськомовного класу термінологічних еквівалентів у створюваній мові, яку буде розбудовано за рахунок іншомовних відповідників таких термінів після їхнього попереднього впорядкування.

Окреме місце в групі дериватів, утворюваних усіченням, до того ж з урахуванням їхнього вимовляння, займають скорочення-аббревіатури (*skrótowce*): літерні, ініціальні (*literowce* (*skrótowce literowe*), звукові (*głoskowce* (*skrótowce głoskowe*), складові (*grupowce*, *sylabowce*, *skrótowce sylabowe*). Процедура усічення стосується в цьому випадку певних складників кількаслівних назв інституцій, товариств і т.ін. Найвідповіднішим терміном у польській мові, що означає творення скорочень, з огляду на міжнародний діапазон його поширення, є термін *abrewiacja* «аббревіація». Вибір цього терміна як найкращого є проявом процесу інтернаціоналізації термінології й мовного зближення, пор. еквівалентні терміни в усіх слов'янських та англійській мовах: білорус. *абрэвіацыя*, болг. *абрєвиация*, рос. *аббревиация*, укр. *абрєвіація*, чes. *tvoření zkratek*, *abreviace*, англ. *abbreviation* та інші. Таку тенденцію інтернаціоналізації підтримує спільнокореневий термін (латинського походження), який означає результат процесу аббревіації: білорус. *абрэвіатура*, болг. *абрєвиатура*, рос. *аббревиатура*, укр. *абрєвіатура*, чes. *abreviatura* (поряд з питомим *zkratka*, *zkratkové slovo*) і т. ін. Можна, проте, зазначити як приклад сильної національної традиції польський термін *skrótowiec*, який взагалі не має альтернативної міжнародної форми (форма *abreviatura* фіксована дуже рідко, переважно в працях русистів). Сталою позицією в системі цей термін завдячує мотивації за допомогою *skrócenie/skracanie* «скорочення/скорочування», а також номінації *skrót* у значенні самого прийому усічення.

Уже на прикладі малого фрагмента термінології видно неоднорідність та складність мовних явищ, які спричинюють інтерпретаційні й номінаційні відмінності. Ці проблеми необхідно вирішити для створення інформаційно-пошукової мови.

Використання термінів у функції ключових слів пов'язане з необхідністю розв'язання проблеми синонімії та багатозначності, явищ, не бажаних в інформаційно-пошуковій мові. В окремих мовах наявне відношення синонімії між двома і більше термінами, традиційно окреслюване як абсолютна, або класична, синонімія, а одиниці, що вступають у такі відношення, визначають як дублети, або абсолютні, класичні синоніми, пор. пол. *językoznawstwo* — *lingwistyka*, укр. *мовознавство* — *лінгвістика*, рос. *языкознание* — *лингвистика*. У цьому випадку процедура творення класів еквівалентності термінів проста: терміни, що належать певному

поняттю (це можуть бути окремі терміноодиниці чи абсолютні синоніми, дублети, що виступають у межах однієї мови та однієї концепції), об'єднуються з іншомовними дублетами або окремими одиницями в клас еквівалентності, пор. пол. *językoznawstwo*, *lingwistyka*, чes. *lingvistika*, *jazykověda*, словац. *lingvistika*, *jazykoveda*, хорват. *jezikoslovlje*, влуж. *rečespyt*, білорус. *мовазнаўства*, *лінгвістыка*, рос. *лингвистика*, *языкознание*, укр. *мовознавство*, *лінгвістика*, англ. *linguistics* та ін. У мовознавчій термінології наявні чимало пар або навіть тріад абсолютних синонімів, які мають питомий та запозичений (міжнародний) характер, пор. чes. *odvozenina* — *odvozené slovo* — *derivát* та їхні еквіваленти пол. *wyraz pochodny* — *derywat*, укр. *похідне слово* — *дериват*, рос. *производное слово* — *дериват* і т. ін.

Вищої мовознавчої компетенції вимагає від індексаторів об'єднання в класи еквівалентності термінів, між якими встановлюються відношення аспектною синонімії (синонімії концептуальної). Такий клас еквівалентності представляють, наприклад, словотвірні терміни: пол. *derywacja paradygmaticzna* «парадигматична деривація», *derywacja fleksyjna* «флексійна деривація», *derywacja zerowa* «нульова деривація», *derywacja bezsufiksalna* «безсуфіксна деривація», рос. *нулевая деривация*, *нулевая аффиксация*, *нулевая суффиксация*, укр. *безафіксне словотворення*, *нульсуфіксація*, *нульова суфіксація*, *нульсуфіксальний спосіб словотворення*⁶ та ін. Маємо тут ілюстрацію багатоаспектного осмислення того самого процесу деривації. Залежно від того, що прийнято за головні (вищі в ієрархії) — зміну флексії чи суфіксальний формант (а власне, його відсутність), застосовують і різні терміни. Справа ускладнюється, коли у дослідників наявні розбіжності в інтерпретації частини цієї сукупності дериватів. Зокрема, формації на зразок *brąz* «колір бронзи», *tachon* «колір махагон, каштановий з червонуватим відтінком», які більшість мовознавців визначає як парадигматичні деривати, І. Капронь-Хажинська трактує як наслідок від'ємної деривації з ієрархічно нижчою, підпорядкованою їй зміною парадигми [11: 30]. Під час індексації вказівки на вищий ступінь в ієрархії стосуються змісту документа, тому мають бути відображені терміни, вживані в описуваній праці, особливо якщо вони функціонують у сучасному мовознавстві. Натомість інтерпретаційні розбіжності можна представити в бібліографічному описі в полі реферату (анотації).

Багатозначність термінів. Проект передбачає, що в створюваній мові ключових слів багатозначні терміни будуть подані як однозначні лексичні одиниці. Виділені ключові слова будуть споряджені текстовими поясненнями і номерами 1, 2, 3 тощо. Наприклад, багатозначний у польській мові термін *gramatyka* представлений у слов'янських та англійській мовах трьома класами еквівалентних одиниць з окремими значеннями у формі текстових пояснень і номерів 1, 2, 3: *gramatyka 1* «зведення правил функціонування одиниць, які складають систему мови», *gramatyka 2*

⁶ Сердечно дякую проф. Євгенії Карпіловській за консультацію стосовно термінології в українській мові.

‘мовознавча дисципліна (піддисципліни), яка описує зведення правил функціонування одиниць, що складають систему мови’⁷ і *gramatyka* 3 ‘документ, який містить опис правил функціонування одиниць, які складають систему мови’; багатозначний польський термін *morfologia* представлений двома класами еквівалентних лексичних одиниць у польській та інших слов’янських мовах, пор. у польській мові: *morfologia* 1 ‘будова слів і форм слів або відмінювання слів’ і *morfologia* 2 ‘мовознавча дисципліна (піддисципліна), яка вивчає будову слів і форм слів або відмінювання слів’. Подібною є семантична структура термінів: пол. *słowotwórstwo* 1 і 2, *etymologia* 1 і 2, *fonetyka* 1 і 2, *fonologia* 1 і 2, *fleksja* 1 і 2, *morfonologia* 1 і 2, *składnia* «синтаксис» 1 і 2 та ін. (див. рис. 3). Як бачимо, розкладення (декомпозиція) значень таких термінів дозволяє уявити типові вужчі значення, а також семантичні відношення між ними. Слід підкреслити, що ці процедури становлять лише початок конструювання мови ключових слів. Наступним завданням є порівняння та об’єднання в класи еквівалентів однопорядкових термінів у слов’янських та англійській мовах.

Відношення між виділеними значеннями вищезгаданих пар і тріад термінів мають регулярний характер, реалізований тут за допомогою певної семантичної моделі⁸. У семантичній структурі описуваної групи термінів та їхніх іншослов’янських еквівалентів можна виокремити типові відношення: ‘явище’ — ‘дисципліна (піддисципліна), що досліджує таке явище’ [4: 203].

Інший тип відношень можна виокремити в семантичній структурі багатозначних термінів: *nominacja*, *kompozycja*, *kontaminacja* та ін. Регулярний характер тут має семантичне відношення ‘дія/процес’ — ‘результат’, напр., *nominacja* 1 ‘творення мовних одиниць, які мають номінативну функцію’, *nominacja* 2 ‘мовна одиниця, яка має номінативну функцію’, *kontaminacja* 1 ‘об’єднання різних мовних елементів в слово або словосполучення’, *kontaminacja* 2 ‘слово або словосполучення, які виникли внаслідок об’єднання різних мовних елементів’.

В усуненні багатозначності термінів допомагають словотвірні механізми. Це можна продемонструвати на прикладі багатозначних термінів з ономастики. Ще не так давно в польській мовознавчій літературі терміни: *antroponimia*, *toponimia* уживали в двох значеннях: 1. ‘сукупність антропонімів, антропонімічна система’, 2. ‘дисципліна (піддисципліна), яка вивчає антропоніми’ і 1. ‘сукупність топонімів, топонімічна система’, 2. ‘дисципліна (піддисципліна), яка вивчає топоніми’. Ці значення і відношення між ними можна узагальнити в типовому семантичному відношенні ‘явище, сукупність/система об’єктів’ — ‘дисципліна’, яке було представлено раніше. З розвитком ономастичних досліджень та їхньою спеціалізацією змінюється термінологія. Завдяки міжнародним зразкам виник новий тип структур, що дав початок серії: *antroponomastyka*, *toponomastyka*,

⁷ Зусанна Тополінська пропонує введення до польської мовознавчої термінології терміна *morfosyntaksa* «морфосинтаксис», сумірного з *gramatyka* 2 «граматика 2» [17: 210].

⁸ Докладно це явище описує Ю.Д. Апресян [4: 187—193].

Słowo kluczowe

Deskryptor:	słowotwórstwo 1 (tworzenie wyrazów)
Język:	pol (polski)

Wersje słowa kluczowego

Słowo	Język	Deskryptor	Akcje
słowotwórstwo 1 (tworzenie wyrazów)	polski (pol)	⊙	[Wyświetl]
словообразование 1	rosyjski (rus)	⊙	[Wyświetl]
словопроизводство	rosyjski (rus)	⊙	[Wyświetl]
словотворчество	rosyjski (rus)	⊙	[Wyświetl]
tvorba riječi 1	chorwacki (scr)	⊙	[Wyświetl]
tvoření slov 1	czeski (cze)	⊙	[Wyświetl]
słowotwórb 1 (tworzenie wyrazów)	górnolужицьki (hsb)	⊙	[Wyświetl]
творба речи 1	serbski (scc)	⊙	[Wyświetl]
slovotvorba 1	słowacki (slo)	⊙	[Wyświetl]
besedotvorje 1	słoweński (slv)	⊙	[Wyświetl]
словотвір 1	ukraiński (ukr)	⊙	[Wyświetl]
словотворення	ukraiński (ukr)	⊙	[Wyświetl]

[Wyświetl dokumenty]

Рис. 3. Фрагмент мови ключових слів з класом еквівалентів до польського терміна *słowotwórstwo 1*

а згодом виникла *zoonomastyka* [8: 330] і *chrematonomastyka*⁹. У структурі створюваної інформаційно-пошукової мови ці неологізми поєднано з надалі уживаними термінами у відповідні класи еквівалентів. Можна прогнозувати, що розвиток ономастики і потреби найменування сприятимуть виникненню нових піддисциплін, що вивчають астроніми, етнініми, фітоніми, космоніми і це знайде своє відображення в термінології.

Розв'язання проблеми багатозначності термінів, принаймні, т. зв. класичної багатозначності, яка полягає у повторенні того самого типу відношень між двома значеннями багатозначних термінів [9: 71], збагачить семантичну структуру створюваної інформаційно-пошукової мови, усуне інформаційний «шум» і забезпечить повноту пошуку інформації в системі іSybislaw¹⁰.

Актуалізація термінології. Важливий чинник впливу на ефективність системи становить якість інформаційно-пошукової мови, що виявляється в актуальності термінів, які виконують функцію ключових слів. У зв'язку з цим термінологія, включена до структури створюваної мови сис-

⁹ Вихідним зразком була, ймовірно, чеська модель, що має інтернаціональний характер, пор.: *antroponomastika*, *toponomastika*, *chrematonomastika*, а також німецька: *Anthroponomastik*, *Toponomastik*.

¹⁰ Докладніше про розв'язання проблеми синонімії та багатозначності термінів у зв'язку зі створюваною інформаційно-пошуковою мовою див.: [14: 631—646].

тематично актуалізується. Праця в цьому напрямку охоплює як заповнення термінологічних прогалин, так і виявлення альтернативних інновацій до вже наявних термінів. Наприклад, до розбудовуваної лексичної системи мови ключових слів протягом останніх кількох років введено такі польські терміни, об'єднані з іншослов'янськими відповідниками в класи еквівалентів: пол. *chrematonim*, чес. *chrématonymum*, рос. *хрематоним*; пол. *chrematonimia 1* 'сукупність, система хрематонімів', чес. *chrématonymie*, рос. *хрематонимия*; пол. *chrematonimia 2* 'дисципліна' і синонімічний термін пол. *chrematonomastyka* 'те саме', чес. *chrématonomastika*; пол. *gramatyka komunikacyjna*, чес. *komunikační gramatika* і *komunikativní gramatika*, рос. *коммуникативная грамматика*; пол. *lingwistyka genderowa* і *lingwistyka płci*, чес. *genderová lingvistika*, рос. *гендерная лингвистика*; пол. *lingwistyka korpusowa*, чес. *korpusová lingvistika*, рос. *корпусная лингвистика*; пол. *lingwistyka kulturowa*, чес. *kulturní lingvistika*, рос. *лингвокультурология* та багато інших термінів з не згаданих тут слов'янських мов. Частина з них це нові чи порівняно нові терміни, які виникли разом з новими явищами та проблемами або внаслідок нового, іншого погляду на явища. Найчисленніше серед різномовних термінів представлені польські терміни, що є передусім результатом праці над польськомовною частиною створюваної інформаційної мови. Значну групу серед неологізмів становлять терміни, що називають піддисципліни та наукові теорії. Це структури, характерні для нашого часу. Слов'янська мовознавча термінологія реагує на зміни шкіл, напрямів і теорій, на розширення меж мовознавства.

Упорядкування слов'янської мовознавчої термінології для потреб інформаційно-пошукової системи iSybislaw має багатовимірний, багатоаспектний і постійний характер. Метою такої праці є оптимізація системи та її найважливішого складника — інформаційно-пошукової мови, а також ефективна стратегія пошуку для задоволення інформаційних потреб користувачів та поглиблення знань у галузі слов'янського мовознавства. З огляду на обмежений обсяг статті тут представлено лише найважливіші здобутки колективу розробників iSybislaw у цій царині, в основі яких лежить переконання, що користувач інформації і його потреби мають бути в центрі інформаційних процесів.

1. Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego iSybislaw, b.d.; Режим доступу: <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl>
2. Bańko M. (Red.), Inny słownik języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
3. Bojar B. (Red.) (2002), Słownik encyklopedyczny informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych. Warszawa: Wydawnictwo SBP.
4. Апресян Ю.Д. (1974). Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М.: Наука.
5. Babik W. (2010), Słowa kluczowe. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
6. Blicharski M. (1999), Słowotwórstwo nazw osób w rosyjskich żargonach przestępczych. In: Blicharski M., Fontański H. (Red.), Słowotwórstwo, semantyka i składnia języków słowiańskich. T. 1. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 38—52.
7. Bojar B., Rudnik-Karwatowa Z. (1998), Koncepcja nowoczesnego systemu informacji slawistycznej. In: Dalewska-Greń H., Rusek J., Siatkowski J. (Red.), Językoznawstwo. Prace na

- XII Międzynarodowy Kongres Słowistów w Krakowie 1998. Warszawa: Energeia (Z Polskich Studiów Słowistycznych; seria 9) s. 42–49.
8. Breza E. (1998), Nazwy obiektów i instytucji związanych z nowoczesną cywilizacją (chremonimy). In: Rzetelska-Feleszko E. (Red.), Polskie nazwy własne. Encyklopedia. Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, s. 343–361.
9. Gajda S. (1990), Wprowadzenie do teorii terminu. Opole: WSP im. Powstańców Śląskich w Opolu. (Studia i Monografie; 162).
10. Jadacka H. (2006), Skróty [словникова стаття (artykuł hasłowy)]. In: Jadacka H., Markowski A., Zdunkiewicz-Jedynak D. (Red.), Poprawna polszczyzna. Hasła problemowe. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
11. Kaproń-Charzyńska I. (2005), Derywacja ujemna we współczesnym języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki. Toruń: Wydawnictwo TOP KURIER.
12. Nagórko A. (2010), Podręczna gramatyka języka polskiego. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
13. Rangelova A., Tichá Z. (2012), Dynamika abreviace a abreviačních útvarů (na českém jazykovém materiálu). In: Rudnik-Karwatowa Z. (Red.), Specyfika leksyki i słowotwórstwa języków słowiańskich na przełomie XX i XXI wieku. Warszawa: Słowistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 171–188.
14. Rudnik-Karwatowa Z., Banasiak J., Mikos Z. (2013), Językowe problemy optymalizacji wyszukiwania informacji w systemie iSybislaw. „Slavia Orientalis”, R. 62, nr 4, s. 631–646.
15. Rudnik-Karwatowa Z., Karpińska H. (1999), Słownik słów kluczowych językoznawstwa słowistycznego. Warszawa: Słowistyczny Ośrodek Wydawniczy.
16. Rudnik-Karwatowa Z., Karpińska H. (2006), Słownik słów kluczowych językoznawstwa słowistycznego. [Вид. виправл. і доповн.]. Warszawa: Słowistyczny Ośrodek Wydawniczy [CD-ROM].
17. Topolińska Z. (2009), Kilka słów o naszej siatce pojęciowej i terminologicznej. In: Mindak-Zawadzka J., Doliński I.M. (Red.), Językowy świat Słowian. Zjawiska, interpretacje, znaki zapytania. Księga jubileuszowa na 70-lecie Profesora Włodzimierza Pianki. Warszawa: Instytut Słowistyki Zachodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
18. Wróbel H. (2001), Gramatyka języka polskiego. Kraków: „OD NOWA”.

Статтю отримано 19.04.2016

Zofia Ewa Rudnik-Karwatowa

Institute of Slavic Studies of the PAS, Warsaw

TERMINOLOGY ARRANGEMENT FOR INFORMATION RETRIEVAL NEEDS IN ISYBISLAW SYSTEM

The use of a keyword language in the information retrieval system (IRS) of Slavic linguistics iSybislaw (see Bibliographic Database of World Slavic Linguistics, www.isybislaw.ispan.waw.pl) equals assigning the function of keywords to linguistic terms that represent the content of the documents contained in the information set of the system. The adopted solution is advantageous for users, however, poses a number of problems in the IRS such as the phenomenon of synonymy and ambiguity of terms, typical for natural languages.

In the multilingual system used in iSybislaw an original methodological approach involving the creation of classes of equivalent terms used currently in the linguistic literature in a given language, as well as combining them in multilingual equivalent classes was implemented. This solution is intended to provide efficiency of the multilingual system in terms of meeting the information needs of cross-lingual users. The paper presents both theoretical issues and experiences from the work on the arrangement of terminology in the iSybislaw system.

Keywords: *terminology, terminology arrangement, linguistic terminology, equivalence, information-retrieval system, iSybislaw, information retrieval system efficiency*

УДК 81'373.232

Ірина Єфименко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АНТРОПОНІМІЧНИЙ ЕТЮД

*Розвідку присвячено етимології «екзотичного» українського прізвища Гелівер та споріднених утворень. Зокрема, відновлено первісну семантику його антропонімної основи, розглянуто територію поширення. У статті також запропоновано кілька версій походження апелятива-мотиватора **геливо** / **гелево**, який дотепер не мав однозначної етимологічної інтерпретації. Проаналізований етимологічно споріднений антропонімний та апелятивний фактаж дозволив обґрунтувати питомих походження прізвища **Гелівер** та його апелятива-мотиватора **геливо** / **гелево**.*

Ключові слова: антропонім, прізвище, антропонімна основа, апелятив, етимологія.

Нашу увагу привернуло засвідчене на Полтавщині сучасне прізвище *Гелівер*, яке, на перший погляд, видається екзотизмом поміж українських прізвищ. Окрім того, в українському антропоніміконі воно не надто поширене. За доступними джерелами, крім Полтавської обл., це прізвище простежується на Кіровоградщині — *Геливер* (КПУ: 444), на Вінниччині (ДНРТМ: 96), на Сумщині — (похідне) *Геливеров* (НП). У Києві та Миколаєві прізвище зафіксоване в дещо відмінній фонетичній формі — *Гелевер* (СКТ: 154; НТСКА: 175)¹. Засвідчене воно також в українців — нащадків чорноморських козаків, що мешкають на території Краснодарського краю Росії (СЖ).

Аналізований антропонім не був предметом етимологізації. На наш погляд, його потрібно розглядати у зв'язку з такими сучасними українськими прізвищами, як *Гелевера* — Полтавщина (НП), Луганщина (Глуховцева І: 188), Львів-

¹ Прізвища *Геливер*, *Геливеров*, *Гелевер* зафіксовано та відповідно подано в російській графіці.

щина (НПБУ(к), (похідне) *Гелев'єров(а)* — Дніпропетровщина (Горпинич, Корнієнко: 50); *Гелев'єря* — Полтавщина (Редько 2007: I: 203)², Донеччина (Новикова: 188), Кіровоградщина (Горпинич, Тимченко: 56; КПУ: 444), Харківщина (НПБУ(к), (похідне) *Гелеверин* — Миколаївщина (НТСКА: 185); *Гелев'єрія* — Донеччина (Новикова: 188). Прізвища *Гелевера* та *Гелеверя* зафіксовані також у київському антропоніміконі (СКТ: 154).

Побутування в минулому на Дніпропетровщині антропоніма **Гелеверка* (< **Гелевер*) засвідчує гідронім (балка) *Гелев'єрчина* (колиш. с. Карнаухівські хутори Дніпропетровського р-ну і обл.; СГУ: 130).

Найраніша з відомих фіксацій антропоніма з основою *Гелевер-* в українських історичних джерелах припадає на другу половину XVIII ст., коли в матеріалах Полтавського городського суду згадується житель містечка Опішні — Григорій *Гелеверенко* (Волошин: 295), тобто нащадок **Гелевера*.

Уважаємо, що всі наведені антропоніми — суфіксальні варіанти одного прізвища. Суф. *-ер*, який оформлює прізвище *Гелівер*, — різновид поширенішого суф. *-ер(а)*, на що, власне, вказують згадані вище форми — *Гелевера* та (з *р'*) *Гелеверя*. Тобто, дериваційно прізвище *Гелівер(а)* можна зіставляти з такими українськими похідними на *-ер(а)* / *-ер'(а)* прізвищами, як *Шелев'єр* (Редько 2007: II: 1404), *Говг'єра*, *Деб'єра*, *Киц'єра*, *Куд'єра*; *Чеб'єра*, *Шев'єра* (Редько 1966: 124).

Сучасна географія прізвища *Гелівер* та його варіантів охоплює, за незначним винятками, центральну та східну Україну. Поза Україною в антропоніміконі донських козаків простежується прізвище *Гелевера* (СЖ). Пор. також споріднене утворення з присвійним суф. *-ев* — *Гелеверов* у Росії (vestnik.dstu.edu.ru; www.tssr.ru). Можливо, до споріднених слід зарахувати й російське прізвище *Геловеров* (kamensk.ru). Зауважимо при цьому, що ареал функціонування російських прізвищ належить до територій пізнього заселення — південь європейської частини Росії, Урал, Сибір. Тому цілком правомірно припускати, що до російського антропонімікону воно потрапило з етнічних українських територій. На інших слов'янських теренах аналогічні антропоніми не виявлено.

За походженням розглядуване прізвище з варіантами *Гелівер(а)* / *Гелевер(а)* / *Гелевер'(а)* — лексико-семантичні утворення від однойменних прізвищ, які в своїй основі законсервували не збережені в українській мові апелятиви **гелівер(а)* / **гелевер(а)*. Їх кваліфікуємо як деривати від *геливо* / *гелево*. Щодо суф. *-ер(а)* пор. укр. *ку'чер* (мн. *ку'чери*), *печ'єра* тощо. Як приклад словотвірної аналогії на апелятивному рівні наведемо ще рос. діал. (яросл.) *шереп'єра* 'про товсту, дебелу жінку або самицю тварини' (ЯОС X: 73), етимологічно пов'язане з укр. *шер'єпа* 'потвора, потворна жінка; продажна бридка дівка' (Желехівський II: 1087), діал. (волин.) 'товста неповоротка жінка' (Аркушин II: 262). Зви-

² Зауважимо, що в «Словнику сучасних українських прізвищ» Ю.К. Редька антропонім *Гелев'єря*, записаний у Глобинському р-ні Полтавської обл., кваліфіковано як неясний (Редько 2007: I: 203).

чайно, ми не відкидаємо можливості виникнення прізвищ і на антропонімному рівні. У цьому разі їх доцільно розглядати як морфологічні утворення з суф. *-ep(a)* / *-ep'(a)* від антропонімної основи (ймовірно прізвиська) **Геливо* / **Гелево*.

Незалежно від характеру твірної основи прізвищ — антропонімної чи апелятивної, — їхню первісну семантику можна відновлювати на основі: укр. *гелево* ‘черев’ (Грінченко I: 348), ‘товстий живіт’ (Желехівський I: 168); (степ.) *геливо* ‘черев’ (Мельничук: 76), (бойк.) *геливо* ‘черев’ (Онишкевич I: 165), *гелево* ‘черев’ (Кміт: 54); (гуцул.) *g'elewo* ‘дуже великий живіт, черев’ (Janów: 62); (наддністр.) *геливо* ‘великий живіт’ (Шило: 102); (буковин.) *геливо*, *геливо* ‘черев’ (МСБГ II: 8; СБГ: 82); польськ. діал. *gielewo*³ ‘презирливо та іронічно про велике черев’ (Karłowicz II: 74). Із наведеними іменниками словотвірно пов’язані ад’ективи: укр. *гелеватий* ‘череватий’ (Желехівський I: 168); (бойк.) *гелеватий* ‘те саме’ (Кміт: 54); (гуцул.) *геливатий* ‘огрядний, череватий’ (ГГ: 52); (буковин.) *геливатий*, *гуливатий*, *главатий*, *геливатий* ‘череватий’ (МСБГ II: 8); (наддністр.) *гіловатий* ‘товстий (про людину)’ (Шило: 102); (закарп.) *ге"ле"ватий* ‘каліка; з фізичними вадами’ (Матеріали), а також польськ. діал. *gielewaty* ‘череватий’ (Karłowicz II: 74), *gelewaty* ‘те саме’ (Там само: 67). Семантика всіх зазначених апелятивних утворень свідчить, що *Гелівером* могли прозвати повну, огрядну людину з великим черевом, тобто прізвисько (а пізніше й прізвище) містить вказівку на зовнішні особливості його носія.

Як бачимо, фонетика апелятивів, а саме нерозрізнення звуків [e] та [u] в ненаголошеній позиції в південно-західних діалектах [1: 177] досить послідовно відбилася й на звуковому оформленні похідних від них прізвищ із кореневою варіативністю *e / u*. Щодо фонетичного та графічного оформлення досліджуваного прізвища *Гелівер*, то ми кваліфікуємо його як помилкову форму з «і» (замість *u*) в корені, що могла виникнути внаслідок т. зв. подвійного перекладу прізвища: спочатку з української мови — російською (*Геливер*), а потім з російської — українською мовою (*Гелівер*).

Неважко помітити, що територіальне поширення досліджуваного прізвища та апелятивів-мотиваторів абсолютно різне. Увесь апелятивний матеріал належить до південно-західного наріччя української мови (або до смуги перехідних говорів між південно-східними та південно-західними), тоді як пропріальний матеріал локалізується переважно в зоні функціонування українських південно-східних говорів. Цей факт засвідчує, що на територію свого теперішнього функціонування антропонім занесли вихідці з західних регіонів України. Навіть більше, відсутність апелятивів-мотиваторів на території сучасних південно-східних говорів дає змогу припускати, що носіями антропонімів були поодинокі переселенці, оскільки в разі масових переселень на нових землях мала б зберегтися хоча б частина їхнього діалектного словника.

³ Фонетика польського діалектизму вказує на його запозичення з української мови.

Зокрема, західноукраїнські витоки антропоніма підтверджують зафіксовані переважно на території Галичини та Закарпаття споріднені утворення з іншим суфіксальним оформленням: ст.-укр. *Gelevan St.*, 1715 р., (Чучка: 172), сучасні укр. *Гелев́ан* (Чучка: 172), *Гелеван* (НПБУК (к)), *Гелев́ан* — в українців Канади (Bogdan: 70) ~ укр. діал. (закарп.) *гелев́ан* 'брюхан, черевань' (Чучка: 172), 'товстий чоловік' (Матеріали), *гелеб́ан* (< **гелеван*) 'пузач, черевань' (Сабадош: 56); ст.-укр. *Gelewacz*, 1787 р., (Чучка: 172), (похідне) сучасне укр. *Гелевачук*, Київ (НБУВ (к) ~ *гелев́ач* 'черевань' (Грінченко I: 348), укр. діал. (бойк.) *гелев́ач* 'те саме' (Онишкевич I: 165), *гилив́ач* 'чоловік з великим животом' (Матіїв: 115), (закарп.) *гелев́ач* 'товстун' (Матеріали), польськ. діал. *gielewacz* 'той, хто має велике черево, про незграбну, товсту людину чи дитину' (Karłowicz II: 74). Сюди ж додамо ще кілька прізвищ, похідних від антропонімної основи *Гелев(о)-* (~ *гелево*): *Гелевич* — в українців Канади (Bogdan: 70), польськ. *Gielewicz* (Rymut I: 235)⁴; укр. *Гелевенко* (Київщина, www.minjust.gov.ua); укр. *Гелевей* (Київщина, Житомирщина, www.analizfamilii.ru) ~ укр. діал. (наддністр.) *гелев́ий* 'товстун' (Шило: 90).

Окрім безпосереднього аналізу антропонімів, ми б хотіли приділити увагу їхньому апелятиву-мотиватору — укр. *геливо* / *гелево* 'черево', який і дотепер залишається без однозначної етимологічної інтерпретації. Звичайно, ізолюваність цього апелятива в українському діалектному континумі, в межах функціонування південно-західних (насамперед галицько-буковинських і карпатських) говорів української мови, наштовхує на думку або про його архаїчність⁵, або ж про запозичення. Так, в українських етимологічних джерелах читаємо: «неясне; можливо, походить від угорськ. [*gelyva*] 'воло'» (ЕСУМ I: 492). Р.С. Смаль-Стоцький також пов'язує зазначену лексему з угорськ. *gelyva* 'пухлина, набряк', що не має етимології [5: 36]. З ремаркою «угорське» лексеми *гелево* та *гелев́ач* подає в своєму словнику й Б.Д. Грінченко (Грінченко I: 348).

Пропонуємо кілька версій походження зазначеного апелятива.

1. Розглядаючи припущення вітчизняних дослідників про можливу угорську генезу укр. *геливо* / *гелево* 'черево', слід одразу зауважити, що самі угорські етимологи лексему *golyva* / *gelyva* кваліфікують як слов'янське запозичення, зафіксоване місцевими джерелами від початку XVI ст. (пор.: 1524 р. — *golywa*, 1576 р. — *gelyva*, 1578 — *gelva*), пов'язуючи її безпосередньо з хорв. *gliva* 'гладна, залоза' (Kniezsa: 197; Tótfalusi). Крім хорватської, лексеми з аналогічною семантикою простежується в інших південно- та західнослов'янських мовах, пор.: словн. *gliva* 'залоза, гладна', чes. *hlíva* 'горбик, наріст', словц. *hlíva* 'горбик, абсцес', які в спеціальній

⁴ Особова назва (укр.) *Гелевич* / (пол.) *Gielewicz* також може бути похідним утворенням на -ович від антропонімної основи *Гел* — скороченої форми християнських чоловічих особових імен на зразок *Ангел*, *Геласій*, *Гелій*.

⁵ Зауважимо, що південно-західні говори, особливо карпатські діалекти, зберегли багато лексичних архаїзмів.

літературі зводяться до псл. **gliva* на позначення певного виду гриба (ЭССЯ VI: 129; ЕСУМ I: 524).

Як відомо, процес запозичення слов'янської лексики до угорської мови відбувався протягом тривалого періоду практично з усіх слов'янських мов і був наслідком багатовікових контактів угорців зі слов'янами в карпато-балканському регіоні. Тому цілком імовірно, що й лексему *golyva* / *gelyva* до угорської занесено з якоїсь контактної слов'янської мови. З часом, уже як угорське, це слово могло потрапити до карпатської групи говорів, а потім поширитися на інші діалекти південно-західного наріччя української мови в дещо відмінній формі — *геливо* / *гелево*, де в нього розвинулася семантика 'черев'.

2. Загалом, допускаючи можливість такої генези української лексики, хотілося б внести деякі корективи до попередньої версії. На наш погляд, спільна семантична ознака, яка об'єднує наведені вище південно- та західнослов'янські лексеми, — це 'опуклість', 'округлість', 'те, що видається на поверхні, стирчить', яка реалізувалася в конкретніших значеннях: 'залоза', 'наріст', 'горбик'. Сказане дозволяє всю наведену вище лексику на позначення чогось опуклого, округлого, нерівного пов'язувати з псл. **gliva*. У такому випадку слов'янський етимон угорськ. *golyva* / *gelyva* треба пов'язувати з і.-є. **gel-* 'м'яти, здавлювати; щось округле, грудка, куля' (Pokorny I: 357).

Окрім того, якщо вважати, що укр. *геливо* / *гелево* 'черев' — питома етимологічна форма, то її цілком можливо порівнювати з семантично спорідненими слов'янськими лексемами, які характеризують особу за певними фізичними чи психічними особливостями, як-от: укр. *гѣлюх* 'черев, черевань' (Грінченко I: 348) ~ польськ. *Gieluch* (Rymut I: 235), укр. діал. (н.-наддніпр.) *гелá* 'висока, незграбна людина' (Чабаненко 1992: I: 224) ~ сучасні укр. прізвиська *Гѣла* 'ледар' та *Гѣла* 'неповороткий' (Запорізька обл.; Чабаненко 2005: I: 121); словц. діал. *gel'a* 'товста вайлувата жінка' (SSN I: 488), 'лайливе прізвисько незграбної, немоторної людини' (SSJ I: 431), чes. *gela* 'дурень' (Machek: 116⁶), болг. діал. *гелáш* 'дурень' (БЕР I: 236⁷), серб. *гелак* 'пустотлива людина' (РСКНЈ III: 234). Із дещо відмінною семантикою пор. також: укр. діал. (н.-наддніпр.) *гелá* 'громіздкий предмет' (Чабаненко 1992: I: 224), (черк.) *гѣла* 'сорт картоплі' (Лисенко: 10), (похідне) *гѣлка* 'гуля, пухлина' (Грінченко I: 348), 'гуля' (Желехівський I: 168).

Відповідно, розвиток семантики вихідних значень різних апелятивів відбувався в напрямку від загальнішої семантики 'щось опукле, округле, з кривизною' до вужчих значень 'великий живіт, черев', 'гуля, пухлина', 'плід або предмет округлої форми'.

З урахуванням типового семантичного переходу 'кривизна, вигин' > 'опуклість', стає зрозумілим значення серб. *гѣло* 'той, хто кульгає'

⁶ Із ремаркою «неясне».

⁷ Припускається зв'язок із алб. *gëlásë* 'пташиний послід'.

(РСКНІ ІІІ: 235), (похідного) *гѣлав* 'кульгавий' (Там само: 234), які, ймовірно, належать до наведеного вище кола лексики. Семантика 'виступ, опуклість', актуальна в ландшафтній сфері, що розвинулася в конкретніше значення — 'підвищення', дозволяє залучати сюди й рос. діал. (новг.) *гель* 'підвищене місце' (НОС ІІ: 11).

Утім, у східнослов'янському діалектному словнику простежується низка семантично споріднених лексем з іншим кореневим вокалізмом, пор.: укр. діал. (бойк.) *гиль* 'людина, що вирізняється з-поміж інших дуже великим зростом і могутньою силою' (Матіїв: 97), рос. діал. (рязан.) *гыля*, *гыля* 'довготелеса незграбна людина' (Даль І: 411), блр. діал. *гіль* 'прізвисько чоловіка' (Сцяшковіч: 119), укр. *гуль* 'дурень, ледар' (Головацький: 495). До споріднених, можливо, варто зарахувати й укр. діал. *гель*, *гіль* (Шило: 102), *гиль*, *гиль* (ЕСУМ І: 506) на позначення снігура⁸. З опису цього птаха відомо, що в нього кремезна будова тіла, взимку, в морози, снігурі настовбурчують своє густе пір'я й тоді видаються навіть товстими. Тобто орнітологічна назва цілком уписується в семантичне гніздо 'щось опукле, округле, з кривизною'.

Якщо всі ці лексеми з різною огласовкою в корені (*е / е'*, *ы / и*, *і, у*) розглядати не ізольовано одна від одної, а як споріднені утворення, що відбивають різні місцеві рефлексії *ъ*⁹, то правомірним буде зарахування їх до спільного етимологічного гнізда псл. **gъl-* 'щось опукле, округле, з кривизною', що сягає згадуваного вище і.-є. **gel-*.

3. З огляду на те, що похідні від основ із редукованим кореневим вокалізмом, розширені різними детермінативами, продуктивніші, укр. *геливо* / *гелево* 'черев' може бути вторинним утворенням від **гелво* (< **gъlvo*), що виникло внаслідок другого повноголосся (збереженого переважно в діалектній лексиці й, зокрема, в українських південно-західних говорах, пор., напр., укр. діал. *беревѣло* 'колода' (Яворницький І: 29), *стѣрево* 'труп тварини, падал' (Желехівський ІІ: 918). У цьому разі укр. *геливо* / *гелево* (< **gъlvo*) можна співвідносити зі східнослов'янськими лексемами, що демонструють різні місцеві варіанти реалізації *ъ* у структурі *ъlt*: укр. діал. (наддністр.) *гальва*¹⁰ 'огріх, пропуск під час сівби' (Шило: 89), рос. діал. (нижньогор.) *гулява* (< **гульва*) 'картопля' (СРНГ VII: 221), (псков.) *гѡлвы* 'мілина' (ПОС VII: 47), (мещер.) *голвы* 'кінці ораної смуги' (Лаучюте: 140¹¹), (псков.) *галвызина* 'велика грудка землі; грудочка жованого хліба' (ПОС VI: 121), блр. діал. *гальва́* 'хомутик із лозин для зміцнення кожного зуба борони' (НС: 73), *гальва* 'мотузяна або дерев'яна петля на «ярмі», в яке вставляють кінець дишля' (Масленникова: 166). На онімному рівні

⁸ Наведені лексеми, разом із рос. *гиль*, *гель*, блр. *гіль*, пол. *gil* 'снігир', кваліфікують як неясні, можливо, пов'язані з рос. *гиль* 'дурниця' (ЕСУМ І: 506).

⁹ Про реалізацію кореневого *ъ* в непохідних основах на плавний див. [3: 37].

¹⁰ В «Етимологічному словнику української мови» розглянуто серед похідних псл. **galъ*, пов'язаної чергуванням голосних із псл. **golъ* 'голий' (ЕСУМ І: 455).

¹¹ Ю.А. Лаучюте порівнює з лит. *galvą* 'голова'.

пор. ст.-укр. антропонім *Гольва*, 1715 р. (Чучка: 178¹²) та укр. ойконім *Голва*, 1681 р. (зараз не простежується; Кусов: 494), сучасне укр. прізвище *Гальва*, Львівська, Тернопільська обл. (ВК), ст.-польськ. антропонім *Gielwa*, 1578 р. (АР I: 552). Увесь апелятивний та онімний фактаж відображає семантичні розгалуження ('огріх під час сівби', 'мілина', 'черевов', 'грудка', 'картопля') вихідної семантики 'опуклість, округлість, нерівність'. Це дозволяє орієнтувати його на псл. **gьlv-*, яке в структурному плані відбиває *v*-детермінацію псл. **gьl-* й, зрештою, сягає і.-є. основи **gel-* (див. вище).

На користь запропонованої етимології опосередковано свідчать генетично споріднені східнослов'янські лексеми, що продовжують псл. **žьlv-* — апофонічний варіант псл. **gьlv-*, наприклад: рос. діал. (півн., волог., олон.) *жёлви* й *желви* 'нариви, пухирі, жовна, фурункули; розпухлі гланди; хвороба свинка та ін.' (СРНГ IX: 102–103), (калузьк.) *жёлвы* 'назва хвороби' (Там само: 103), (іван.) *жёлва* 'хвороба — запалення шийних залоз' (Там само: 102), *желва́к* (волог.) 'болячка, чирій, налив; (донськ.) гіпертрофовані залози золотушного походження на шиї; (петерб.) воло в курки або іншого птаха; (моск.) яйце; (урал.) грудка борошна' (Там само), (новг.) *желва́ч* 'лайливе слово' (Там само), (олон.) *желву́й* 'тверда пухлина від забитого місця, гуля, жовно; налив або болячка' (Там само: 103).

4. Версія ґрунтується на припущенні Я.-Б. Рудницького, який вважав, що форма [*гелево*] пов'язана з *гела*, котра виникла з первісної *кіла* 'грижа'¹³ на західноукраїнському діалектному ґрунті [4: I (9), 818]. Справді, враховуючи явище одзвінчення *к* в *г* перед голосними, досить поширене в південно-західних говорах [2: 84–85]¹⁴; укр. *гелево* / *геливо* можна пояснювати як вторинну форму від **келево* / **келиво*. Яка своєю чергою, словотвірною пов'язана з *кел(а)* / *кил(а)*, пор.: укр. *кіла* 'грижа' (Желехівський I: 348), (бойк.) *кіла* і *к'ела* 'те саме' (Онишкевич I: 348), блр. *ки́ла* 'те саме' (Носович: 234), рос. діал. *ки́ла* і *кіла* 'прізвисько «за грижу»' (СРНГ XIII: 205), ст.-рос. *кила* 'всілякий наріст, пухлина, а також назви хвороб (грижа; різні види пухлин; нариви)' (СлРЯ XI–XVII вв. VII: 123); із дещо відмінним значенням, пор., укр. діал. (закарп.) *кила* 'паразит на

¹² П.П. Чучка виводить від угорськ. *golyva* 'воло'.

¹³ Зауважимо, що українські етимологічні джерела укр. діал. *гилá* 'грижа' (< псл. **kyla* — назва хвороби) трактують як результат діалектної видозміни первісного *кіла* з ідентичним значенням (ЕСУМ I: 506).

¹⁴ Щодо зазначеного фонетичного переходу пор., наприклад, семантично споріднені: укр. *гелюх* 'нутроші, тельбухи; черево, черевань' (Грінченко I: 348) і *келюх* 'черевов' (Желехівський I: 340), (бойк.) *келюх* 'живіт глечика' (Онишкевич I: 346), (бойк.) *кілюх* 'черевов тварини; великий живіт у людини' (Матіїв: 210), (мн. ф.) *кілюхи* 'нутроші зарізаної тварини непридатної до вживання' (Там само); *гилавый* 'той, що має грижу' (Чучка: 172) і *келавий* 'грижовий' (Желехівський I: 340), (бойк.) *кілавий* 'хворий на грижу' (Матіїв: 210). Як живе мовне явище відзначене в середньозакарпатській говірці (усне повідомлення Г.В. Воронич).

кукурудзі у вигляді наростів чорного пилу, саж' (Дзендзелівський 1960: 202); а також численні похідні: укр. діал. (бойк.) *кілавиць* 'неповороткий, вайлуватий чоловік' (Матіїв: 210), *килюхач* 'чоловік з великим животом' (Там само: 211), *килюхатий* 'який має великий живіт' (Там само), *келюхач* 'черевата дитина' (Онишкевич I: 346), *келюхатий* 'череватий' (Там само), рос. діал. *килан* 'людина хвора на грижу' (СРНГ XIII: 206), *кил'ач* 'те саме' (Там само: 207), блр. *килов'атый* 'той, що має грижу; той, що ходить, похитуючись' (Носович: 235).

З огляду на семантику наведених східнослов'янських лексем ('пухлина, грижа, наріст' < 'те, що виступає на поверхні тіла' < 'щось нерівне'), їх можна розглядати в зв'язку з і.-є. **(s)kel-* 'гнути, згинати; крутити, вертіти'.

Отже, проаналізований у статті етимологічно споріднений антропонімічний та апелятивний фактаж дозволяє припускати питома походження української лексеми *геливо* / *гелево*, що врешті-решт генетично може сягати основ і.-є. **gel-* або і.-є. **(s)kel-*.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Аркушин — Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок / Г.Л. Аркушин. — Луцьк : Вежа, 2000. — Т. 1–2.
- БЕР — Български етимологичен речник / [сѣст.: В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев и др.]. — София: БАН; «Проф. Марин Дринов», 1971–2002. — Т. 1–6.
- ВК — В контакте. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: VK.com/
- Волошин — Волошин Ю. Кримінальна злочинність у Гетьманщині другої половини XVIII ст. (за матеріалами Полтавського городського суду) / Ю. Волошин // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2–х томах. Т. 1 : Практика, казуси та девіації повсякдення / Відп. ред. В. Горобець. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2012. — С. 287–325.
- ГГ — Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. — Львів, 1997. — 232 с.
- Глуховцева — Глуховцева К.Д., Глуховцева І.Л., Леснова В.В. Словник прізвищ жителів Луганщини: у 2 т. / К.Д. Глуховцева, І.Л. Глуховцева, В.В. Леснова. — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛПУ імені Тараса Шевченка», 2010.
- Головацький — Словник української мови Я.Ф. Головацького (Словарь украинского языка Я.Ф. Головацкого) // Науковий збірник музею української культури у Свиднику / [за ред. І. Русинка]. — Пряшів, 1982. — № 10. — С. 311–612.
- Горпинич, Корнієнко — Горпинич В.О., Корнієнко І.А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя (словник) / В.О. Горпинич, І.А. Корнієнко. — Дніпропетровськ : Пороги, 2003. — 270 с.
- Горпинич, Тимченко — Горпинич В.О., Тимченко В.Т. Прізвища правобережного Степу: Словник / В.О. Горпинич, В.Т. Тимченко. — Дніпропетровськ : Пороги, 2005. — 322 с.
- Грінченко — Словарь української мови / [упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко]. — К. : Вид-во АН Української РСР, 1958–1959. — Т. 1–4.
- Даль — Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. — М. : ГИИиНС, 1955. — Т. 1–4.

- p>Дзендзелівський
-
- 1960 — Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Частина II / Й.О. Дзендзелівський // Наукові записки Ужгородського державного університету. — Ужгород, 1960. — Т. XLII : Діалектологічний збірник. — Вип. 4.
p>ДНРТМ — Довідник Немирівської районної телефонної мережі. — Хмельницький: «Спільна справа—ПРО», 1994. — 159 с.
p>ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: В 7 т. / [за ред. О.С. Мельничука]. — К. : Наук. думка, 1982—2012. — Т. 1—6.
p>Желехівський — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар / Є. Желехівський, С. Недільський. — Львів : 3 друкарні товариства ім. Шевченка, 1886. — Т. 1—2.
p>КПУ — Книга памяти Украины. Кировоградская область: г. Кировоград, Александровский район, Александровский район / [гл. ред. колл. И.А. Герасимов]. — Кировоград: Центр. —Укр. изд-во, 1995. — 1336 с.
p>Кміт — Кміт Ю. Словник бойківського говору. Ч. IV / Ю. Кміт // Літопис Бойківщини. — Самбір, 1935. — Ч. 6. — С. 37—60.
p>Красовський — Красовський І. Прізвища галицьких лемків у XVIII ст.: За матеріалами Йосифінського поземельного кадастру 1787—1788 pp. / І. Красовський. — Львів : Край, 1993. — 193 с.
p>Кусов — Кусов В.С. Московское государство XVI — начала XVIII века: сводный каталог русских географических чертежей / В.С. Кусов. — М. : Русский миръ, 2007. — 704 с.
p>Лаучюте — Лаучюте Ю.А. Словарь балтизмов в славянских языках / Ю.А. Лаучюте. — Л. : Наука, 1982. — 211 с.
p>Лисенко — Лисенко П.С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини / П.С. Лисенко // Лексикографічний бюлетень. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958. — Вип. VI. — С. 5—22.
p>Масленникова — Масленникова Л.И. Из полесской терминологии транспорта / Л.И. Масленникова // Лексика Полесья / Отв. ред. Н.И. Толстой. — М. : Наука, 1968. — С. 161—192.
p>Матеріали — Матеріали до «Словника українських говірок Закарпатської області» М.А. Грицака (рукопис зберігається у відділі діалектології Інституту української мови НАНУ).
p>Матіїв — Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини / М. Матіїв. — К. : Сімферополь : Ната, 2012. — 602 с.
p>Мельничук — Мельничук О.С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області) / О.С. Мельничук // Лексикографічний бюлетень. — К. : Вид-во АН УРСР, 1952. — Вип. II. — С. 67—98.
p>МСБГ — Матеріали до словника буковинських говірок / [відп. ред. В.А. Прокопенко]. — Чернівці : ЧДУ, 1971—1979. — Вип. 1—6.
p>Носович — Носович И.И. Словарь белорусского наречия / И.И. Носович. — Минск : БСЭ, 1983. — 752 с.
p>НБУВ(к)
-
- Новикова — Каталог Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.
-
- Новикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини / Ю.М. Новикова. — Донецьк : Вебер, 2007. — 994 с.
p>НОС — Новгородский областной словарь / [отв. ред. В.П. Строгова]. — Новгород : Изд-во Новг. пед-та, 1992—1995. — Вып. 1—12; Великий Новгород: Новг. ГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. — Вып. 13.
p>НП — Назовём поименно. Книга памяти Калининградской области. Т. 14. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: may1945pobeda.narod.ru /tom 14—e.htm

- p>НПБУ(к) — Каталог Національної парламентської бібліотеки України.
-
- НС — Народная словотворчасць / [ред. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін]. — Мінск : Навука і тэхніка, 1979. — 355 с.
-
- НТСКА — Николаев. Телефоны. Список квартирных абонентов. По состоянию на 15 сентября 1991 года / [ред. С.В. Горская, Е.Е. Каминская]. — Николаев: РИП «Рионика», 1992. — 1067 с.
-
- Онишкевич — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. / М.Й. Онишкевич. — К. : Наук. думка, 1984.
-
- ПОС — Псковский областной словарь с историческими данными / [ред. колл.: Б.А. Ларин, А.С. Герд, С.М. Глускина и др.]. — Л. : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1967-1990. — Вып. 1-8; СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1994-2009. — Вып. 9-21.
-
- Редько 1966 — Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища / Ю.К. Редько. — К. : Наук. думка, 1966. — 215 с.
-
- Редько 2007 — Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ у двох томах / Ю. Редько. — Львів, 2007.
-
- РСКНЈ — Речник српскохрватског књижевног и народног језика. — Београд : Институт за српскохрватски језик, 1959—2001. — Књ. I—XXVI.
-
- Сабадош — Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. Сабадош. — Ужгород : Ліра, 2008. — 480 с.
-
- СБГ — Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н.В. Гуйванюк]. — Чернівці : Рута, 2005. — 687 с.
-
- СГУ — Словник гідронімів України / [ред. кол.: А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко]. — К. : Наук. думка, 1979. — 780 с.
-
- СЖ — Списки жертв. [Електронний ресурс]. — Режим доступу lists.memo.ru/d8/f219.htm
-
- СКТ — Справочник квартирных телефонов г. Киева / [сост. Д.М. Циолек]. — К., 1976. — 983 с.
-
- СлРЯ XI—XVII вв. — Словарь русского языка XI—XII вв. / Гл. ред. (1975—1979) С.Г. Бархударов, (1980—1982) Ф.П. Филин, (1982—1988) Д.Н. Шмелёв, (1989—2003) Г.А. Богатова, (2004—2011) В.Б. Крысько. — М. : Наука, 1975-2011. — Вып. 1-29.
-
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / [под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова]. — М.; Л.; С.-Петербург : Наука, 1966-2013. — Вып. 1-46.
-
- Сцяшковіч — Сцяшковіч Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1972. — 618 с.
-
- Чабаненко 1992 — Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В.А. Чабаненко. — Запоріжжя : Комунар, 1992. — Т. I—IV.
-
- Чабаненко 2005 — Чабаненко В.А. Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини (словник) / В.А. Чабаненко. — Запоріжжя, 2005. — Кн. 1-2.
-
- Чучка — Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П. Чучка. — Львів : Світ, 2005. — 702 с.
-
- Шило — Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. — Львів, 2008. — 288 с.
-
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / [под ред. О.Н. Трубачёва и А.Ф. Журавлёва]. — М. : Наука, 1974-2014. — Вып. 1-39.
-
- Яворницький — Яворницький Д.І. Словник української мови / Д.І. Яворницький. — Катеринослав : Слово, 1920. — Т. I. — 412 с.
-
- ЯОС — Ярославский областной словарь : Учебное пособие / [науч. ред. проф. Г.Г. Мельниченко]. — Ярославль : Изд-во ЯГПИ, 1981—1991. — [Вып. 1-10].

- AP — Antroponimia Polski od XVI do końca XVIII wieku / [pod red. A. Cieślukowej]. — Kraków: Wyd-wo LEXIS, 2007. — T. I: A–G. — 580 s.
- Bogdan — Bogdan F. Словник українських прізвищ у Канаді / F. Bogdan. — Вінніпег; Ванкувер : Накладом Ономастичної Комісії УВАН і Канадського Назвознавчого Інституту, 1974. — 354 с.
- Holutiak — Holutiak-Hallick S.P.Jr. Dictionary of Ukrainian Surnames in the United States / S.P.Jr. Holutiak-Hallick. — Georgia: Slavic Onomastic Research Group, 1994. — 493 p.
- Janów — Janów J. Słownik huculski / J. Janów. — Kraków: Wyd-wo Naukowe DWN, 2001. — 291 s.
- Karłowicz — Karłowicz J. Słownik gwar polskich / J. Karłowicz. — Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1900–1911. — T. 1–6.
- Kniezsa — Kniezsa J. A Magyar nyelv szláv jövevényszavai / J. Kniezsa. — Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974. — 582 old.
- Machek — Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského / V. Machek. — Praha: ČAV, 1957. — 627 s.
- Pokorny — Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch / J. Pokorny. — Bern; München: Francke Verlag, 1959–1969. — Bd I–II.
- Rymut — Rymut K. Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymologiczny / K. Rymut. — Kraków: Wyd-wo naukowe DWN, 1999–2001. — T. I–II.
- SSJ — Slovník slovenského jazyka / [ved. red. Št. Peciar]. — Bratislava: Vyd-vo SAV, 1959–1965. — D. I–V.
- SSN — Slovník slovenských nářečí / [ved. red. PhDr. I. Ripka]. — Bratislava: Veda, 1994–2006. — T. I–II.
- SSNO — Słownik staropolskich nazw osobowych / [pod red. W. Taszyckiego]. — Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1965–1985. — T. I–VII.
- SN — Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / [wydał K. Rymut]. — Kraków: IJP PAN, 1992–1994. — T. I–X.
- Tótfalusi — Tótfalusi I. Magyar etimológiai nagyszótár [Електронний ресурс] / I. Tótfalusi. — Режим доступу www.szokincshalo.hu/szotar/
www.minjust.gov.ua
www.analizfamilii.ru
www.kamensk.ru
<http://vestnik.dstu.edu.ru>
www.tssr.ru

1. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови / Ф.Т. Жилко. — К. : Рад. школа, 1955. — 316 с.
2. Дзензелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (ч. I. Фонетика) / Й.О. Дзензелівський. — Ужгород : Закарпатська обласна друкарня, 1965. — 97 с.
3. Козлова Р.М. Структура праславянського слова. Праславянське слово в генетическому гнезді / Р.М. Козлова. — Гомель, 1997. — 412 с.
4. Етимологічний словник української мови. Опрацював Ярослав Б. Рудницький. — Вінніпег: Ukrainian free academy of sciences — UVAN, 1972–1982. — Т. I–II.
5. Смаль-Стоцький Р.С. Українська мова в етимологічному словнику Е. Бернекера Т. II / Р.С. Смаль-Стоцький // *Slavia*. — V Praxe, 1926. — R. V (1). — S. 1–57.

Статтю отримано 04.03.2016

Iryna Yefymenko

Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE ANTHROPONYMIC ESSAY

The article deals with the etymology such «exotic» Ukrainian surname as is the **Гелівер** and some related ones. As the origin semantic is reconstructed of this anthroponym is (*‘a corpulent,

paunchy man') and this anthroponym areal (there Centre and East of Ukraine) defined. On its present functioning territory **Гелівер** surname was transferred by inhabitants of the Western regions of Ukraine.

In the article there such versions of the appellative-motivator **геливо** / **гелево**, that had not an definite etymology to nowadays proposed:

1. The Ukr. *геливо* / *гелево* 'черево' < угорськ. *golyva* / *gelyva* dewlap', that, in one's part, was borrowed from some contact Slavonic language. In time, but as Hungarian yet, this word could get to the Carpathian dialects and, then, to be spread in other South-West dialects of Ukrainian language in some transformed form — *геливо* / *гелево* 'belly'. In this case the Slavonic etymon of Hungarian *golyva* / *gelyva* must be tied with IE. **gel-* 'to mash, squeeze; smth. roundish, heap, ball'.

2. The Ukr. *геливо* / *гелево* 'belly' can be the secondary form from the **гелво* (< **гълво*), that became as the second pleophony result (saved in dialect lexicon). That permits to orient this one towards PSI. **gьlv-*, which reflects in structural plane *v*-determination of the PSI. **gьlv-* and, finally, dates to the IE. **gel-* stem.

3. This version based on the supposition that *гелево*-form tied with the *гѣла*, which derived from the original *κίλα* 'hernia' in the West-Ukrainian dialect ground and which dates to IE. **(s)kel-* 'to bend, curve; to turn, twirl'.

Etymologically, there appellative and proprial material that analyzed allowed to corroborate an autochthonic the **Гелівер** surname and its appellative **геливо** / **гелево** motivators origin, that, finally, could be date to the IE. **gel-* or **(s)kel-*.

Keywords: *anthroponym, surname, anthroponymic stem, appellative, etymology.*

УДК 811.161.2'255:27-23

Наталія Пуряєва

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПЕРШИЙ МОЛИТОВНИК УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ («МОЛИТОВНИК ДЛЯ РУСЬКОГО НАРОДУ» ІВАНА ПУЛЮЯ 1871 року)

У статті висвітлено історію появи першого молитовника українською мовою, упорядником якого був Іван Пулюй. Аналіз мови видання показав, що концепція мови перекладу молитовних текстів Івана Пулюя значною мірою відображала мовні настанови Пантелеймона Куліша, з яким згодом Пулюй працював також над перекладом Біблії. Основні риси цієї концепції: синтетичний характер мови, досягнений шляхом поєднання різнодіалектних елементів, відчутна присутність архаїчних елементів.

Ключові слова: народномовний молитовник, переклад молитов, Іван Пулюй.

У 1860-х роках студент теологічного факультету Віденського університету Іван Пулюй приступив до перекладу молитвослова народною мовою. На той момент він уже склав програму видання народною мовою релігійної літератури і з цією метою організував навколо себе студентське товариство «Праця» народовецького спрямування, мету якого окреслив у листі до свого приятеля Данила Телячківця: «...ціль наша єсть вибороти своєму народови поважне становисько між іншими народами та не заржавілими списами чубатих дідів наших, а живим словом, русько-українською мовою» [цит. за: 6: 21]. Ідея перекласти молитвослов народною мовою виникла в Пулюя ще в роки його навчання в тернопільській гімназії. Спонукою до цього, як згадував сам перекладач, стало висміювання народної мови в галицькій москвофільській сатиричній газеті «Страхопудь», яка, навівши комічний переклад молитви, доводила нібито недорікуватість та непридатність для неї

© Н.В. ПУРЯЄВА, 2016

«хлопської» мови [4]. Та безперечно, намір Пулюя зродився із загальних настроїв того середовища, в якому він здобував освіту. Як згадував свого часу товариш Пулюя О. Барвінський, у 1860-ті роки в Галичину з Великої України почали проникати відомості про переклади Святого Письма народною мовою, здійснені Пилипом Морачевським, і поширену там практику видань україномовних проповідей та іншої духовної літератури. Інформацію про це на своїх шпальтах розміщував, зокрема, заснований 1863 р. народовецький часопис «Мета», який широко висвітлював перебіг культурних процесів на Наддніпрянщині¹. У середовищі галицької молоді, що змушена була вивчати духовні дисципліни за підручниками, написаними «язичієм», такі відомості викликали неабиякий резонанс і спричинили появу своєрідного гімназійно-студентського руху за народну мову в молитвах. У своїй практиці студенти та гімназисти використовували українські переклади молитов, що були вміщені в деяких підручниках з катехизму паралельно з церковнослов'янським текстом для його пояснення [11: 525—526]. Важливим контекстом, який не можна не враховувати, був також літургійний рух, що поширився Європою у 60-х роках ХІХ ст., розпочавшись у Франції. Провідною ідеєю руху стало прагнення відкрити вірянам неосяжні духовні скарби християнської молитви й богослужіння, активізувати молитовно-літургійне життя Церкви через уприспугнення відповідних текстів розумінню вірних, чому доти перешкоджала незрозуміла сакральна мова — латина. Прихильники такої реформи у Франції, Німеччині, Італії, Польщі використовували в богослужінні народні мови, створювали молитовники з паралельним перекладом молитовних текстів. Європейський літургійний рух виявився таким потужним, що наприкінці ХІХ ст. Папа Римський Лев ХІІІ дозволив друкувати молитовники народною мовою [13: 162].

Ідею народної мови в молитві обговорювали на сторінках тогочасних галицьких народовецьких часописів, зокрема в «Правді», яку в цей період редагував П. Куліш. Одним із найголовніших аргументів на користь такої реформи була незрозумілість церковнослов'янської мови не тільки для простого народу, але навіть і для освічених верств суспільства. Це не лише спричиняло курйозні перекичування слів і змісту християнських молитов², а й було причиною використання вірними іншомовних

¹ «Вісти подавані в львівській «Меті» про переклад Морачевського і про печатані перед 1863 р. в Росії проповіді й інші духовні видання українською мовою, відбилися тут голосним відгомонам і тут почалися змагання введення в церконій проповіді, в молитовниках і інших релігійних творах живої народної мови. Домагання сі вийшли з поміж української молоді, котрій довгий час запаморочувано навіть в народних школах катехизмами й біблійною історією написаними змосковщеною церковщиною, а в гімназіях таким же «язичієм» виданими підручниками до науки релігії, М. Попеля і Л. Циби́ка і екзортами голошеними таким самим язичієм» [2: 16—17].

² Зокрема О. Барвінський у статті «Листи з Опілля. Ще кілька слів про потребу Народнього Молитовника» зауважував: «...молитов складаних церковною мовою народ або зовсім не розуміє, або не так, як належи́ща. Ся причина наводить людей простих, неписьменних до перекичування молитов, а тим до зневаги Бога» [1: 335]. Як приклад перекичування

молитовних видань (переважно польськомовних), що часто призводило до подальшої зміни обряду, мови та культурно-національної належності вірян — тобто їх полонізацію [1: 8]. Незрозумілість молитовних текстів стояла на перешкоді духовного росту молільників, натомість «розумінне богослуження ... зближить та прихилить до ёго, бо зрозумілість до загіткы богомільного чувства найбільше причиняєця» [8: 207]. І нарешті, прихильники народної мови в молитві добре розуміли важливість для статусу мови її впровадження у сферу церковної комунікації: «Наконець, чому ж нам русинам бути останніми між просвіщеними народами. Всі молящия своєю рідною мовою, тільки нас гнете ще сей середновічний консерватизм. Час вже, щоб нам вибитись из згубної схолястики, час вже нам видвигнутись и стати поруч з иншими просвіщеними народами» [1: 336].

У 1869 р. у Відні І. Пулюй опублікував українською мовою і традиційним для таких видань етимологічним правописом, закріпленим у «Граматиці руського языка» Михайла Осадци (1862, 1864), «Молитовослов и коротка наука о християнсько-католицкой вірі» (Відень, Вид. оо. Мехітаристів, 1869. — 16 с.). Половина його тритисячного накладу призначалася для українців, що служили в австрійському війську [6: 21]. Видання вийшло за сприяння о. Людовика Доніна, куратора церкви св. Стефана у Відні, коштом невідомої добродійки [2: 18].

Опублікований у Відні «Молитвослов» Пулюй передав на розгляд новопризначеному предстоятелю Греко-Католицької Церкви митрополиту Йосифу Сембратовичу (1870—1885). Шукати визнання й підтримки у найвищого церковного ієрарха Пулюя спонукала інтронізаційна промова останнього, під час якої той закликав студентську молодь до праці над ширенням освіти серед народу народною мовою. Отримавши від владики схвальний відгук про саму спробу перекладу і його мову, Іван Пулюй, підготував новий, розширений варіант молитовника, який мав намір опублікувати вже фонетичним правописом, «кулішівкою» [14: 1]. Бажаючи легалізувати видання й отримати офіційний дозвіл на його публікацію, І. Пулюй вдруге звернувся до митрополита Й. Сембратовича, передавши йому рукопис. Й. Сембратович доручив експертизу перекладу своєму секретареві, члену митрополичої консисторії о. Михайлові Малиновському. За переконаннями русофіл, Малиновський відреагував на народно-мовний молитовник украй негативно. Він написав обуреного листа ректорові віденської духовної семінарії о. Ципановському, в якому різко розкритикував переклад Пулюя і виніс такий вердикт: «...Ихъ Высокопреосвященство не тільки не дають имени своего, но также со-

автор наводить надісланий йому П. Кулішем народний варіант молитви «Отче наш», що його письменник записав в с. Переванці Лубенського повіту на Полтавщині: «Оче-наш оже есь та вже весь. Око на небі, око на землі. Хліб наш на сішках дай нам на вилках...» [Там само: 336]. «Се найважливіша причина, — резюмує далі О. Барвінський, — чому б нам постаратись о народні молитовники, бо доки нарід їх не матиме в руках, доти не викорінювання такі богонезаживлі речі з ёго голови, дарма що коло сёго заходитимеця дбала катехизация» [Там само].

всім не соглашаются, абы написаный нимъ молитовникъ напечатался, и тая рукопись по праву каноническому назначенна została до оуничтоженія» [Там само: 3]. Наказ знищити рукопис був не метафоричною погрозою, а буквальним присудом — ішлося про спалення праці. Так, дещо раніше з наказу церковної цензури було спалено народномовний молитовник, який підготував адвокат-народовець Василь Дідошак [15: 48].

Головна претензія Малиновського стосувалася «українщини» та «кулішівки», які, на його думку, не були відповідними засобами для адекватного перекладу молитовного матеріалу: «Оукраинщина и кулишѡвка не допроводили еще литературы нашей до такого совершенства, чтобы она съ ними могла служить взорцемъ, и ненеречно есть, що на оукраинщину и кулишѡвку грѣшится много произволомъ, науковою немочію и диватствами, въ которыхъ ложно и пусто поставляеся геніальность»³ [14: 4]. Крім того, М. Малиновський вбачав у спробі Пулюя намагання втягнути Церкву в політичний конфлікт, протистояння між народовцями й русофілами, та спробу повалити тривалу літературну, а також і церковно-обрядову традицію: «...даючи при славянскомъ текстѣ переводы на такъ званну оукраинщину съ кулишѡвкою, хоче на тѡмъ поставити, чтобы вѣрни приняли звычай по украински молиться: тоу же иде о тоє, не тѡлько сорвати съ нашою малорусскою литературою, но также съ нашими церковными книгами, съведенными на ладъ нашего малорусского языка, о кѡлько то было возможно, на користь оукраинщины и кулишѡвки, которы суть нововведеніемъ безъ пѡдставы якъ оу насъ, такъ и на Оукраинѣ, и которі еще оу насъ не оправдились, абы оуже и церковь наша гонила за пустымъ вѣтромъ» [Там само: 3]⁴.

Нищівна критика не знеохотила Пулюя: він не тільки публічно відповів на закиди Малиновського брошурою «Лист без коверти яко одповідь Впр. крил. Малиновському на реферат молитовника» (Відень, 1871)⁵, а все ж таки опублікував у Відні свій рукопис під назвою «Молитовник

³ Як приклад «диватствъ» Малиновський, зокрема, наводить переклад слова *насущный* лексемою *щоденный* (молитва «Отче наш»), *дориносима* — *которого в дарахъ носятъ* (Херувимська пісня) тощо [14: 4].

⁴ Свій мовно-правописний ідеал (що, зрештою, відображав позицію цілої святоюрської ієрархії, від якої безпосередньо залежало дозволити публікацію будь-якого релігійного видання чи ні) Малиновський окреслив у рецензії на катехизм у перекладі О. Огоновського, видання якого також заборонив, висловивши перекладачеві такі ультимативні умови прийняття його праці до друку: «2. Заховати нашъ чистогалицкій русскій языкъ, якъ онъ себе являє, и якъ zostалъ уятый въ граматикахъ Левицкого, Осадцы, Дячана. 3. Триматися писовнѣ тукраевой ведля преданія помянутыхъ граматикъ. Всѣ збоченія утрудняють науку, затирають признаки нашего тукраевого языка, викликають споры на нашу страту, приводятъ до варваризмовъ и диватствъ, а такъ напминають насъ, повертати и триматися своего» [5: 585—586].

⁵ Цю відповідь, як і літературний талант І. Пулюя, свого часу дуже високо оцінив Іван Франко, зауваживши: «...Пулюй 1871 р. дав себе знати в руськім письменстві як дуже талановитий полеміст у дуже делікатній справі — вживання народного языка в церковних книжках» [22: 31].

для руського народу» (Друге побільшене видання. — Відень, 1871). На титульній сторінці видання було зазначено, що молитовник побачив світ «коштом громадським», проте з листів Пулюя відомо, що видання фінансував він сам, «...властиво за позичені гроші. Молитовник стояв мені 500 гульденів» [цит. за: 10: 303].

Народовецька преса схвально відгукнулася на появу видання. Газета «Правда» зазначала, що «Молитовник» «вдовольнить всім потребам мирянина руського», оскільки дозволить «русинові... помолитися по руськи так, щоб він молитву розумів» [цит. за: 17: 193]. З часом газета «Діло» дала експерименту Пулюя таку оцінку: «А Пулюй, ще малолітний, завзяв ся доказати сивоголовим крилошанам, що «хлопській» мові перше місце в церкві і в розмові з Богом належить ся, а не мертвій церковщині. І доказав того!» [4].

Молитовник здобув високу оцінку також і в Наддніпрянській Україні. Зокрема, відомо, що в 1877 р. приятель Пулюя харків'янин Володимир Александров⁶ у відповідь на надісланий йому примірник написав: «Показавъ я его одному своему приятелю, нашему-жъ таки попову, такъ вінъ прочитавъ скільки молитовъ, та й каже: бачъ! Нащобъ его и толковать тії молитвы народови, якъ би у него в рукахъ бувъ такий молитовникъ?! Коженъ бы самъ дощерця все зрозумівъ. Добре, далєбі добре! Нехай васъ Богъ благословляє за вашу святу працю. А пісні і колядки мабуть народні? При нашихъ молитовникахъ похожего немає» [цит. за: 10: 303].

Незважаючи на високу поліграфічну якість і привабливо низьку ціну⁷, новий молитовник, не маючи схвалення церковної цензури (так званої «апробати»), не набув великої популярності серед молільників у Галичині. Наклад розходився доволі мляво, і І. Пулюй був змушений подарувати його львівському товариству «Просвіта» [4]. Зауважимо, що при цьому церковнослов'янські молитовники продовжували користуватися великим попитом: протягом 1860 — 1885 рр. у Галичині було видано понад 60 таких видань, і вони не затримувалися у книжкових крамницях [21].

Причиною відсутності інтересу до українського молитвослова з боку широкого споживача було також стійке негативне ставлення простих вірних до будь-яких мовно-правописних нововведень, яке підігрівалося традиційно зорієнтованим галицьким духовенством, що на той час становило більшість⁸. З цієї ж таки причини, до речі, згодом не здобув по-

⁶ В. Александров — знаний фольклорист і письменник, відомий також як перекладач окремих книг Святого Письма українською мовою («Книга Іова на малоруську мову переложена», 1877).

⁷ Одна з реклам видання так описувала його: «...друк дуже красний, на грубім велиновім папері, а на остаток ціна одного примірника в прехорошій оправі так низька, що ні польський жаден, ні церковноруський молитовник не стане му до пари» [цит. за: 17: 21—22].

⁸ Доволі промовистими є факти боротьби греко-католицького духовенства та вірних проти впровадження фонетичного правопису до шкільних книжок в 1890-х роках (масштабні протести, ініційовані священиками збирання підписів до листів і петицій проти «фонетики», ігнорування світської документації, написаної фонетичним правописом, бойкотування закладів і видань, які ним користувалися, проповіді та агітаційні акції проти фонетичного письма тощо) [12: 194—200].

пулярності серед вірних-греко-католиків також і переклад Біблії Куліша й Пулюя. Так, письменник А. Чайковський в листі до О. Барвінського обурено зауважував: «Переклад св. Письма Куліша, Левицького та Пулюя довгі часи лежав нерозкуплений... укр. Біблію розхоплюють штундисти і баптисти» [цит. за: 7: 106]. Натомість галицькі греко-католики знайомилися з цим текстом переважно через катехизми та різноманітні «історії біблійні Старого і Нового Завіту». Релігійна література народною мовою, що не мала дозволу церковної цензури, асоціювалася з протестантською або ж апокрифічною лектурою, від читання якої Церква застерігала [Там само]. Цілком можливо, що саме з метою уникнути небажаного асоціювання з протестантськими виданнями у 1903 р. «Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською» І. Пулюй опублікував у Відні старокириличним шрифтом.

Однак, незважаючи на неуспіх, праця Пулюя не пропала марно. Бо, як засвідчив його сучасник К. Студинський, «своїми молитовниками поклав Іван Пулюй почин до дальших перекладів» [цит. за: 17: 193]. Саме його видання 1871 р. лягло в основу нових перекладів, здійснених перекладацькою колегією під проводом Сильвестра Сембратовича, декана теологічного факультету Львівського університету, а з 1885 р. — митрополита Греко-Католицької Церкви, до якої увійшли також священики О. Слюсарчук, О. Стефанович та О. Огоновський [20]. У 1878 р., по шістьох роках після публікації Пулюя, побачили світ три підготовлені цією колегією народномовні видання: «Молитвенникъ народный рускій» (Львів, друкарня Товариства імені Тараса Шевченка), його скорочений варіант та «Молитвенникъ народный рускій для дѣтей», який упорядкував о. О. Слюсарчук. Прикметно, що, як засвідчив О. Барвінський, дитячий молитвослов О. Слюсарчук готував «з узглядненнем «Молитовника народного» І. Пулюя» [2: 19—20]. Усі вони, щоправда, були опубліковані етимологічним правописом, очевидно, з метою усунути зайвий привід до нападок із боку русофілів.

«Молитовник для руського народу» І. Пулюя відкриває епіграф з Послання апостола Павла до коринтян, гл. 14, 18—19: «Дякую Господеві моему, що розмовляю мовами більш вас усіх, тільки в церкві волю промовити пять слів розуміннем моім, щоб навчити и інших, ніж десять тисяч слів мовою [чужою]» [18: 24]. Саме в цих словах «апостола народів», покликаючись на авторитетне тлумачення зазначеного уривка екзегетами Католицької Церкви, І. Пулюй вбачав заклик молитися рідною мовою.

Прикметно, що головною метою будь-яких реформаторських зусиль, спрямованих на молитовний текст, було саме його *розуміння*, яке, проте, не обов'язково передбачало звучання рідною мовою. Розуміння досягалося різними способами, і власне переклад був лише одним із них. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговують різні типи адаптації церковнослов'янського оригіналу, що їх застосував І. Пулюй у своєму виданні. Молитовний матеріал він подає у трьох мовних варіантах: 1) паралельно церковнослов'янською та українською мовами, 2) українською мовою, 3) церковнослов'янською мовою у транскрипції гражданкою (див. табл. 1).

Таблиця 1

Зміст та структура «Молитовника»	цсл. // укр.	укр.	цсл.
Щоденні молитви	+		
Катехизмова частина		+	
Молитви на різні потреби		+	
Вечірні, ранкові молитви		+	
Молитви до сповіді, після сповіді; до св. причастя, після св. причастя		+	
Молитви під час Служби Божої		+	
Служба Божа св. Івана Золотоустого			+
Акафист до пресолодкого Господа нашого Ісуса Христа, Акафист Благовіщенню Пресвятої Богородиці, Акафист до св. Николая		+	
Церковні пісні		+	
Проповідь Господа нашого Ісуса Христа по Євангелії св. Матея		+	

Перший тип адаптації — **паралельний переклад** — у галузі молитовних, богослужбових перекладів мав особливу функцію: він створювався для кращого розуміння тексту оригіналу, виконував роль його пояснення і не був призначений для безпосереднього використання в молитві. Такий тип адаптації застосовували в катехизмах, призначених для домашнього читання у виданнях Псалтиря, Євангелія⁹, згодом у молитовниках. Залежно від обставин і настанов паралельний переклад міг переслідувати дві протилежні мети: з одного боку, він усував потребу в переході з сакральної мови на народну (розуміння досягнуто і без такої кардинальної реформи), а з іншого — паралельний переклад міг бути тимчасовим компромісним заходом, який полегшував процес такого переходу, створював умови для його апробації і звикання¹⁰.

У кожному разі така функціональна специфіка зумовлювала особливості паралельного перекладу — він допускав відступ від традиційного для богослужбових перекладів принципу послівності, дозволяв при потребі доволі вільне відтворення лексичних, синтаксичних особливостей оригіналу, тобто парафразовий переклад¹¹. Пор. у «Молитовнику» І. Пулюя¹² (див. табл. 2):

⁹ Прикладом такого підходу є видання: «Псалтирь въ язицѣхъ церковно-словенскомъ съ переводомъ на языкъ народно-рускій о. А. Бачинського...» (Львів, 1903); «Псалтиря розширена въ дусѣ християнської молитви и церковного богослуженія ... уложивъ Алексій Слюсарчукъ руско-катол. парохъ въ Рунгорахъ» (Жовква, 1904); Новий Завіт О. Бачинського (Львів, 1903).

¹⁰ Із такою метою паралельний переклад було вжито в молитовнику «Господи, до Тебе возношу душу мою» (Рим, 1971) — першому офіційному греко-католицькому молитовнику, створеному відповідно до постанов II Ватиканського Собору.

¹¹ Парафразовий переклад уперше для релігійних книг застосував Мартін Лютер (1483—1546), за що зазнав критики з боку Католицької Церкви [3: 21]. Прикметно, що свого часу Ф. Міклошич негативно оцінив переклад книг Святого Письма П. Куліша через те, що вбачав у ньому парафразу грецького оригіналу, а не дослівний переклад [див. 9: 89].

¹² Тут і далі посилання на видання [18]; у дужках вказано лише номер сторінки.

Таблиця 2

Цсл.	Укр.
Свѣта отъ свѣта, Бога истинна отъ Бога истинна, рожденна, а не сотворенна, единосущна Отцу, имже вся быша (29)*.	Як світло від світла, так Він Бог истинний від Бога истинного рожден а не сотворен, односущний з Отцем, и Ним усе сталося (29).
Распятого же за ны при Понтийстѣмъ Пилатѣ, и страдавша и погребенна, и воскресшаго въ третій день по писаніємъ (29).	Юго распято за нас під Понтийським Пилатом; Він терпів муки и погребен, и воскрес в третій день по писаннях (29).

Другий тип адаптації — **власне переклад** — створювався для прямого використання текстів у молитовній практиці. Він здійснювався переважно з урахуванням закріпленої в молитовно-богослужбовій перекладацькій традиції з часів рівноапостольних Кирила та Мефодія засади максимального наближення перекладу до оригіналу. Це послівний (часто навіть поморфемний)¹³ переклад, створений із урахуванням факторів, пов'язаних із молитовним вживанням тексту, а насамперед його наспівним виконанням за традиційними мелодіями (важливо було зберегти ритмічну і складо-кількісну структуру церковнослов'янського оригіналу). Найпослідовніше принципу послівності Пулюй дотримався в перекладі молитовних чинів, що виконуються наспівно — акафистів, параклису та канону до Пресвятої Богородиці, пор.:

Таблиця 3

Цсл.	Укр.
Видѣши сѣбя себе въ чистотѣ, глаголетъ гавриилъ дерзостно: преславное твоего гласа неодопрѣтельно души моеи явлется: безсѣменногъ во зачатїи ржѣтво какъ глаголеши, зовый: Аллелѣя.	Знаючи себе в чистоті, рече свята Гавриїлу сміло: преславний голос твій непонятний для душі моєї являється, як бо глаголеш про різдво бессіменного зачаття, взиваючи: Аллелуя (100).
Радѣйся цвѣте нетлѣнїя, радѣйся вѣнче воздержанїа. Радѣйся воскрѣнїа вбразъ велистающаа: радѣйся аггелъское житїе являющаа, радѣйся древо свѣтлоплодовитое, ѿ негоже питаются вѣрнїи ... радѣйся во чревѣ носѣщаа избавителя плѣнѣннымъ...	Радуйся, цвіте нетління; радуйся вінче вдержання. Радуйся, воскресення образ об'ясняюча; радуйся ангельське життє являюча. Радуйся, древо, світлий овоч подаюче, з котрого кормляться вірні... Радуйся, носивша в утробі Избавителя невольників... (102—103).

Третій тип адаптації — **транскрипція** церковнослов'янського тексту сучасними кириличними літерами, гражданкою, — полегшував зорове сприйняття тексту оригіналу. Транскрипція не сприяла розумінню тексту, однак полегшувала його вільне відтворення під час молитви, богослужіння і, таким чином, сприяла активній участі у них вірян. Цей тип адаптації передбачав збереження мови оригіналу, закріплював її непорушність. Пор.:

¹³ Докладніше про ці типи перекладу в кирило-мефодіївській перекладній традиції див. у: [3: 12—23].

* Тут і далі цитування «Молитовника» за виданням [18]; у дужках вказано лише посилання на сторінку.

Миромъ Господу помолимся.
Хор: Господи, помилуй.
О свишнѣмъ мирѣ, и спасеніи душъ нашихъ Господу помолимся...
О мирѣ всего мыра, благостоянии святыхъ Божіихъ церквей, и соєдиненіи всихъ Господу помолимся...
О святѣмъ храмѣ семъ, и иже съ вѣрою, благоговѣніемъ, и страхомъ Божіимъ входящихъ въ онъ Господу помолимся... (126).

Як можна помітити, вибір типу адаптації церковнослов'янського оригіналу в «Молитовнику для руського народу» визначала функціональна специфіка текстів: тільки народною мовою Пулюй переклав тексти а) дидактичного спрямування: катехизмові правди, іспит совісті перед сповіддю, проповідь Ісуса Христа (уривок із Євангелія), б) тексти для приватної молитовної практики (ранішні, вечірні молитви, молитви на різні потреби, акафисти). Паралельний переклад був застосований для так званих щоденних молитов — обов'язкових для кожного вірного, найуживаніших, звичних, завчених напам'ять¹⁴. Очевидно, Пулюй передбачав збереження церковнослов'янської мови в цих молитовних текстах.

Текст Божественної Літургії св. Йоана Золотоустого І. Пулюй не перекладав, а транскрибував. Як засвідчує його полемічна праця «Лист без коверти», церковнослов'янська мова в Літургії залишається для нього непорушним законом, на який він не сміє посягати: «Церковні служення остануться у нас нерушені, як у народів латинського обряду осталась мова латинська, хоч кождий молиться своєю бесідою. До церковних служб будемо подавати філологічні богословські пояснення слів і положень, и учитимеся їх нарід в школі и на катехизаціях» [14: 8].

Важливо відзначити, що народна мова перекладів є неоднорідною. Вміщені в молитовнику тексти можна диференціювати так: максимально архаїзовані — помірно архаїзовані — тексти, близькі до розмовної мови (диференціація стосується насамперед лексики та синтаксису). Пор.:

Таблиця 4

Акафист	Молитва по ідженю	Іспит совісті перед сповіддю
Бесідників багатомовних як безголосні риби видимо; не розуміють бо про тебе, Ісусе Спасе наш, сказати: як и Бог неперемінний, и чоловік звершений пробуваєш: ми ж дивуючись Тайною, з вірою співаємо: Ісусе Боже предвічний. Ісусе Царю царюющих. Ісусе, Владико володарующих ... Ісусе потіхо плачущих... (96).	Дякуємо Тобі, Христе Боже наш, що покріпив еси нас земним Твоїм даром. Не лиши нас і небесного Твого царства, а якож посеред учеників Своїх прийшов еси, Спасе, дати ім впокій, прийди и до нас и спаси нас (50).	Чи сумнівсь коли о правдах св. віри? О котрих? Чому? Може читав злі книжки? Приставав з безбожними, що мою віру на сміх підіймали? Або чи ходив завсіді на науку християнську? Чи знаю найпотрібніші правди віри? ... Чи все послушав, як хто до доброго мене утрущав? Опустив коли молитву ранішню, вечірню? (88).

¹⁴ Пор. у зв'язку з цим свідчення перемиського крилошанина І. Могильницького: «Усі греко-католицькі віряни промовляють щиро слов'янською мовою свої щоденні молитви, «Отче наш», «Богородице Діво», «Символ віри». Саме цим діалектом старші люди та віронавчителі навчають молодь найперших релігійних істин» [цит. за: 16: 482].

Визначальною обставиною створення «Молитовника народного» було те, що 1869 р. у Відні І. Пулюй особисто познайомився з П. Кулішем, який і до того був для нього великим авторитетом. Згодом він згадував, що темою першої ж розмови була потреба перекладу народною мовою Святого Письма і молитовника [6: 197]. Ще раніше Пулюй мав змогу ознайомитися з біблійними перекладами Куліша — псалмами (Правда. — 1968. — ч. 39, 45) та П'ятикнижжям Мойсея (Львів, 1969). У лютому 1871 р. П. Куліш і Пулюй розпочали співпрацю над перекладом Святого Письма, і вже незабаром, по трьох місяцях спільної діяльності, І. Пулюй отримав від Куліша схвальну оцінку мови свого перекладу: «Ви вже доволі проштудували нашу українщину і не зробите в ній таких перемін, котрі були б на користь полонізму, що для нас було би найгірше» [цит. за: 6: 198], яка свідчить про те, що спільності в мовній концепції було досягнуто. Того ж року у Відні побачили світ Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Івана.

Невипадково, отже, «Молитовник для руського народу» був опублікований фонетичним правописом — кулішівкою, тим її варіантом, яким того часу видавався, зокрема, редагований Кулішем часопис «Правда» (1969). Палким прихильником фонетичного правопису-кулішівки Пулюй став ще в гімназійні роки, про що він згадує у статті «Споминка о Тернополі», яка була опублікована в часописі «Мета» в 1865 р. [19]. Мова молитовника також виявляє виразні ознаки якщо не прямого редакторського втручання Куліша, то принаймні послідовного дотримання І. Пулюєм попередньо вироблених Кулішем мовних засад, про які буде сказано далі. Крім того, у «Листі без коверти» Пулюй вказав на ще один мовний зразок, на який він орієнтувався, — мову «Катехизму для дѣтей грекокатолицького обряду» о. Кирила Селецького, який в 1869 р. видало товариство «Просвіта» [14: 2]. Свій переклад І. Пулюй здійснював очевидно з церковнослов'янського оригіналу, залучаючи, де це було можливо, переклади польською, німецькою, французькою, італійською, чеською та румунською мовами [Там само: 13].

Мова галицького народномовного молитовника в перекладі І. Пулюя, першого в історії молитовника українською мовою, дозволяє простежити два важливі мовні процеси, що відбувалися в Галичині в другій половині XIX ст.: формування церковно-релігійного стилю української мови (зокрема його літургійного жанру) та формування української літературної мови на народній основі.

1. Барвінський А. Листи з Опілля. Ще кілька слів про потребу Народнього Молитовника // Правда. — 1869. — Ч. 40. — С. 335—336.
2. Барвінський А. Чи українська мова пригідна для перекладу св. Письма і молитов, та духовної проповіді? — Перемишль, 1921. — 32 с.
3. Верещагин Е. М. История возникновения древнего общеславянского литературного языка. Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников. — М.: Мартис, 1997. — 315 с.
4. Відчит проф. д-ра Пулюя в Празі. (Спомини про Куліша — Переклади св. Письма) // Діло. — 27.07.1915. Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/39449>

5. *Возняк М.* До історії боротьби о. М. Малиновського з народною мовою // *Нива*. — 1911. — Т. 2, ч. 12. — С. 583—588.
6. *Гайда Р., Пляцко Р.* Іван Пулюй (1845—1918). Життєписно-бібліографічний нарис / Серія «Визначні діячі НТШ». — Львів, 1998. — 277 с.
7. *Голик Р.* Книжна культура, читання й етносоціальні уявлення галичан кінця ХІХ — початку ХХ століття // *Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол.* — 2011. — Вип. 6. — С. 98—108.
8. *Гусарчин П.Л.* Кілька слів про потребу «Народнього молитовника» // *Правда*. — 1869. — Ч. 24. — С. 206—208.
9. *Даниленко А.* Перші переклади Нового Заповіту новоукраїнською мовою: Антоній Кобилянський проти Пантелеймона Куліша // *У силовому полі мови. Інні Петрівні Чепізі*. — К., 2011. — С. 86—101.
10. *Збожжа О.* Довга й нелегка дорога до українського народу Святого Письма в перекладі П. Куліша, І. Пулюя, І. Нечуя-Левицького (до 90-річчя від дня пам'яті Івана Пулюя) // *Збірник праць ТО НТШ*, — Т. : Рада, 2008. — Том 4: Видатні постаті в українській культурі і науці. — С. 302—308.
11. *Каровець М.* З дискусії на тему народних молитов // *Нива*. — Львів, 1911. — Ч. 12. — С. 321—327.
12. *Колб Н.* «З Богом за Церкву і Вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках ХІХ століття. — Львів: Місіонер, 2015. — 372 с.
13. *Кунцілер М.* Літургія Церкви. — Львів: Свічадо, 2001. — 616 с.
14. Лист без коверти яко відповідь впр. крилошанину Малиновському на реферат Молитовника. Написав Іван Пулюй. — Відень, 1871. — 15 с.
15. *Матковський С.* Три синодальні архiereї: спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліана Куїловського, д-ра Юліана Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича / С. Матковський. — Львів: Бібльос, 1932. — 108 с.
16. *Мозер М.* Уживання української мови Греко-Католицькою Церквою в Галичині (1772—1859 рр.) // *М. Мозер. Причинки до історії української мови*. — Х., 2008. — С. 474—561.
17. *Процик І.Р.* Від «Молитвослова» до Святого Письма: Праця Івана Пулюя над перекладами сакральних текстів та виробленням конфесійного стилю української мови // *Науковий потенціал славистики : історичні здобутки та тенденції розвитку. Тези доповідей Міжнар. наук. конференції до Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 21.05.2015)*. — К., 2015. — С. 192—194.
18. *Пулюй І.* Молитовник. Псалтир / За заг. ред. В. Шендеровського / І. Пулюй. — К. : Вид-во «Рада». 1997. — 271 с.
19. *Пулюй І.* Споминка о Тернополі // *Гайда Р., Пляцко Р. Іван Пулюй (1845—1918). Життєписно-бібліографічний нарис / Серія «Визначні діячі НТШ»*. — Львів, 1998. — С. 265—274.
20. *Пуряєва Н.* Греко-католицький митрополит Сильвестр Сембратович і народна мова в молитвах // *Тези VII Міжнар. наук. конференції «Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур» (до Дня слов'янської писемності і культури) (Національна бібліотека ім. В. Вернадського, Київ, 24 травня 2016 р.)*. Режим доступу: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/752>
21. *Федорів Ю.* Яка мова Господу наймиліша? (Кілька думок з приводу українізації богослужбових текстів — порядком дискусії) // *Нива*, липень 1977 р. / <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/yaka-mova-hospodu-najmylisha/>
22. *Франко І.* План викладів історії літератури руської // *І. Франко. Зібрання творів: У 50 т.* — Т. 41. — К., 1984. — С. 24—73.

Статтю отримано 21.04.2016

Natalia Puriaieva

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE FIRST PRAYER BOOK IN UKRAINIAN
(“PRAYER BOOK FOR RUSS PEOPLE” BY IVAN PULUJ 1871)

In 1871 in Vienna Ivan Puluj published “Prayer book for Russ people” with translations of Christian prayers into Ukrainian. This was the first attempt to introduce the Ukrainian language into the practice of prayer of the Ukrainians — a sphere where previously only liturgical church Slavonic language was used. Publishing of a prayer book was one of the points of educational activity program of Puluj who was a member of Galician movement “narodovtsi”. “Prayer book” was sharply criticized by the leaders of the Greek Catholic Church, the representatives of which held Russofil views. Church censorship forbade publishing, because of the used phonetic spelling-kulishivka and vernacular language, while traditionally in religious publications etymologic spelling and “Yazychiye” were usually used. Though, the edition was published. Puluj was working on the prayer book during the period of acquaintance and active cooperation with P. Kulish. Wherefore, the language of prayer texts translation by I. Puluj based on Galician literary usage proves also the desire of the translator to embody authoritative to him concept of P. Kulish, in particular concerning the means of creation of the great archaic style (due to the use of Old Ukrainian bookish elements — first of all, morphological, lexical) appropriate for prayer texts, as well as the ways of approach of synthetic character of literary language through combination in it of different dialect systems of Ukrainian language.

Keywords: *The first Prayer Book in Ukrainian, I. Puluj.*

Мовна мозаїка

ОКЕАНІЧНИЙ ЧИ ОКЕАНСЬКИЙ ФЛОТ?

Неорганічні в українському вжитку словосполучення *океанічний флот, океанічна течія, океанічний клімат, океанічні острови* і под., напр.: *Уперше за 19 років Україна змогла отримати прибуток від діяльності державного океанічного флоту* (Україна молода, 02 — 03.09.2016); *Частини плато можуть виступати над поверхнею океану, утворюючи океанічні острови і атоли* (Вікіпедія); *...весна в океанічних кліматах холодніша, ніж осінь* (Рівненський обл. центр з гідрометеорології). Тлумачні словники української мови подають прикметник *океанічний* як рівнозначний прикметникові *океанський* — ‘той, який стосується океану’ (Словник української мови. — К. : Наук. думка, 1974. — Т. V. — С. 662; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. — С. 836). Проте зразкові творення відносних прикметників української мови відповідає лише *океанський*, бо в ньому до твірного іменника *океан* приєднано суфікс *-ськ-*. У складі прикметника *океанічний* є латинський елемент *-іч-*, що доречний насамперед у прикметниках, співвідносних з іменниками на *-іка*, пор.: *графіка* — *графічний*, *ритміка* — *ритмічний*, *синоніміка* — *синонімічний*. У прикметника *океанічний* немає спільнокореневого іменника на *-іка*, тому словотвірно він не вмотивований. У багатьох виданнях, серед яких і довідкові, прикметник *океанічний* уже замінено на *океанський*, пор.: *Океанський риболовецький флот України вперше за 19 років перерахував дивіденди до держбюджету країни* (Кореспондент, 01.09.2016); *Щільні донні води з шельфів Антарктиди опускаються по материковому схилу і материковому підніжжю до океанських котловин*; *Холодні океанські течії також відзначаються відповідними збуреннями в конфігурації ізотерм.*; *Течії впливають на розподіл інших географічних характеристик солоності, вмісту кисню, біологічних речовин, оптичних та акустичних властивостей океанських вод* (Вікіпедія).

Отже, правильно вживати *океанський флот, океанська течія, океанський клімат, океанські острови, океанські води*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'282

Богдана Тимочко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

НАЗВИ СПОРІДНЕНOSTI В МОЛДАВСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV—XV СТОЛІТЬ

Стаття присвячена назвам спорідненості, що засвідчені в юридичних документах XIV—XV століть із території Молдавського князівства. Докладний структурний, лексико-семантичний та етимологічний аналіз однієї з найархаїчніших груп лексики, здійснений із використанням квантитативного методу, дозволяє переконливо говорити про її структуру, семантику та походження.

Ключові слова: *староукраїнська мова, молдавсько-українські грамоти XIV—XV ст., назви спорідненості, лексико-семантична група.*

Молдавсько-українські грамоти — це рукописні юридичні документи з території Молдавського князівства [20: 30], які є надійним джерелом вивчення історії української мови XIV—XV ст., оскільки староукраїнська писемно-літературна мова була офіційною з часу заснування Молдавського князівства (1360-ті роки) до кінця правління Василя Лупу (1653 р.). Цінність грамот, виданих молдавськими воєводами, полягає ще й у тому, що їх, на відміну від аналогічних документів з інших українських територій, збереглося набагато більше, завдяки чому лексика періоду активного розвитку української мови представлена в них повніше.

Юридичні документи, що стали об'єктом пропонованого дослідження, іменуємо *молдавсько-українськими грамотами*, зважаючи на їхню належність до Молдавського князівства і до староукраїнської мовної практики.

Дослідженню мови грамот молдавських канцелярій присвячено чимало праць, у яких висвітлені фонетика, морфологія, стилістика, мова загалом, а от лексика залишається

© Б.В. ТИМОЧКО, 2016

майже недослідженою, хоча спроби описати її є в працях О. Яцимирського, В. Ярошенка, М. Антошина, М. Станівського, Л. Гумецької, Д. Коваля. Окремі групи лексики, засвідчені в грамотах із території Молдавської держави, принагідно в загальноукраїнському контексті описано в академічній «Історії української мови. Лексика і фразеологія». Значна кількість лексичного матеріалу молдавсько-українських актів представлена в «Словнику староукраїнської мови XIV–XV століть». Однак, оскільки лексика молдавсько-українських грамот досі не була об'єктом цілісного й вичерпного лінгвістичного опрацювання, актуальність пропонованого дослідження є незаперечною. Джерельною базою для нього слугували документи перших трьох томів серії «Documenta Romaniae historica: A. Moldova (1384–1504 pp.)» (884 грамоти), а також 2-томні зібрання грамот Іона Богдана «Dokumente Lui Ștefan cel Mare» (294 грамоти) та Міхая Костахеску «Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare» (38 грамот). Загалом 1216 документів.

Предметом цієї наукової розвідки є лексико-семантична група «Назви спорідненості», що досить повно представлена в молдавсько-українських грамотах XIV–XV ст., оскільки в них часто розглядалися різноманітні справи між людьми, пов'язаними родинними стосунками.

Метою роботи є здійснення структурного, лексико-семантичного й етимологічного аналізу назв спорідненості, засвідчених у молдавсько-українських грамотах XIV–XV ст.

Назви спорідненості — одна з найархаїчніших груп лексики — закономірно були й залишаються об'єктом уваги лінгвістів. Етимологічний аналіз слов'янських термінів спорідненості здійснив О.М. Трубачов [35]. В українській лінгвістиці назви спорідненості в літературній мові й діалектах, починаючи з давньоукраїнського періоду, докладно охарактеризував А.А. Бурячок [1]; походження й розвиток давньоукраїнської лексики спорідненості X–XIII ст. проаналізував В.В. Німчук [21]; історію виникнення деяких назв спорідненості досліджував В. Парасунько [24]; назви родинних зв'язків у говірках української мови вивчали Й. Дзендзелівський [10], К. Глуховцева [5], В. Прокопенко [25], Л. Колеснік [15; 16]; назви спорідненості були об'єктом різноаспектного зацікавлення у працях Л. Веневцевої [2], Е. Ветрової [3], Т. Вільчинської [4], П. Гриценка [8], О. МIRONЮК [17], Л. Ніколаєвої [19], М. Скаба [29], В. Яковлевої [38] та ін.

Для систематизації лексичних одиниць на позначення спорідненості, виокремлених із молдавсько-українських грамот XIV–XV ст., використовуємо доробок наших попередників, переважно А.А. Бурячка, принагідно уточнюючи наявні класифікації щодо аналізованого матеріалу. У межах ЛСГ «Назви спорідненості» виділяємо дрібніші лексико-семантичні структури: мікрогрупи, мікросистеми, мікропідсистеми. Ця ЛСГ назв виокремлюється з-поміж інших ЛСГ назв і ділиться на підставі ви členування й диференціації груп людей, об'єднаних родинними стосунками різних типів. Спорідненість (власне спорідненість, родинні стосунки, родичівство, кровне родичівство, кровна спорідненість) (далі — спорідненість) заснована на спільному генетичному походженні.

У молдавсько-українських грамотах засвідчено загальні назви спорідненості. Це, зокрема:

1) назви роду — генетично пов'язаних одне з одним поколінь, які ведуть походження від одного предка: *родъ* < *rodъ < *ordъ [12 V: 89] ‘(ті, які походять від спільного предка) рід, плем'я’ [33 II: 296]: да имъ вѣдѣтъ оурикъ и непорѣшено ктиторство, имъ... и въсемъ родъ ихъ (1424 DRH I: 85)¹; ‘рідня, родина’ [33 II: 295]: имаєтъ стати нашъ милъи приателъ съ оусиамъ своимъ родомъ... за насъ (1449 Cost. II: 746); и оусиамъ родомъ и племенемъ ихъ (1458 DRH II: 107); *сѣмѣ* < *sěmę (-ene) [36 III: 600] ‘(ряд поколінь, що походять від одного родоначальника) рід, сім'я’ [33 II: 411]: и твоемоу сѣмѣню и твоемоу рѣдоу (1476 DRH II: 314). У сучасній українській мові лексема *рід* розширила семантику, але значення ‘ряд поколінь, що походять від одного предка’ зберігає [34 VIII: 555], лексема *сім'я* функціонує із значенням ‘насіння’, ‘насіння конопель’ і ‘сперма’, значення ж ‘рід, сім'я’ вона втратила [34 IX: 224]; у говірках цю лексему використовують переважно на позначення насіння конопель [32: 489; 7: 314];

2) назви родини — соціальної групи, яка складається з чоловіка та жінки, які зазвичай перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів, і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей: *съродство* — старослов'янізм, похідний від *родъ* — ‘рідня, родина’ [33 II: 408]: илї ѡтъ брати нашихъ илї ѡтъ нашего сѣродства илї воуди кто (1443 DRH I: 315); *племя* < *plemę [36 III: 278] ‘(родина, рідня) плем'я, рід’ [33 II: 152]: ѡтъ дѣти нашихъ или ѡтъ нашего племени (1479 DRH II: 321); *челѣдь* / *челѣдь* < *čel'adъ [37 IV: 40] ‘(члени сім'ї, що проживають разом) домочадці, челядь’ [33 II: 534]: еси дали... тои свѣтои нашии црѣкви... татарѣ, на имѣ: Бѣюлъ съ чѣлѣдѣю, и Коика съ чѣлѣдѣю (1488 DRH III, 71). Лексема *челядь* ‘члени однієї родини, сім'я’ під рубрикою *заст.* функціонує в буковинських говірках, а також позначає ‘молодь’, ‘дітей’, ‘гурт людей, переважно на весіллі’ та ‘жінок’ [32: 638], у деяких гуцульських говірках *челєдь* — ‘жінки або всі не чоловіки’ [6: 231], зб. ‘жінки, дівчата’ [13: 218], *челідь* — ‘жінки, дівчата’; ‘жіноцтво’; ‘члени сім'ї жіночого роду’; *рідк.* ‘молодь’ [9: 210];

3) назви покоління — сукупності родичів однакового ступеня спорідненості щодо спільного предка [34 VII: 35]: *поколѣніє* < *kolěno [37 X: 132] ‘рід, покоління’ [33 II: 179]: То, емѹ, оурикъ, со оусѣмъ дохѣдомъ, на вѣкы вѣкѹныѣ, и дѣтемъ его, и братѹ его, Тѹдорѹ, и дѣтемъ его и первѹмъ

¹ Увесь ілюстративний матеріал із зібрань молдавсько-українських грамот паспортизуємо так (1424 DRH II: 101), де перше — 1424 — рік написання грамоти; друге — зібрання грамот (див. список скорочень); третє — II — том; четверте — 85 — сторінка. До аналізу залуцаємо ще грамоти перших років XVI століття (до 1504 року включно), щоб не розривати тривалий період правління володаря Стефана Великого.

поколѣніемъ *имъ* (1412 DRH II: 45). У словосполученні *первѣмъ* *поколѣніемъ*, очевидно, йшлося про двоюрідних братів і сестер;

4) назви родичів — тих, хто перебуває у спорідненості з ким-небудь, а саме: *съродникъ* — старослов'янїзм, похідний від *родъ*, 'родич' [33 II: 408]: *кратѣи нашихъ или нашихъ съродникъ или воудъ кто* (1399 DRH I: 11). У сучасній російській мові як просторічне і застаріле функціонує лексема *сродник* із таким самим значенням [26 IV: 261].

Назви кровних родичів по прямій лінії ґрунтуються на прямій спорідненості (прямому родичівстві) — відношеннях між предками й нащадками. Ці відношення можуть будуватися по висхідній і низхідній², чоловічій і жіночій лініях³. У назвах відбивається також ступінь спорідненості⁴.

Групу **назв кровних родичів у сусідніх поколіннях** формують назви кровних родичів першого ступеня прямої спорідненості: батьків (батька й матері), дітей (сина / синів, дочки / дочок).

У досліджуваних пам'ятках зафіксовано як загальну назву батьків, що поєднує два поняття («батько» + «мати»), так і окремі лексеми для номінації батька й матері: *родителѣ* < *родъ* < *прасл.* **rodъ* < **ordъ* [12 V: 89] 'рідні батьки': *истинныи сѣбѣ и волѣринь нашъ, Строе... слоужили прѣжде поучившии родителѣи нашими* (1400 DRH I: 14). У XIV–XV ст. лексема *родителѣ* значно розширила свою семантику і вже, на відміну від давньоукраїнського періоду, позначала не лише батьків, а й предків [33 II: 295]. За твердженнями В.А. Прокопенко та Л.Я. Колеснік, замість лексеми *родители* 'батьки' більшість носіїв буковинських говірок використовують лексему *родичи* [25: 141; 16: 142].

До назв батька — чоловіка щодо своїх дітей — належить *отѣць* < **отсь* < **откъ* [36 III: 170] 'рідний батько' [33 II: 102]: *потвърдили есѣи правовѣрноє вѣсмыженіе отѣца ихъ* (1425–1426 DRH I: 90). У XIV–XV ст. лексема вже була полісемантичною: *отѣць* 'батько, отець, опікун', '(лише у мн.) предки', '(титул служителів культу) отець', '(тлумачі християнського вчення) отці', '(в християнській релігії перша особа Святої Тройці) Бог-Отець', '(епітет папи римського) отець' [33 I: 102–103]. Номен *отець* 'батько' засвідчений у буковинських говірках [32: 372], хоча, як твердить В.А. Прокопенко, вживається рідко [25: 141]. Із таким самим значенням функціонувала лексема *родитель* < *родъ* < *прасл.* **ordъ* [12 V: 89] 'батько' [33 II: 295]: *лист ѿт нашего родителя* (1475 DRH II: 301). У XIV–XV ст. лек-

² Висхідна лінія — низка поколінь від особи до предків; низхідна лінія — низка поколінь від особи до нащадків.

³ Чоловіча лінія — низка поколінь предків або нащадків винятково чоловічої статі (батько, дід по батькові, прадід — батько діда по батькові тощо); жіноча лінія — низка поколінь предків або нащадків виключно жіночої статі (мати, баба по матері, прабаба — мати баби по матері тощо).

⁴ Ступінь спорідненості (родичівства) — одиниця близькості родичівства, визначається як народження однієї особи від другої, а також стосунки подружжя. Зокрема, до родичів першого ступеня прямого родичівства належать батько, мати, син, дочка, подружжя. До родичів другого — діди, баби, внуки, внучки.

сема *родитель* значно розширила свою семантику і вже, на відміну від давньоукраїнського періоду, позначало не лише батька, а й родича [33 II: 295]. У сучасній українській мові лексеми *родитель* / *родители* засвідчено як рідковживані [34 VIII: 595].

Назвами матері — жінки щодо дитини, яку народила, — є *мати* < **mati* [37 XVII: 254] ‘мати, матір’ [33 I: 580] (р. в. *матере* «мати, матір»): *где лежитъ свѣтопоуившаѣ мати наша, княгинѣѣ Анастасѣѣ* (1408 DRH I: 32); ‘Богородиця — мати Ісуса Христа’: *таковѣи да є проклѣтъѣ отъ Бога и отъ прѣвѣстѣѣа его матереѣ* (1398 DRH I: 10). У сучасній українській мові лексема *мати* має ширшу семантику, але головним значенням залишається ‘мати, мама’ [34 IV: 647]; *матина* < **mati* [37 XVII: 254] ‘мати, матір’ [33 I: 580]: *вѣра матигы нашѣѣ, княгѣнѣѣ Мүшатгы* (1393 DRH I: 5); *матка* < **mati* [37 XVII: 254] (стч. *matka*, стп. *matka*) ‘мати, матір’ [33 I: 580]: и *маткы мои, Маренѣѣ* *госпожда* (1448 DRH I: 390). Лексема *матка* рідше виступає у значенні ‘мати’, проте часто є складовою семи ‘хрещена мати’ [9: 303; 32: 280; 6: 186].

Загальною назвою дітей — синів і дочок — щодо їхніх батьків є *дѣти* < **děti* [37 V: 14] ‘(сини й дочки) діти’ [33 I: 340]: *вѣра вѣсѣхъ моиѣхъ дѣтѣи, дарованнѣхъ ми отъ Бога* (1414 DRH I: 52); також *чѣдо* (цсл. чедо) < **čedo* [37 IV: 102] ‘(син або донька, незалежно від їх віку, стосовно до батька і матері) дитя, дитина, чадо’ [33 II: 530]: *іако да творѣтъѣ ми памѣтъѣ... чѣди нашиѣхъ любилиѣхъ, Мнхѣлѣ чѣшникѣ и Ѡфѣлѣ* (1476 DRH II: 314); лексема *сынѣ* < **synъ* [12 V: 233] також позначала ‘(синів і дочок) дітей’ [33 II: 410]: *Юри и сѣстра его, Мѣроушка, сынѣѣ Лѣхѣула* (1495 DRH III: 310). У сучасній українській мові лексема *діти* засвідчена як нормативна [34 II: 309], *чадо* у СУМі подано з ремаркою *заст.* [34 XI: 263], а *син* втратило сему ‘діти’ [34 IX: 178].

Як і в сучасній українській мові [34 IX: 178], у XIV–XV ст. на позначення ‘рідного сина’ використовували лексему *сынѣ* < **synъ* [12 V: 233] ‘(стосовно до батьків) син’ [33 II: 410]: *Далѣ єсмѣѣ, не моимѣѣ сынѣѣми, Олександрѣ и Богданѣѣ* (1392 DRH I: 3). Крім цього значення, лексема *сынѣ* має інші: ‘духовний син’ / ‘прийомний син’ [33 II: 410]: и *прѣлѣ мѣ кѣ его велевности вѣ мѣсто сына* (1448 DRH I: 390), а також ‘Бог-Син’: *Изволенѣѣѣѣѣ Ѡтъца, поспѣшенѣѣѣѣѣ сына и съврѣшенѣѣѣѣѣ свѣтаго Дѣухѣ* (1462 DRH II: 144).

У молдавсько-українських пам’ятках XIV–XV ст. до лексико-словотвірної гнізди лексеми *сынѣ* належали також похідні *сынѣвство* та *синовець*: *сынѣвство* ‘синівська прихильність, синівське ставлення’ [33 II: 409]: *видѣвше мѣ сынѣвство и прѣѣтелство и благопрѣизволенѣѣ твоѣ* (1476 DRH II: 314); *синовець* ‘(син брата) племінник’ (див. нижче).

У сучасній українській мові лексема *синівство* ‘синівські права’ засвідчена як рідковживана й розмовна [34 XI: 182].

Для називання сина засвідчено також лексему *дѣтѣ* ‘син’ [33 I: 341] — *то ємоу оурикѣ со оуѣѣмѣ дохѣдом... и дѣтѣѣѣѣѣ его илѣ є дѣтѣѣ илѣ є дѣвка* (1411 Cost. I: 84), яке в сучасній українській мові має значення ‘дитина’ [34 II: 288].

Поняття ‘рідна дочка’ у досліджених текстах виражене церковнослов’янським *дѣщи* < *dъkt’i [37 V: 178] ‘дочка, донька’ [33 I: 334]: *оже тота истиннаа Манкоа, дѣщи Столнова* (1418 DRH I: 61), а також старослов’янською формою *дѣи*: *оже есмѣ дали шолдатѣ петрови и женѣ его дѣери пана жѣли... едно село* (1411 DRH I: 439); лексемою, яка функціонує й сьогодні: *доука* ‘донька, дочка’ [33 I: 323]: *Ѳрѣта, доука Малини, оуѣнка Жѣржа Пѣтра* (1490 DRH III: 121). Також у староукраїнських пам’ятках із території Молдавського князівства у значенні ‘донька’ [33 I: 335] використовували лексему *дѣвка* < *děvka [37 V: 22]: *и дѣтемѣ его, илї е дѣтѣ илї е дѣвка, да воудѣт(ъ) илѣ непорочѣно* (1401 DRH I: 19). Лексема *дочка* ‘донька’ в сучасній українській мові є нормативною [34 II: 400], *дівка* ‘донька’ засвідчена в південно-західних говірках [32: 96; 9: 59].

До групи **назв кровних родичів через одне покоління** належать назви родичів другого ступеня прямої спорідненості: дідів (батька матері / батька), бабів (матері батька / матері), онука (сина сина / доньки), онуки (доньки сина / доньки).

До назв кровних родичів через покоління по висхідній лінії належить *дидѣ* < *dēdъ [37 IV: 227] — ‘батьків чи материн батько; дід’ [33 I: 337]: *ѡчинилѣ есмо за дѣшѣ и за спасѣніе свѣтопочившаго дидѣ нашего, стараго Ялександра воеводи* (1466 DRH II: 196). Від лексеми *дидѣ* у староукраїнських пам’ятках із молдавських територій часто трапляються похідні утворення, напр.: *диднина / дѣдина / дѣдизна* ‘(спадщина від діда) дідизна, дідівщина’ [33 I: 335–336], *дѣдичѣ* ‘спадкоємець; господар, пан’ [33 I: 336]. У сучасній українській мові лексема *дід* є нормативною [34 II: 299].

Для номінації матеріної чи батькової матері в досліджуваних юридичних актах відсутня загальновідома й загальноприйнята лексема *баба*. Натомість наявна лексема *дидка* ‘(мати батька або матері) баба’ [33 I: 300], *ст.-чес. dēda ж. р. ‘баба’* [37 IV: 227]: *и продали свою правѣю ѡтнинѣ, що вила дидки ихѣ, Илѣни, доуки старого Цивана* (1489 DRH III: 87). Оскільки лексема *дидѣ* має дуже продуктивну словотвірну модель, найімовірніше, *дидка* утворено саме від неї. Але можливе й помилкове написання *дидка* замість *титка* ‘тітка’. Уживання лексеми *дідка* в сучасній українській мові та її говорах не засвідчено.

Назвами кровних родичів через покоління по низхідній лінії є *оуноукѣ* < *vъnukъ [36 I: 328] ‘(син сина або доньки) внук, онук’ [33 II: 478]: *Панѣ Триколичѣ дворникѣ пишетѣ... оуникоу моемоу, Михѣуци* (1481 DRH II: 354); *оуниукѣ* ‘(нащадки) внуки, онуки’ [33 II: 478]: *и оусилѣ родомѣ и племенемѣ ихѣ и оуѣци ихѣ* (1458 DRH II: 107); *оуноука* < *vъnuka [12 I: 410] ‘(донька сина або доньки) внучка, онука’ [33 II: 478]: *и далѣ Ивоулѣ, Богданоу, и оуѣцуѣ свои, Станѣ, едно привиліе* (1461 DRH II: 140); *оуноука* «т. с.» [33 II: 479]: *Панѣ Триколичѣ дворникѣ пишетѣ... оуноукуати мои, Мара* (1481 DRH II: 354); *непота* < *nepti (р. в. *neptere) < і.-с. *nepa (назва особи жіночої статі) [37 XXIV: 223]; ‘(молд. непоатэ ‘внучка’) ‘внучка’ [33 II: 41]: *Ѳорѣолинѣ... непоата Шѣрка Рѣспопа... продала свою правоу отниниу... от оурика дѣда ен Шѣрка Рѣспопа* (1493 BD II: 26–27). У сучасній українській мові активно функціо-

нують форми *онук* / *внук*, *онука* / *внука* [34 I: 710], *непота* ж у значенні ‘внучка’ рідко, але ще функціонує в буковинських говірках [32: 330], в українських говірках на території Румунії *непоатою* називають правнучку [7: 301].

До групи назв **кровних родичів через два покоління** належать назви родичів третього ступеня прямої спорідненості: рідного батька діда / баби; рідної матері діда / баби в низхідному і рідного сина онука / онуки; рідної дочки онука / онуки у висхідному напрямках [1: 57].

Назвами **кровних родичів через два покоління по висхідній лінії** є назва прадіда — рідного батька діда чи баби [33 II: 224]: *прѣдѣдѣ* < **pradēdē*, *пра-* — як префікс у відіменних похідних має підсилювальне значення, а в термінах спорідненості позначає віддаленішу спорідненість [36 III: 351; 37 IV: 227]: *що сѣ приходило тоє село... ѡтѣ ѡтнни прѣдѣда* *єи*, *пана Негри* (1495 DRH III: 324); назва прабаби — рідної матері діда чи баби — *прѣдѣдица* (відсутнє в ССУМ), що є похідним від *прѣдѣдѣ*: *Іо Стефан волвод... оукраси гров своєи прѣдѣдици княжни Янастасїї* (1497 DRH III: 8). У сучасній українській мові лексема *прадід* засвідчена як нормативна [34 VII: 311], лексему *прадідиця* не засвідчено.

До назв **кровних родичів через два покоління по низхідній лінії** належать *правнуки* — ‘рідні сини / дочки онука / онуки’ — *прѣоуноуѣта* < **pravunūcē* [36 III: 351; 12 I: 410] ‘правнучата’ [33 II: 224]: *и оуноуѣтомиь єго*, *и прѣоуноуѣтомиь єго... вѣ вѣкы вѣуныє* (1400 DRH I: 16). У сучасній українській мові лексеми *правнуча*, *правнук* і *правнука* є нормативними [34 VII: 504, 506].

До назв **кровних родичів через три покоління** належать назви родичів четвертого ступеня прямої спорідненості: рідного батька прадіда / прабаби, рідної матері прадіда / прабаби, рідного сина правнука / правнуки та рідної дочки правнука / правнуки: *прапрадід*, *прапрабаба*, *праправнук*, *праправнука*. У молдавсько-українських грамотах відсутні конкретні назви на позначення *прапрадіда* і *прапрабаби*, а *праправнуків* позначала лексема *прѣцѣрѣта* < **praskjurt* [36 III: 356], яку в ССУМ трактують як ‘нащадки, правнуки’ [33 I: 274, 225]: *и оуноуѣтомиь єго*, *и прѣоуноуѣтомиь єго*, *и прѣцѣрѣтомиь єго* (1400 DRH I: 16). У сучасній українській мові лексема засвідчена для номінації далеких предків по висхідній лінії *пращур* ‘далекий предок, родоначальник’ [34 VII: 524].

До назв **кровних родичів через три і більше поколінь по висхідній лінії** належать назви *предка* — старшого родича з боку матері або батька (звичайно старішого за діда, бабу); людини, від якої веде свій початок рід. Взагалі — представник минулих поколінь; людина, що жила задовго до теперішніх часів (у цьому значенні переважно у множині використовують лексему *предки*). У молдавсько-українських грамотах засвідчено лексему *предки*, яка загально передає поняття ‘предки’ і, найімовірніше, відображає родичів четвертого і дальших ступенів прямої спорідненості *предки* < *цсл. прѣдѣкъ* [36 III: 357] ‘(попередник у роді) предок; попередник’ [33 II: 226]: *а тоє привилїє више писаннѣхъ предковъ нашихъ изгинули ѡтѣ рѣкы Кръстини* (1464

DRH I: 172–173). У сучасній українській мові лексема *предки* функціонує з аналогічним значенням [34 VII: 528].

Назвами **кровних родичів через три і більше поколінь** по низхідній лінії є назви **нащадка (потомка)** — людини щодо своїх предків: особи, яка походить від когось. Взагалі — представник майбутніх поколінь (у цьому значенні вживається переважно у множині — ‘нащадки’, ‘потомки’). У переносному значенні: ‘син’, ‘наступник’, ‘спадкоємець’.

У досліджуваних юридичних актах маємо лексеми, які загально передають поняття «нащадки» і, найімовірніше, відображають родичів четвертого і дальших ступенів прямої спорідненості, зокрема: *наслѣдокъ* (цсл. *наслѣдѣкъ*) < **nasledѣкъ* [37 XXIII: 53] ‘нащадок, потомок; зб. потомство’ [33 II: 26]: сѣ... дѣти ихъ и сѣ вѣсми *наслѣдкы ихъ* (1446 DRH I: 368). У сучасній українській мові лексема *наслідок* не має стосунку до назв спорідненості [34 V: 192], але спільнокореневе *наслідник перен.* ‘продовжувач чиеї-небудь діяльності; наступник’ [34 V: 191], семантично близьке до значення, яке лексема мала в XIV–XV ст.; *отрасли* < **orsti* ‘рости’ [36 III: 446] (цсл. *отрасль*) (нащадки) рід, плем’я’ [33 II: 109]: и в томъ слювихомъ твои милости и твои *отрасли* (1476 DRH II: 316) (пор. *відросток* ‘пагін, що росте від гілки, стовбура, кореня або стебла рослини’ [34 I: 632]; *члѣда* ‘нащадки, потомки’ [33 II: 530]: *кровь его на насъ и на члѣдохъ ихъ* (1407 DRH I: 31).

Групу назв **кровних родичів по бічній лінії** формують назви осіб, що поєднані бічним родичівством (непрямим родичівством, непрямую спорідненістю) (або, за А.А. Бурячком, спорідненістю по бокових лініях [1: 65]) — відношеннями між нащадками спільних предків. У бічному родичівстві першого ступеня спорідненості не виділяють, до другого зараховують рідних братів і сестер, до третього — дядьків, тіток, племінників та племінниць, до четвертого — двоюрідних братів і сестер, двоюрідних дідів, баб, онуків та онучок. Першу бокову лінію спорідненості поділено на *чоловічу* (сюди входять брат / брати та його / їхні нащадки) та *жіночу* (належать сестра / сестри та її / їхні нащадки). Ця лінія вказує на найближчий рівень спорідненості, що представлена поняттями «рідний брат», «рідна сестра», «син рідного брата / сестри» та «донька рідного брата / сестри» тощо [1: 65].

Назвами **рідних братів** — кожного з братів щодо інших дітей тих самих батьків — у досліджуваних пам’ятках є: *братъ* < **bratъ* < **brat(r)ъ* [37 III: 8] ‘брат’ [33 I: 122]: Писа Косте, *братъ* Івана даскала (1483 DRH II: 383). У документах XIV–XV ст. спостерігаємо розширення семантики лексеми *братъ*, де її використовували ще й у значенні ‘монаха, члена монастирської общини’ [33 I: 122]: да сѣ даватъ *братіамъ* на трапезѣ по єдиномъ поурѣпалѣ *отъ* того вина (1429 DRH I: 139); *братеници* / *братиници* ‘брати’ [33 I: 119]: оже тоти истинны снове Флорингы, на имѣ Ион и Дануѣл и Мihalко... оуси *братиници*, прїидоша пред нами (1467 DRH I: 213). У досліджуваних пам’ятках засвідчено лексеми, похідні від *братъ*, а саме: *братанич* ‘племінник, небіж’, *братанича* ‘племінниця, небога’, *братіа* ‘брати, браття’, ‘родичі’, ‘(люди одного суспільного середовища) брати, браття’, ‘(члени мо-

настирської общини) братія, монахи', 'приятелі, друзі' тощо; *братство* 'дружні взаємини, дружба', 'зб. (члени монастирської общини) братія'. *Брат* — нормативна й багатозначна лексема сучасної української мови [34 I: 227].

Назвами рідних сестер — кожної з дочок щодо інших дітей тих самих батьків — є *сестра* < *sestra < *sesra [36 III: 612] 'сестра' [33 II: 341]: *Сѣн҃гѣръ и сѣстра ѿго, Стана, ѿноковѣ Ивана Френѣюка* (1490 DRH III: 107). У досліджуваних юридичних актах зафіксовано похідні від *сестра*: *сестричича* '(донька сестри) племінниця' і *сестричич* '(син сестри) племінник'. У сучасній українській мові лексема *сестра* засвідчена як нормативна [34 IX: 150].

Назвами двоюрідних братів і сестер є назви дітей рідних братів і сестер. Двоюрідного брата, сина дядька або тітки, племінника батька або матері називали *племеникъ* < *pledmen < *pleme [36 III: 278] 'двоюрідний брат, син дядька чи тітки' [33 II: 152]: *та продала тое село своємоужькѣ племеникоу, сѣдѣѣ нашемоу вѣрномоу пановѣ Тоадероу* (1495 DRH III: 324–325).

Назвами двоюрідної сестри, племінниці батька або матері, були *племеника* / *племеница* < *pleme [36 III: 278] 'двоюрідна сестра, донька дядька чи тітки' [33 II: 152]: *оже прїидошѣ продѣ нами... пан Мнѣхѣл Драгославъ... и племеника ѿго Настѣѣ, дочка Іѣна Нѣгрилескоула* (1495 BD II: 57). У сучасній українській літературній мові значення слів *племінник* і *племінниця* змінилося. Тепер вони позначають не двоюрідних братів чи сестер, а *власне племінників* — сина чи доньку брата чи сестри [34 VI: 574], — ті поняття, що раніше передавали лексемами *братанич*, *братанича*, *сестричич*, *сестричича*, *непот*, *непота*.

Двоюрідних сестер називали *племеници*, двоюрідних братів — *племеники*; и *племеники ихъ*, *Лѣука* и *Пѣтрашъ*, и *племеници ихъ*, *Ярмѣнка*, и *Васка* и *Анна* (1492 DRH III: 230).

Назви кровних родичів по бічній лінії в сусідніх поколіннях (або другої бокової лінії спорідненості (за А.А. Бурячком) формують назви дядьків, тіток, племінників і племінниць. Ця лінія спорідненості має чотири відгалуження: 1) чоловіче з батьківського боку, до якого належить брат (брати) батька і його (їхні) нащадки; 2) чоловіче з материнського боку, до якого належить брат (брати) матері та його (їхні) нащадки; 3) жіноче з батьківського боку, до якого належить сестра (сестри) батька та її (їхні) нащадки; 4) жіноче з материнського боку, до якого належать сестра (сестри) матері та її (їхні) нащадки [1: 81].

У XIV–XV ст. існувало чітке розмежування понять «рідний брат батька» та «рідний брат матері».

Назвою дядька по батькові — рідного брата батька — була лексема *стрико* < *stryjъ [36 III: 780] '(батьків брат) дядько, діал. стрийко' [33 II: 394]: и *дѣтемъ ихъ* и *стрикомъ ихъ* (1425–1426 DRH I: 90).

Назвою дядька по матері — рідного брата матері — є *ѣико* < *ujъ [36 IV: 155] 'дядько, діал. вуйко' [33 II: 473]: *ѡтъ ѣика нашего, Иліа воеводи и Стефана воеводи* (1464 DRH II: 172).

Ми не виявили в аналізованих документах жодного випадку фіксації лексем, які б називали дружину дядька по батькові (*стрийка*) — *стрийна* чи дружину дядька по матері (*уйка*) — *о҃йна*.

У сучасній українській мові і *стрийко*, і *уйко* (переважно у формі *вуйко*) активно функціонують у південно-західних говірках та українських говірках Румунії [23: 700; 32: 527; 6: 219; 9: 342]; *уйко* [9: 262; 32: 564; 6: 150; 7: 316; 23: 705].

У досліджуваних пам'ятках не засвідчено розрізнення понять «батькова рідна сестра» і «материна рідна сестра». Для обох цих понять використано однакові назви, а саме: *тютка* < *tetka < *teta [12 V: 561] '(сестра матері або батька) тітка' [33 II: 430]; и дала... тютци своѣи, Станты,... полови на села шть Сперлещи (1462 DRH II: 147). У південно-західних говірках це поняття реалізують лексеми *тетка*, *тема* [9: 349; 32: 544; 6: 225], а лексема *тітка* є літературною нормою в сучасній українській мові [34 X: 150]; *матуша* 'тітка, сестра батька або матері' [39: 428]; 'тітка' [27: 528]: Дануѣль Бѣуацки, и Исаио и матуша ихъ, Васѣтка (1503 DRH III: 524). Ця назва запозичена з *молд.* *матушэ* 'тітка', *рум.* *mătușă* 'т.с.', є зменшеною формою від ім. *mita*, що походить від лат. *amita* 'т.с.', яке зіставляється з *атта* 'баба' [12 III: 417–418]. Лексема *матуша* засвідчена в говірках багатьох буковинських сіл [32: 281], а також в тих, що межують із молдавськими і румунськими населеними пунктами [25: 148].

На територіях, що у XIV–XV ст. і наступних століттях (до 1861 р.) входили до складу Молдавського князівства, розрізняли поняття «рідний син брата» та «рідний син сестри», а також «рідна донька брата» і «рідна донька сестри». Таке розрізнення збереглося й донині в говірках південно-західного наріччя (буковинських, бойківських, гуцульських).

У досліджуваних пам'ятках для номінації племінників засвідчено номен *непотове* 'племінники' [33 II: 41], який укладачі словників виводять із *молд.* *непот* 'внук; племінник' [33 II: 41; 18: 414], із *молд.* *непот*, як і *рум.* *perót*, -oři [12 VI: 73]; із лат. *peros* [30: 278]; слоуга нашъ Илѣ... и Нѣгша, непотове Дръгоуша Тилишескоула (1493 DRH III: 234).

Назвою племінника — сина брата чи сестри — була лексема *непотъ* 'племінник' [33 II: 41]. *Непотъ* 'племінник', без вказівки на те, чий це син — брата чи сестри, походить із лексеми індоєвропейської давнини *perōt-, яка в праслов'янську добу мала форму *nepťъ 'онук', 'племінник' [37 XXIV: 224]; єсно дали и потвердили слоугам нашим Влашиноу и непотоу его Уоканоу тотъ третѣа частъ отъ села (1495 BD II: 78). Лексема засвідчена в буковинських [32: 30] і гуцульських говірках [9: 310].

Племінника — сина брата — називали *братанич* < *bratranьсь / *bratrenьсь [37 II: 237] '(син брата) племінник, небіж' [33 I: 119]; заплатили пинѣзи... оу роуки слоугѣ нашомоу Сили Бѣнѣ... и братаничу ихъ Боуди (1500 BD II: 175). Лексема *братанич* продовжує функціонувати в деяких південно-західних говірках [32: 38; 22 I: 70]; *сыновець* < *synь [12 V: 233] '(стч. synoves, стп. synowiec) (син брата) племінник, діал. синовець' 'племінник по братові' [33 II: 409], *синовець* 'син брата; племінник' [14: 865];

дали... Нѣгоулови и Татоулови, *синовцем* Попанином (1458 DRH I: 20). У сучасній словацькій і чеській мовах *synovec* є нормативною назвою племінника [31: 511; 28: 48].

Назвою племінника — ‘сина сестри’ — було похідне від *сестра* утворення *сестричун* < *sestričitjъ / *sestrĕn(ьсь) [36 III: 613] [33 II: 341]: далъ, по своєи доброй воли... своємоу *сестричуну*єви, Оули (1438 DRH I: 259). У сучасній українській мові лексеми *сестринич*, *сестрич* ще функціонують у південно-західних говірках [32: 482]; *сестриниць* [22 II: 216].

Назвами племінниці — дочки брата чи сестри, де у семантиці втрачено розрізнення ‘братова донька’ — ‘сестрина донька’, були *непота* / *непоата* < *nepti (р. в. *neptere) < і.-є. *nepa (назва особи жіночої статі), що співвідносилися із *nepťjъ [37 XXIV: 223] ‘племінниця’ (молд. *непоатэ* ‘внучка’, ‘племінниця’, ‘потомок’) [33 I: 41; 40: 313; 30: 278]: та продала тоє село *непоти* своєи, Станци (1480 DRH II: 347). У сучасній українській мові лексеми *непiт* і *непота* функціонують в українських говірках, що межують із Молдовою та Румунією [32: 330; 9: 310]; *племеника* / *племеница* < *pledmen < *plemę [36 III: 278] ‘рідна донька братового (материного) брата (сестри)’: та продала тоє село своємоу жъ *племеникоу*, слѣзъкъ нашємоу вѣрномуу паноу Тоадєроу (1495 DRH III: 324–325).

Назвою племінниці — дочки брата — була лексема *братанича*, що походить від *bratъ [37 III: 8], ‘(донька брата) племінниця, небога’ [33 I: 119]: и съ своєю *братаничею*, Яниѣшкою (1483 DRH II: 378). Використання лексеми *братанка* засвідчено в буковинських говірках [32: 38], бойківські ж говірки зберігають форму *братанна* [22 I: 70].

Назвою племінниці — дочки сестри — була лексема *сестричун* < *sestra < *sesra [36 III: 612] ‘(донька сестри) племінниця, сестриниця (діал.)’ [33 II: 341]: и *сестричун*а єго Настѣкъ, попадаѣ попа *Михоула* ѡтѣъ Бани (1499 DRH III: 419). У буковинських говірках для номінації цього поняття засвідчено лексему *сестриница* [32: 482].

Назви кровних родичів по бічній лінії через кілька поколінь — двоюрідного прадіда — брата прадіда або прабаби, двоюрідної прабаби — сестри прадіда або прабаби, а також правнучатого племінника (двоюрідного правнука) — правнука рідного брата чи сестри. Таких назв у молдавсько-українських грамотах XIV–XV ст. не засвідчено.

Отже, виокремлений і проаналізований матеріал дозволяє казати про те, що: 1) ЛСГ «Назви спорідненості» — складна лексико-семантична структура, що містить ряд дрібніших лексико-семантичних структур, між елементами яких існують тісні семантичні взаємозв’язки. Так, у межах цієї ЛСГ виокремлюються дві основні підгрупи лексики: «Назви повної кровної спорідненості» і «Назви неповної кровної спорідненості», які своєю чергою діляться на низку дрібніших структур. Усі аналізовані структури поділяються на наповнені й ненаповнені, що зумовлено позалінгвальними факторами, серед яких головним є фактор незадіяності в судових процесах осіб, що пов’язані кровними зв’язками (частіше дуже віддаленої спорідненості у висхідному та низхідному напрямках); 2) за

походженням серед лексем на позначення повної та неповної кровної спорідненості абсолютну більшість складають лексеми праслов'янської давнини; серед запозичених трапляються романізми та старослов'янізми; 3) лексемам на позначення спорідненості в XIV–XV ст. притаманна багатозначність (*отець, брат, род, родители*) та синонімія (*родитель, отець* 'батько'; *тютка, матуша* 'тітка'; *діти, чада* 'діти'); 5) більшість назв спорідненості, засвідчена документами молдавських канцелярій, присутня в сучасній українській мові (літературній і діалектній).

- BD — *Bogdan I. Dokumente Lui Stefan cel Mare.* — Vol. I. — Bucuresti, 1913. — 521 p; Vol. II. — Bucuresti, 1913. — 506 p.
Cost. — *Costăchescu M. Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare* / M. Costăchescu. — Vol. I, II. — Iași, 1931–1932. — 1082 p.
DHR — *Documenta Romaniae historica: A. Moldova* / [C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi]. — București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania; Vol. I — 1975. — 605 p.; Vol. II — 1976. — 647 p.; Vol. III — 1980. — 686 p.

1. *Бурячок А.А.* Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 150 с.
2. *Венсвцева Л.В.* Назви спорідненості та свояцтва у мові творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка // *Українська культура: історія і сучасність: Матеріали науково-теоретичн. конф.* — Х., 1990. — С. 60.
3. *Ветрова Е.* Назви спорідненості і свояцтва в епістолярній спадщині українських письменників-класиків / Е. Ветрова // *Лінгвістичні студії.* — Вип. 17. — 2008. — С. 121–126.
4. *Вільчинська Т.* Назви спорідненості і свояцтва у «Лісовій пісні» Лесі Українки / Т. Вільчинська. — Режим доступу: <http://kulturamovuy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine59-9.pdf>.
5. *Глуховецька К.* Посестринство та його номінація в українських східнослов'янських і східностепових говірках // *Діалектологічні студії: 2 : Мова і культура.* — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. — С. 150–154.
6. *Горбач Олекса.* Словник говірки с. Бродин, повіт Радівці (Румунія) / Олекса Горбач. *Діалектологія. Зібрані статті* // Olexa Horbatsch. *Dialektologie. Gesammelte Aufsätze.* — 1992. — С. 136–238.
7. *Горбач Олекса.* Словник говірки с. Поляна (Румунія) / Олекса Горбач. *Діалектологія. Зібрані статті* // Olexa Horbatsch. *Dialektologie. Gesammelte Aufsätze.* — 1992. — С. 276–321.
8. *Гриценко П.Ю.* Ареальне варіювання лексики / П.Ю. Гриценко; АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; відп. ред. І.Г. Матвіяс. — К. : Наук. думка, 1990. — 272 с.
9. *Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження* / [відп. ред. Я. За-кревська]. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. — 367 с.
10. *Дзензелівський Й.О.* Лексика українських говорів Закарпатської області (Назви спорідненості, свояцтва та сімейно-родинного побуту) // *Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту.* Т. XXVI. — Вип. 2. — 1957. — С. 3–36.
11. *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.* — К. : Наук. думка, 2010. — Т.7 : Мл–О. — 2010. — 728 с. : іл.
12. *Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О.С. Мельничук (головн. ред.) та ін.* — К. : Наук. думка, 1983 — 2012.
13. *Жегуц Іван, Піпаш Юрій.* Словник гуцульського говору в Закарпатті / Іван Жегуц, Юрій Піпаш. — Мюнхен, 2001. — 180 с.
14. *Желеховський Є., Недільський С.* Малоруско-німецький словар / Є. Желеховський, С. Недільський. — Львів, 1886. — 1122 с.
15. *Колеснік Л.* Динаміка номінації спорідненості і свояцтва в покутсько-буковинських говірках / Л. Колеснік. — Режим доступу : <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/>

- Structure/Departments/Department4/dial_staff/Documents/kolesnik-dynamika-nominacii-sporidnenosti.pdf.
16. Колеснік Л. Назви спорідненості і свояцтва у буковинських говірках / Л. Колеснік // Культура слова. — 2010. — № 72. — С. 141–146.
 17. Миронюк О. Назви спорідненості і свояцтва в ролі звертань (з діалектними паралелями) / О. Миронюк. — Режим доступу: http://library.zu.edu.ua/vz/14/Vg_2005_14_19.pdf.
 18. Молдавско-русский словарь. Дикционар молдовенеск-русеск / [ред. кол. А.Т. Борщ и др.]. — М. : Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1961. — 780 с.
 19. Ніколаєва Л.Б. Типологія термінів спорідненості / Л.Б. Ніколаєва. — Режим доступу : <http://www.disslib.org/>.
 20. Німчук В. Молдавські грамоти / Василь Німчук // Енциклопедія історії України: У 10 т. — Т. 7. — К. : Наук. думка, 2010. — С. 30.
 21. Німчук В.В. Людина як частина живої природи // Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К. : Наук. думка, 1992. — С. 293–353.
 22. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: В 2 ч. / М.Й. Онишкевич. — К. : Наук. думка; Ч.1: А–Н. — 1984. — 496 с.; Ч. 2: О–Я. — 1984. — 518 с.
 23. Павлюк М., Робчук І. Словник діалектних текстів / М. Павлюк, І. Робчук // Українські говори Румунії. — Едмонтон–Львів–Нью-Йорк–Торонто : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. 2003. — С. 633–718.
 24. Парасунько В.С. До питання про значення слів *дядя* і *батя* // Наукові записки Київського держ. пед. ін-ту. — Т. XX. — 1956. — С. 83–99.
 25. Прокопенко В.А. Назви спорідненості та свояцтва в буковинських говірках // Питання діалектології східнослов'янських мов. — Чернівці : Видання Чернівецького державного університету, 1958. — С. 139–151.
 26. Російсько-український словник: у 4 т. / І.С. Гнатюк, О.М. Миронюк, І.А. Самойлова, Т.В. Цимбалюк-Скопненко. — К. : Знання, 2011–2014.
 27. Румынско-русский словарь / [ред. Г. Болокан и др.]. — М. : Русский язык; Бухарест: Энциклопед. изд-во, 1980. — 1592 с.
 28. Русско-чешский словарь : В двух томах / Под ред. Л.В. Копецкого и О. Лешки. — М. : Изд-во «Русский язык»; Прага : Госуд. педаг. изд-во, 1978. — Т. II (П–Я). — 694 с.
 29. Скаб М. Назви осіб за спорідненістю та свояцтвом — виразники предметного змісту апеляції в українській мові // Вісн. Харк. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — 2002. — № 538. Серія Філологія. — Вип. 34. — С. 162–166.
 30. Скурт дикционар етимоложик ал лимбий молдовенешть / [Алкэтуиторь: Раевский Н.Д., Габинский М.А.]. — Кишинев : Редакция принципалэ а Енциклопедией Советиче Молдовенешть, 1978. — 680 п.
 31. Словацко-русский словарь / Д. Коллар, В. Доротьякова, М. Филкусова, Е. Васильева. — М. : Изд-во «Русский язык»; Братислава : Словац. педагог. изд-во, 1976. — 768 с.
 32. Словник буковинських говірок / [ред. Н.В. Гуїванюк, К.М. Лук'янюк]. — Чернівці: Рута, 2005. — 688 с.
 33. Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. У 2-х т. / [гол. ред. Л. Гумецька та ін.]. — К. : Наук. думка; Том 1. — 1977. — 631 с.; Том 2. — 1978. — 592 с.
 34. Словник української мови: в 11-ти томах // АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. Потебні / [ред. І.К. Білодід та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
 35. Трубачёв О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя / О.Н. Трубачёв. — М. : Изд-во АН СССР, 1959. — 212 с.
 36. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. / Макс Фасмер. — М. : Прогресс, 1986–1987.
 37. Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О.Н. Трубачёва. — М. : Наука, 1974–2012. — Вып. I–XXXVIII.
 38. Яковлева В. Прикметникова сполучваність лексем син, брат як термінів системи спорідненості української мови / В. Яковлева. — Режим доступу: http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/1605.
 39. Canarache Ana, Breban Vasile. Mic dictionary al Limbii Române / Ana Canarache, Vasile Breban. — Bucureşti : Editura ştiinţifică, 1974. — 848 p.

40. Dicționar Român-Ucrainean. Румунсько-український словник / С. Драраса, V. Rusnac, M. Gavrelciuc. — București—Cernăuți. — 564 p.

Статтю отримано 07.04.2016

Bogdana Tymochko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE NAMES OF KINSHIP IN MOLDOVAN-UKRAINIAN DIPLOMAS OF XIV—XV CENTURIES

The Moldovan-Ukrainian diplomas are handwritten legal documents from the territory of the Moldavian Principality, which are the reliable source of studying the history of the Ukrainian language of XIV—XV centuries, as the Old-Ukrainian written-literary language has been for a long time the official language of Moldavian state.

The lexical-semantic group «Name of relationship», which is quite fully represented in the Moldovan-Ukrainian diplomas of XIV—XV centuries, since they often dealt with various cases between persons related by kinship, is analyzed in this study.

The structural, lexical-semantic and etymological analysis of the names of kinship, certified in Moldovan-Ukrainian diplomas of XIV—XV centuries, is the aim of this article.

Selected and analyzed material allows concluding that the lexical-semantic group «Name of relationship» is a complex lexical semantic structure that contains a number of smaller lexical-semantic structures and there is a close semantic relationship between its elements. Thus, there are two main subgroups of vocabulary within this group: «Names of the full consanguinity» and «Names of the incomplete consanguinity», which in turn are divided into a number of smaller structures. All analyzed structures are divided into filled and not-filled due to extra lingual factors, among which the main factor is untapped in the trials of persons connected by blood (often very distant kinship in the ascending and descending directions); by the origin the lexeme of the proto-Slavic ancient times constitute an absolute majority among the lexemes to denote full and partial consanguinity; Romans and Old-Slavs happen among the borrowings; the lexemes to denote kinship in XIV—XV centuries are characterized by polysemy (отець, брат, род, родители) and synonymy (родитель — отец; тютка — матуша; діти — чада); most of the names of kinship, notarized in the documents of the Moldovan offices, are present in modern Ukrainian language (literary and dialectal).

Keywords: *Ukrainian language, the Moldovan-Ukrainian diplomas of XIV—XV centuries, the names of the kinship, lexical-semantic group.*

УДК 811.161.2

Ольга Миронюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**МОВНА ВВІЧЛИВІСТЬ
В УКРАЇНСЬКОМУ ЕПІСТОЛЯРІЇ**

**Наталя Журавльова. Поетика української
епістолярної ввічливості XIX — початку XX століття. —
Запоріжжя: Запорізький національний університет,
2012. — 548 с.**

З певністю можна стверджувати, що велика епістолярія відійшла в минуле. Шалений темп глобалізованого світу породив мобільний зв'язок. І якщо на якийсь час абонент опиняється поза зоною вербальної досяжності, услід летять есемески, які легко стираються одним натиском пальця, не залишаючи сліду ні на екрані мобілки, ні в душі. Зовсім інше відчуття охоплює людину, коли вона бере в руки листа... Тож монографія Н.М. Журавльової «Поетика української епістолярної ввічливості XIX — початку XX століття» становить безсумнівний інтерес і наукову цінність. У ній зібрано, описано, докладно систематизовано великий за обсягом епістолярний матеріал доби тієї України, де життя проходило статечно і неспішливо і яка казково далеко і назавжди втрачена.

У чотирьох розділах монографії послідовно розглянуто такі питання: теоретичні проблеми дослідження категорії ввічливості в сучасному мовознавстві, етикетне лексико-семантичне макрополе назв категорій адресата, адресанта й відсутньої особи, етикетне лексико-фразеологічне макрополе епістолярної ввічливості XIX — початку XX ст., а також екстралінгвальні чинники та їхня роль в утворенні маркованих етикетно-ввічливих мовних одиниць.

© О.М. МИРОНЮК, 2016

У першому розділі монографії висвітлено теоретичні проблеми дослідження категорії ввічливості в сучасному мовознавстві, зокрема зреферовано мовознавчу літературу з цього питання таких дослідників, як П. Грайс, Д. Гордон, Р. Лакофф, Ф. Кифер, В.М. Алпатов, Н.І. Формановська, О.А. Земська, Т.В. Ларіна, А. Харчарек та багато інших. Феномен мовної ввічливості розглянуто на основі наявних досліджень у різних комунікативних культурах: у східних (японській, корейській, монгольській) і в європейських (англійській, російській). Як предмет наукового вивчення мовну ввічливість потрактовано як максими, правила, принципи і стратегії, а також як категорію. Що ж до визначення базового поняття «мовна ввічливість», то авторка монографії зізнається, що «чіткої дефініції» мовної ввічливості поки що не існує (с. 8).

Сама ж Н.М. Журавльова схиляється до традиційного трактування мовної ввічливості «як вияву поваги до адресата з боку адресанта», утім, на наш погляд, слід обов'язково уточнювати, що виражається певною сукупністю вербальних засобів.

Розглядаючи мовну ввічливість як категорію, Н.М. Журавльова вважає, що найповнішу дефініцію цього поняття подає Т.В. Ларіна: «ввічливість являє собою складне соціально-культурне явище, яке тісно пов'язане з основними принципами соціокультурної організації суспільства й міжособистісними відносинами, які існують між його членами з їх комунікативною свідомістю» (с. 35).

Н.М. Журавльова розглядає також категорію ввічливості як польову структуру (с. 40), саме під кутом теорії поля здійснено й увесь аналіз епістолярної спадщини ХІХ — початку ХХ ст.

У другому розділі «Етикетне лексико-семантичне макрополе назв категорій адресата, адресанта й відсутньої особи в епістолярній ввічливості ХІХ — початку ХХ ст.», розглянуто мікрополя назв спорідненості та свояцтва (*батьку, батечку, брате, братику* і под.), назв осіб за товариськими стосунками (*друже, приятелю, товаришу*).

За твердженням авторки дослідження, назви спорідненості стосовно осіб жіночої статі для вираження ввічливості вживали значно рідше, що пояснювалося патріархальністю тодішнього суспільства (роль жінки обмежувалася сімейними рамками, їх мало залучали до громадського життя). Характерною особливістю цих назв було широке використання демінутивних суфіксів (*мамочка, мамця, матуся, матусенька, ненька*). На жаль, наведені приклади часто свідчать про пряме (не етикетне) вживання лексеми **мати**: Люба мамочко! (Леся Українка до О. Косач — матері) (с. 62). До речі, у цьому розділі, вказуючи на архаїчність лексеми **друг** (с. 77), слід посилатися не тільки на СУМ, а й на ССУМ¹.

Досліджуючи мікрополе етикетних антропонімів, Н.М. Журавльова знаходить переконливі свідчення та наводить аргументовані докази на користь давнього українського звертання на ім'я та по батькові. Авторка мо-

¹ Словник староукраїнської мови ХІV — ХV ст. т. 1. — К. : Наук. думка, 1977. — с. 327.

нографії цитує лист П.О. Куліша до М.І. Павлика (1893 р.), в якому Панько Куліш стверджує, що «.. в нас у Русі, ще за боянівських часів *вич* значило чоловіка значного, так як у Поляків *ський* — шляхтича, діди́ча» (с. 97).

Професор І.І. Огієнко також писав, що «уся українська давня історія добре знає звичай звати по йменню та по батькові — і що ця традиція живе в нас уже понад тисячу літ... Думка, ніби назви по батькові — це московський вплив, ця думка історично неправдива: кожний давній літопис наш, писаний ще до початку московського впливу на Україну, має сотні по батькові (так у тексті. — О. М.), а це виразно говорить, що звати по батькові — це наш давній український звичай» (с. 97). Авторка також наводить цікаве твердження В.І. Сімовича про те, що звичай називання на ім'я та по батькові колись був і в чехів, і в поляків, і в сербів. Скандинавські імена на -sen та грецькі на -ides — «це власне імена по батькові. З плином часу у західноєвропейській традиції цей звичай іменування занепав» (с. 99).

Щодо мікрополя власне українських етикетних лексем, то, крім звертання *добродію, добродійка*, решта, як-от: *земляк, краєнин, співвітчизник* у наведених прикладах вжито у прямому значенні.

А от лексема *козак* цікава тим, що вживається як ввічливе звертання до людини шляхетної, благородної, статечної, а також для називання її. «Завидую тобі, *козаче*, що живеш між освіченими людьми, де єсть з ким поділитися словом і розважить душу» (Я. Новицький до Д. Яворницького) (с. 138).

Аналізуючи запозичені етикетні лексеми *пан, пані* і похідні від них, Н.М. Журавльова наводить численні приклади їхнього вживання з оцінними епітетами на зразок *ласкавий пане / ласкава пані, добрий пане / добра пані, коханий пане / кохана пані* (с. 174), а також *дорогий пане, славний пане* (с. 145). Авторка монографії вважає такі вислови відображенням характерних рис української ментальності (с. 174). Лексемі *панство* (збір-на регіональна лексема), що вживалася на позначення подружжя — він + вона, слід трактувати як полонізм, бо вона справді функціонувала здебільшого на західних теренах.

Усі похідні утворення від основних етикетних лексем дослідниця розглядає як конституенти ближньої (*панночка, добродійка, пане брате, пане товаришу*), дальньої (*добродію, пане професоре, пані товаришко, пане земляче*), крайньої (*панонько, пане друже, пане побратиме, пане козаче*) периферії (с. 173–174).

Звертання *голубе, голубчику, лебедику, орле* з означеннями *сивий, сизий, голубко, голубонько (сиза, сизокрила), лебідонька, лебідочка, серденько* і под. кваліфікуються як етикетні лексеми з переносним значенням (с. 175–189). «Добрий мій друже! *Голубе сизий!* Пришліть ящикок ваш, де є вся справа, альбом чистий і хоч один пензель Шаріона» (Т. Шевченко до А. Лизогуба) (с. 178). «За сим до побачення, мій дорогий, мій *коханий соколоньку*» (Д. Яворницький до Я. Новицького) (с. 183).

Розглядаючи лексико-фразеологічне макрополе епістолярної ввічливості (Розділ 3), та докладно аналізуючи словосполучення в етикетних ситуаціях вітання, вибачення, прохання, подяки, побажання, прощання,

передавання привіту і поклону, Н.М. Журавльова подає багато прикладів, які зворушують своєю щирістю, простотою, поетичністю: «Як будете пересилати переклад п. Якубовському, то, *майте велику ласку, перепро-сїть* його від мене за припізнення, справді, причини сьому поважні» (Леся Українка до О. Кобилянської) (с. 255); «Отже ж, і ми з ним разом *дуже а дуже лебедимо*: не відмагайтесь, *будьте ласкаві*, і будьте через хрест святий рідними нашому синові вдруге» (М. Шашкевич до М. Козловського) (с. 261).

Однак, на наш погляд, сумнівною є думка авторки про те, що «нау-живанішими вітаннями у листах XIX — початку XX ст. був традиційний вираз чемності релігійного змісту *Христос воскрес (воскресе)!*, який має відтінок застарілості й яким на Великдень віталися й вітаються донині на всіх українських теренах» (с. 218) (слід додати: і будуть вітатися, доки існуватиме світ. — О. М.). Це вітання вживали протягом обмеженого часо-вого періоду — святкування Пасхи, що було нагодою написати листа, щоб подати про себе звістку та привітати зі святом Великодня. «Сьогод-ні, 27 квітня [1913 року], у нас, українців, перший день пасхи. Сподіва-юсь, що Ви не образитеся на мене, якщо я в цей день привітаю Вас на-шим церковнослов'янським «Христос воскрес!» й на додаток до цього привітання побажаю Вам доброго здоров'я й благополуччя» (І. Франко до Ватрослава Ягича) (с. 219). «У Великий день, 5-го квітня, (обнімаю) Вас, як рідного батька України, і тричі цілую, кажучи: «Христос воскрес!» (Д. Яворницький до М. Старицького) (с. 219).

Очевидно, не бракувало звичайних привітань. Цікавими є приклади з листів, як-от: «Добридень, Мирон! Може, лист той дістанесь вечором, но я, пишучи раненько, посилаю Вам «добридень»» (Уляна Кравченко до І. Франка) (с. 226). «Добридень, голубко! Пишу, ввечері, тому так і ві-таю» (М. Коцюбинський до дружини). Вочевидь, стягнені форми приві-тань *добридень, добридень* характерні для ближчих, дружніх стосунків.

Листи, що мали офіційніший характер, починаються, зазвичай, од-разу зі звертання: «Вельмишановний Пане Раднику Двора!» (Б. Лепкий до О. Барвінського) (с. 157); «Вельми любий Пане Докторе!» (П. Куліш до І. Пулюя) (с. 156); «Високоповажана пані добродійко!» (І. Франко до Л. Драгоманової) (с. 166); «Вельмишановна пані-добродійко Олександро Михайлівно» (М. Лисенко до Ганни Барвінок) (с. 167).

Досліджуючи екстралінгвальні фактори та їхню роль в утворенні ети-кетних мовних одиниць епістолярної ввічливості зазначеного періоду, Н.М. Журавльова виділяє їх чотири: 1) «соціолінгвістичний» (правильні-ше сказати — соціальний); 2) «етнопсихологічний»; 3) «етнокультур-ний»; 4) «фактор індивідуальності» (Розділ 4).

Якщо казати про вплив соціальних факторів, то авторка підкреслює таку особливість мовноетикетних звертань: на західноукраїнських тере-нах уживали лексеми *пан, пані* і похідні від них, які прийшли до нас че-рез посередництво польської мови. На східноукраїнських землях таку найуживанішу роль виконували лексеми *добродій* і *добродійка*.

Авторка монографії наводить цікавий уривок з листа П.О. Куліша до панни О.Г. Милорадовичівни від 3 травня 1857 р. «Отжеж, як більш читатимете по-нашому, то побачите, що наша мова із простонародньої ступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із Святого Письма, а також із обох словесностей, котрі од нас збагатились: московської і польської» (с. 374).

Такі етнопсихологічні фактори, як емоційність, мрійливість, щирість, глибока релігійність сприяли вживанню висловів на зразок: «Нехай тобі, приятелю, *Господь помагає на все добре*» (П. Куліш до Т. Шевченка) (с. 405); «Бувайте ж здорові і *Богу милі!*» (Ганна Барвінок до І. Шпрага) (с. 411); «Так оце я до *Вашої ласки* з проханням низеньким, пренизесеньким: чи не надали б Ви до цього збірника своїх віршів з п'яток або скільки можна...» (В. Самійленко до Б. Грінченка) (с. 412).

Вивчаючи вплив етнокультурного фактора, який відіграв помітну роль у формуванні та становленні української національної етикетної системи взагалі та засобів вираження епістолярної ввічливості зокрема, Н.М. Журавльова вважає, що це був «запорізький козацький фольклор» і саме козацтво «як явище не лише української, але й світової культури» (с. 437). Звідси такі звертання: «Доконче утну і сотворю Сірка і Вам його подарую, Вам, нашому історичу, *щирому козакові* — Байді» (К. Білиловський до Д. Яворницького) (с. 438); «*Преславний запорожце*, здоров еси був!» (О. Сластіон до Д. Яворницького) (с. 439); «Спасибі, *батьку козацький*, за прислану Вами «Історію Запорожя».. (О. Сластіон до Д. Яворницького) (с. 439); «Не зробив я, і не думав я, *отамане*, батьку мій, кому-небудь лихого, а терплю горе і Бог знає за що» (Т. Шевченко до Я. Кухаренка) (с. 441). Бувай здоров, *мій щирый, рідний брате отамане*, згадуй, коли будеш мати час згадати, сірому Т. Шевченку» (Т. Шевченко до Я. Кухаренка) (с. 441).

Визначні українські інтелігенти кінця XIX — початку XX століття, чий епістолярій досліджує Н.М. Журавльова, були яскравими творчими особистостями і листи писали натхненно і талановито. Ось деякі зразки: «Василь Білозерський засилає Осипу Максимовичу щирий поклін за його безцінні труди для коханої України» (П. Куліш до О. Бодяньського) (с. 100); Яким глибоким гуманізмом проникнуті ось ці рядки: «Не за гроші помолись Богу, а за те, що ми щирою душею бажаємо усякому доброму чоловікові святого добра» (П. Куліш до О. Вересая) (с. 286).

Як радісно звучить ось це побажання: «.. нехай від Вас одмахують крильцями божі янголи усяку напасть; нехай ваша доля насипає ваші комори борошном і кишені золотом; нехай ваша жінка і діточки цвітуть, як маківочки: сього щирого бажа[ю] ...» (Є. Гребінка до Г. Квітки-Основ'яненка) (с. 288).

А скільки зворушливої поезії ось у цих рядках, що їх написав видатний дослідник козаччини Д. Яворницький до Я. Новицького: «Хай криє Вас своїм покровом мати-Хортиця, хай любо шумить Вам широкий Дніпро, хай несе до Бога, до самого Бога, Ваші молитви низовий вітренько!» (с. 297).

Як відомо, епіграф виражає основну думку твору, то ж слова О. Гончара, взяті як епіграф: «Поважати людину — це ж ціла наука, наука душі,

а в нас вона забута, чи ніколи й не починалась» (с. 7) повністю спростовують вищенаведені приклади і безліч інших, що їх можна знайти в монографії Н.М. Журавльової.

Невдалими, на наш погляд, є новотвори авторки дослідження, що їх вживає в ролі термінів, на кшталт *офіційно-гречна звертальна формула* (с. 53, с. 162), *приятно-поштиві діалектне звертання* (с. 56), *етикетно-поштивий* (с. 112, с. 155), *поштиві утворення* (с. 140), *шанобливо-поштивий* (с. 143, с. 237), *етикетно-чемний* (с. 145), *офіційно-гречний* (с. 162), *поштива та гречна номінація* (с. 166), *дружньо-поштиві темпоральні вітання* (с. 226), *форма і формула поштивості* (с. 371), *поштиві фразеологічні одиниці* (с. 381), *фразеологізми гречності* (с. 308), якими рясніє вся робота. Підкреслюємо, що у функції термінів такі вислови неприйнятні. Звичайно, можна зрозуміти авторку дослідження, яка змушена шукати синонімічних варіантів, уникаючи одноманітності в уживанні висловів *увічливий*, *офіційно-ввічливий*, *шанобливо-ввічливий* і тощо.

Завершити наші критичні роздуми, підкресливши важливість, значимість і цінність монографії Н.М. Журавльової «Поетика української епістолярної ввічливості XIX — початку XX століття», хочемо рядками вірша Ліни Костенко:

І в житті, як на полі мінному,
Я просила в цьому сторіччі
Хоч би той магазинний мінімум:
— Люди, будьте взаємно ввічливі! —
І якби на те моя воля,
Написала б я скрізь курсивами:
— Так багато на світі горя,
Люди, будьте взаємно красивими!

Статтю отримано 20.04.2016

Olha Myronyuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LANGUAGE POLITENESS IN UKRAINIAN EPISTOLARY

Natalya Zhuravl'ova. Poetics of Ukrainian epistolary politeness of 19th — early 20th century. — Zaporizhzhya: National University of Zaporizhzhya, 2012. — 548 p.

The problem of poetics of Ukrainian epistolary politeness of 19th - early 20th century are the object of discussion in this annotation. The theoretical aspects of research categories of politeness in modern linguistics, category names of addressee and addresser, etiquette constructions of politeness and nonlinguistic factors and their role in the formation of structures marked etiquette are determined.

Keywords: verbal politeness, addressee, addresser, names of kinship, etiquette situation.

УДК 81'373.421

Євгенія Карпіловська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**XVII МІЖНАРОДНА НАУКОВА
КОНФЕРЕНЦІЯ «СЛОВОТВОРЕННЯ
ТА ІНТЕРНЕТ» КОМІСІЇ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО
СЛОВОТВОРЕННЯ ПРИ МІЖНАРОДНОМУ
КОМІТЕТІ СЛАВІСТІВ**

22—25 березня 2016 р. у м. Грац (Австрія) відбулася чергова, XVII, Міжнародна наукова конференція Комісії зі слов'янського словотворення при МКС на тему «Словотворення та Інтернет». Її організував член Комісії, професор Інституту славістики Університету Карла-Франца Бранко Тошович зі своїм найближчим колегою Арно Вонішем. Під час конференції виголошено 34 доповіді: 24 членів Комісії і 10 запрошених учених. У конференції взяли участь дериватологи з 12 країн Європи: Австрії, Білорусі, Боснії та Герцеговини, Македонії, Польщі, Росії, Сербії, Словенії, України, Франції, Хорватії, Чехії.

Запропоновану тему висвітлено в широкому спектрі проблем на матеріалі різних слов'янських мов. 22 березня конференцію доповіддю *«Словотворення в інтернеті, інтернет у словотворенні» відкрив Б. Тошович (Грац)*, окресливши два основні напрямки для обговорення взаємодії словотворення як різновиду мовної діяльності та провідного способу слов'янської номінації з глобальною комп'ютерною мережею. Голова Комісії *О. Лукашанець (Мінськ)* у наступній доповіді *«Інтернет-простір як база дослідження словотворення: можливості та «підводні рифи»* зосередив увагу на інформаційних потужностях Інтернету для праці

© Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, 2016

сучасних дериватологів-славістів. Перший блок доповідей завершило повідомлення А. Воніша (Грац) «Грацькі проекти» про наукові дослідницькі проекти, виконання яких здійснює Інститут славістики Університету Карла-Франца.

Наступний блок доповідей був присвячений особливостям творення та функціонування різних типів похідних слів у сучасній слов'янській інтернет-комунікації: М. Аджужанович (Нові Сад) «Іменники з ознакою «особа +» у мові молодих користувачів інтернету», Л. Аризанковська (Скоп'є) «Словотворення та інтернет-комунікація (на прикладі македонської мови)», І. Боздехова (Прага) «Словотвірна регулярність та аномалія композитних засобів та процесів в інтернетових текстах», Р. Драгічевич, М. Утвич (Белград) «Префіксоїди в сербській та російській мовах на матеріалі інтернет-сайтів», К. Ено, С. Сахно (Рюей-Мальмезон) «Чим супермаркет-ск-ий чай кращий за супермаркет-н-ий?».

Програму першого дня конференції завершили доповіді, присвячені ролі словотворення в опрацюванні когнітивного простору Інтернету: Є. Карпіловської (Київ) «Словотворення в українськомовному «кресленні» Інтернету» та А. Воніша «Мова футболу, словотворення та інтернет». Увечері учасники конференції у величній старовинній ратуші зустрілися з мером Граца паном Сигфридом Наглом.

23 березня доповіді першого блоку програми стосувалися нових можливостей, які Інтернет відкриває для дериватології. Прозвучали доповіді О. Лукашанець (Мінськ) «Онлайн-словники молодіжного сленгу: словотвірний аспект лексики», Г. Милашина (Баня Лука) «Про мову Твіттера в дериватологічному аспекті», І. Милославського (Москва) «Які наукові уявлення про російське словотворення слід розмістити в Інтернеті?», С. Ненєжич (Никишич) «Власні імена як мотиватори деяких нових утворень у мові чорногорських онлайн-медіа».

Особливості словотворення Інтернету розглянули у своїх доповідях учасники наступного блоку: Г. Ніколаєв, Н. Ніколаєва (Казань) «Російський інтернет-жаргон: способи словотворення», О. Северська (Москва) «Няшки крізь інтернет-призму редеривації» та Л. Саакян (Москва) «Закон економії» та «неекономні» засоби словотворення в російськомовному Інтернеті».

Місце інтернет-комунікації у мовній діяльності суспільства, вплив Інтернету на дослідницький апарат сучасної дериватології і природну мову висвіглили у своїх доповідях учасники останнього в цей день блоку: К. Клещова (Катовіце) «Інтернет як знаряддя в оцінці стабільності неологізмів (на прикладі польських прикметників)», О. Коряковцева (Седльце) «Прояви інтернаціоналізації у словотворчості російських, польських і чеських інтернавів», М. Пастухова (Катовіце) «Старе чи нове? Про механізми словотвірної гри на прикладі інтернетових мемів і дискусійних форумів», З. Рудник-Карватова (Варшава) «Придатність системи славістичної інформації iSybislaw для словотвірних досліджень», Є. Сиротюк (Познань) «Можливості та обмеження опису діалектного словотворення в світлі електронних корпусів», К. Вашакова (Варшава) «Контекстні словотвірні інновації в інтернетових публіцистичних текстах та в їхніх коментарях».

24 березня учасники конференції працювали до обіду і заслухали блок доповідей, автори яких обрали за об'єкт вивчення широкий спектр словотвірних явищ і проблем: *І. Онхайзер (Інсбрук) «Регулярність і варіантність адаптації англійських запозичень у російському Інтернеті»*, *З. Петрова (Москва) «Мовна гра з інтернет-термінологією в сучасній поезії (словотвірний аспект)»*, *О. Петрухіна (Москва) «Динаміка синхронного словотворення в російській мові за даними Рунету»*, *Л. Рацибурська (Нижній Новгород) «Складні новотвори як засіб впливу в електронних мас-медіа»*, *Б. Штебих Голуб (Загреб) «Хорватська мова між *međumrežja* та *interneta*»*.

В останній день роботи конференції, 25 березня, свої доповіді виголосили члени Комісії *І. Страмлич Брезнік (Марибор) «Словотвірна типологія лексики у мережових словниках «живої словенської мови»*, *А. Шегович (Сараєво) «Скорочення на інтернетових форумах»* і *В. Виноградова (Москва) «Літературне та позалітературне просторіччя в Інтернеті»*, а також молоді дослідники, запрошені до участі в конференції: *Т. Свищук (Мінськ) «Демотиватор і мем: нові терміни Рунету»*, *А. Барилко (Грац) «Пиріжкове словотворення»* та *Т. Миленкович (Грац) «Скорочення в інтернет-комунікації сербською мовою»*.

Програма конференції Комісії, як завжди, була побудована так, щоб колеги могли всебічно обговорити виголошені доповіді, висловити своє ставлення до порушених проблем, вільно обмінятися думками. Господарі конференції створили для учасників дружню, гостинну, творчу атмосферу, в якій час було виділено не лише для праці, а й для знайомства з мальовничим Грацом, для зміцнення наукових зв'язків дериватологів різних країн. Доповіді до кінця 2016 р. будуть видані в окремому томі, як це прийнято для праць Комісії. Утім, і зараз усі зацікавлені можуть понайти з резюме та презентаціями доповідей, які розміщено на порталі GRALIS Університету Карла-Франца у Граці.

Статтю отримано 07.04.2016

Ievgeniia Karpilovska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

XVII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE "WORD-FORMATION
AND INTERNET" BY COMMISSION OF SLAVIC WORD-FORMATION
AT THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF SLAVISTS

The Internet is now a new cognitive, verbal and communicative space of Slavic languages. The interest in it by word-formation specialists is quite natural, because the derivation is still leading mode of Slavic nomination. XVII International scientific conference "Word-formation and Internet" of the Commission on Slavic word-formation at the International Committee of Slavists which was organized by the scientists from the Institute of Slavic Studies at Karl-Franzens University of Graz (Austria) Prof. Branko Toshovich and Dr. Arno Vonish has been devoted to the problems of studying the role and place of word-formation in modern Slavic Internet communication, as well as the presentation of achievements of word-formation in the Internet resources.

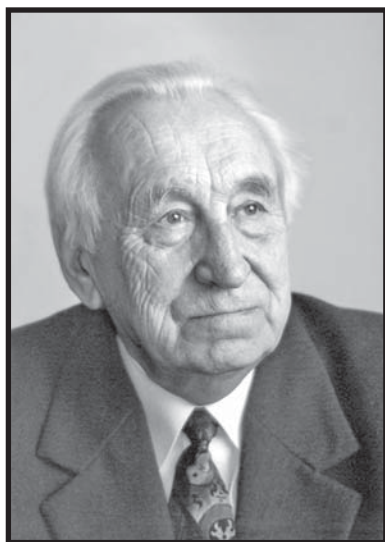
Keywords: word-formation, Internet, Slavic languages, Internet communication, Internet resources

УДК 092 + 81'16 Лесів

Павло Гриценко, Людмила Рябець

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПОДВИЖНИК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ЄДНАННЯ ПРОФЕСОР МИХАЙЛО ЛЕСІВ

Слов'янське мовознавство зазнало тяжкої втрати — 15 липня 2016 р. відійшов у інші світи відомий мовознавець, україніст і славіст, історик культури і церкви Михайло Лесів (Michał Łesiów).

Михайло Лесів народився 3 травня 1928 р. в селі Стара Гута (тепер у складі с. Гончарівка Монастирського р-ну на Тернопільщині), зростав у середовищі активного побутування української й польської мов і культур, що визначило не

лише майбутні професійні зацікавлення, а й переконання, що єднання двох народів — це його неофіційне призначення. Після смерті батька родина, переїхавши до Польщі, оселилася неподалік Щецина; тут, у Грифіні, закінчив 1948 р. середню школу, після чого продовжив навчання в духовній семінарії в Гожові, мріючи про кар'єру священика. Проте склалося інакше: доля пов'язала майбутнього вченого з факультетом філософії та польської філології Католицького університету в Любліні, а надалі — на все життя з українською та польською філологією. Уже перше дослідження — магістерська праця про білінгваль-

© П.Ю. ГРИЦЕНКО, Л.В. РЯБЕЦЬ, 2016

ну мовну ситуацію в рідному селі в Україні «Opis gwary mieszkańców wsi Huty Starej w powiecie buczackim» — засвідчило заглиблення автора в проблеми діалектології, здатність до історичного пояснення і коментування зафіксованих мовних одиниць і явищ. Таке синхронно-діахронне поєднання в оцінці мовних явищ залишилося у М. Лесева на все життя.

Окрема сторінка в професійному зростанні М. Лесева — річне наукове стажування по завершенню університетських студій в Інституті мовознавства Польської академії наук у видатного польського діалектолога, славіста проф. З. Штібера, а в 1960 р. — стажування на кафедрі української мови Київського університету ім. Тараса Шевченка, знайомство з колом київських лінгвістів Академії наук та тісна співпраця з відомими істориками мови П.П. Плющем і П.Д. Тимошенком. У Києві йому вдалося багато попрацювати над дисертацією «Język dramatów zachodnio-ukraińskich XVII — początku XVIII wieku», підготувати низку публікацій про локальні риси досліджуваних текстів, відбиття в них польських впливів. Успішний захист дисертації у Варшавському університеті відкрив молодому вченому шлях до викладання славістики в університетах Любліна — Католицькому та Марії Кюрі-Скłodовської. З цими науковими і навчальними осередками М. Лесів залишився тісно пов'язаним до кінця свого життя.

Важливо, що впродовж тривалого часу М. Лесів був залучений до вивчення польських і українських говірок та ономастики люблінського ареалу; ці матеріали (обстежив 40 населених пунктів) мали ввійти до регіонального атласу Люблінщини.

Габілітаційне дослідження «Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny» (опубліковане 1972 р.) М. Лесів присвятив вивченню мікротопонімії польсько-українського пограниччя на люблінських землях; під час експедицій йому вдалося зафіксувати давніший топонімікон, який швидко почав зникати через зміну форм власності на землю та угіддя, організацію колективних господарств, масові заміни народних топонімів в офіційному вжитку новими назвами. Ця студія стала зразковою щодо точності й повноти презентації топонімікону визначеної території, що уможливило на поч. ХХІ ст. здійснення повторних обстежень цього терену з метою виявлення динаміки онімікону регіону.

У 1992 р. в Університеті Марії Кюрі-Скłodовської було відкрито заклад української філології Інституту славістики; водночас кафедру слов'янських мов відкрили і в Католицькому університеті в Любліні. Обидва ці філологічні осередки спершу очолив М. Лесів, докладаючи зусиль до формування колективу викладачів та зацікавлюючи польську молодь новим напрямом студій. У тому, що до української філології виявляли спершу прихильність, а згодом — професійне зацікавлення поляки, які вже мали полоністичний вишкіл, чимала заслуга саме М. Лесева. Серед таких вихованців, які згодом посіли провідні позиції в польській україністиці і славістиці, — професор Фелікс Чижевський, який нині продовжує справу М. Лесева як керівник закладу україністики.

У 1973–1974 рр. М. Лесів читав лекції з українського мовознавства в Гарвардському університеті (Кембридж, США), а в 1986 р. — у Міннесотському університеті (Міннеаполіс, США), де ущільнив свої творчі контакти з американськими українцями — мовознавцями, літературознавцями, культурологами, що, поза сумнівом, посилювало позиції люблінської славістики.

Професорові М. Лесеву, який дбав за розвиток україністики, доводилося не раз перебирати на себе обов'язки наставника дослідників не лише з мовознавства, а й літературознавства, історії культури. Хоча ці ділянки знань так само входили до кола інтересів Професора, все ж це вимагало значних зусиль і часу.

Хоча Люблін лежить на польсько-українському помежів'ї, проте державний кордон завжди давався взнаки, коли йшлося про швидкий і вільний обмін науковими ідеями, результатами досліджень між українцями сусідніх держав. Лише цілеспрямована подвижницька діяльність професора Михайла Лесева в Любліні, професорів Я. Рігера, Ф. Неуважного та С. Козака — у Варшаві забезпечували безперервність і дієвість такого зв'язку. Прагнення постійно й докладно інформувати польську українську громаду й ширші кола зацікавлених про стан українського мовознавства, літератури й літературознавства впродовж десятиліть живило енергією Лесева-популяризатора: наукова журналістика посіла помітне місце в щоденних заняттях ученого. Він жваво реагував на події наукового, культурного і суспільного життя України, підтримував десятки українських учених, письменників, заохочуючи їх до співпраці в газеті «Наше слово», в наукових і культурологічних заходах. Свого часу М. Лесів підтримав ідею друкування у «Нашому слові» текстів лемківським діалектом, що дало чимало публіцистичних і художніх творів, створених лемківськими говірками; цю ж ідею було ожиттєвлено й на сторінках часопису «Між Бугом і Нарвою», де опубліковано низку художніх текстів, орієнтованих на підляські говірки, та автентичних текстів діалектного мовлення. Сповідуючи ідеї збереження діалектного мовлення як особливої національної мовної цінності, Професор водночас відстоював красу й виразність єдиної для всіх українців літературної мови, задля її збереження й піднесення провадив широку роз'яснювальну роботу, друкував у різних виданнях численні поради з різних питань правопису, слововживання, стилістики. Цій же меті підпорядковував навчання української мови в Українському суспільно-культурному товаристві, де також систематично представляв у польському середовищі інформацію про Україну та українців. Для цього широко використовував двотижневик «Катена» (Люблін), відкриті популярні лекції на теми «Україна вчора і сьогодні» та «Культуротворча роль Української греко-католицької церкви». Великого значення М. Лесів надавав щотижневим виступам у програмах люблінського радіо (регулярно впродовж 1997–2005 рр.): у ширших розмовах Професора йшлося насамперед про Україну, важливі культурні й наукові події, знакові видання наукових праць, художніх творів тощо.

У цих програмах часто йшлося і про історію української мови, сучасний стан літературної й діалектної мови, історію українського письменництва; автор радіопередач ознайомлював своїх краян із тим, що відбувається у сфері українознавчих досліджень у Польщі, особливу увагу звертаючи на люблінський науковий осередок, та з дослідженнями українських вчених. Окрема сторінка життя і наукової праці М. Лесева — вивчення історії християнства на українських землях, поширення правдивої інформації про українську католицьку церкву, її роль на різних землях і в різний час, дослідження української релігійної термінології, мови і стилю церковних казань і релігійних пісень. Численні статті, виступи на конференціях, у популярних виданнях, як і радіопередачі, які згодом було опрацьовано у форматі цілісної праці «Rola kulturotwórcza Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej» (Lublin, UMCS, 1999; 2001), об'єднує ідея духовного єкуменізму, що була важливою у світобаченні автора.

М. Лесів залишив понад 800 публікацій, серед яких 8 монографічних видань, сотні наукових і науково-популярних праць у галузі української діалектології, ономастики, культури української мови та стилістики, історії української мови, українсько-польських взаємин, історії української літератури, а також широку наукову і культурознавчу публіцистику; окрема проблема — пограниччя як ареал тісної взаємодії мов і культур поляків і українців, ареал формування специфічних елементів і процесів як наслідок мовної й культурної інтерференції. Важливе наукове й дидактично-ознайомлювальне значення має синтетична праця «Українські говірки в Польщі» (Warszawa, 1997): опрацьовуючи зібрані впродовж кількох десятиліть матеріали про різнотипні українські говірки, що побутують на теренах Польщі, автор подав опис синхронного стану цих діалектів, актуалізував часом малознані навіть у колах дослідників праці з цієї ділянки студій, чим суттєво доповнював панораму просторового буття української мови, водночас заохочуючи до продовження вивчення українськомовних осередків на порубіжних польсько-українських теренах. Важливе значення для поширення знань про українську мову, творення українознавчої інфраструктури Польщі має «Шкільна граматики української мови» (1995), яка побудована на засадах польської дидактики.

Про тематичне розмаїття опублікованих праць М. Лесева подано інформацію у спеціальних виданнях «75-lecie urodzin Profesora Michała Łesiewa. Dorobek naukowo-dydaktyczny i działalność społeczna» (Lublin, UMCS, 2003) та «Skrypta manent. Bio-bibliografia Profesora Michała Łesiewa na osiemdziesięciolecie urodzin» (Lublin, UMCS, 2009); бібліографії супроводжено оглядами наукової, педагогічної та культурологічної діяльності Професора, а також автобіографією, де, з-поміж багатьох деталей, цінних для об'єктивного розуміння епохи, відтворено засади польсько-українського взаєморозуміння і єднання, роль білінгвального середовища, в якому вільне володіння обома мовами мало особливе значення. М. Лесів згадував: «Скільки сягає моя пам'ять, до найвіддаленішого дитинства, я ніколи не сплутав польських і українських мовних форм, бо в той спосіб, між

іншим, постійно виражав повагу до відповідних осіб з найближчої родини, до рідних ближчих і дальших, до сусідів, і це відразу закодувало в моїй свідомості абсолютну мовну толерантність, і завжди мені було прикро, коли хтось легковажно ставився до чиеїсь мови».

Професор М. Лесів підготував 20 докторів наук і понад 600 магістрів з української, російської та слов'янської філології. Це широке коло прихильних до України фахівців-філологів, які гідно розбудовують українсько-польське порозуміння і єднання у сферах науки, культури, суспільного життя.

Велике практичне значення для розвитку мовознавства в Україні та української філології в Польщі мали розгалужені міжособистісні контакти М. Лесева з лінгвістами різних наукових центрів України, з українцями світу, його участь у численних наукових заходах в Україні і Польщі, у міжнародних славістичних з'їздах; багату інформацію про ці ширі й цінні зв'язки, події наукового життя відтворює збережена в сімейному архіві вченого епістолярна спадщина, яка чекає (як цілість) свого дослідника й редактора; окремі сегменти з листування Професор встиг опрацювати й опублікувати.

Діяльність Михайла Лесева стала вагомим складником різнопланового наукового, педагогічного, міжнародного організаційного й культурного життя Любліна як міста особливого — осердя єднання України і Польщі.

Pavlo Hrytsenko, Liudmyla Riabets

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE DEVOTEE OF THE UKRAINIAN-POLISH UNITY PROFESSOR MYHAILO LESIV

The information about Prof. M. Lesiv's life and activity in the field of the Ukrainian and Slavonic linguistics is presented. His contribution into the development of Ukrainian-Polish relations is revealed. The role of his works on Ukrainian dialectology, onomastics and history of language is emphasized.

Keywords: Slavonic linguistic and cultural studies, Ukrainian-Polish relations.

УДК 811.161.2'06'38

**БАГАТОГРАННІСТЬ ОСОБИСТОСТІ:
НАУКОВЕЦЬ, ПЕДАГОГ, ПОЕТ
(до ювілею професора В.С. Калашника)**

3 липня 2016 р. виповнилося 80 років Володимирові Семеновичу Калашнику — знаному в Україні мовознавцеві, доктору філологічних наук, професорові, академіку АН ВШ України, дійсному члену УВАН (США).

Вибір майбутнього фаху для Володимира Калашника не був випадковим: хлопець виростав у сім'ї сільського вчителя, у якій шанували книгу, українське слово, працю педагога. Навчання в університеті припало на нелегкі повоєнні 50-ті роки.

Після закінчення 1958 р. філологічного факультету Харківського університету Володимир Семенович кілька років учителює, працює директором школи в м. Барвінкове на Харківщині. Потім — аспірантура, після закінчення якої і дотепер викладає на кафедрі української мови. Уся наукова, викладацька та громадська діяльність В.С. Калашника пов'язана з філологічним факультетом Каразінського університету та рідною кафедрою, завідувачем якої він був протягом 25 років (1986—2011).

© М.І. ФІЛОН, Г.А. ГУБАРЕВА, 2016

Серед наукових зацікавлень Володимира Калашника особливе місце належить дослідженню мови художньої літератури. Саме з вивчення проблем перекладу художнього тексту розпочався шлях молодого науковця в українську філологію. 1973 р. В.С. Калашник успішно захистив кандидатську дисертацію, присвячену експресивно-емоційним аспектам відтворення мовного стилю в процесі перекладу (на матеріалі українських перекладів ранніх творів М. Горького). Перекладознавство стало одним із дослідницьких напрямів наукової діяльності ювіляра, про що свідчать численні розвідки різних років («Струни перекладацької ліри (з творчої майстерні Романа Лубківського)» (у співавторстві з Л.Ф. Тарасовим, 1987), «Пушкінські сонети в перекладі Дмитра Павличка» (1999), «Про адекватність і безеквівалентність у художньому перекладі (спостереження над мовою детективних оповідань Едгара По в українських перекладах)» (у співавторстві з Г.В. Яновською, 2008) та ін.).

Одним із провідних аспектів наукової діяльності В.С. Калашника є, без сумніву, вивчення художнього слова в різних його вимірах. Вагомими для розвитку української лінгвопоетики та лінгвостилістики стали монографія В.С. Калашника «Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду: семантико-типологічний аспект» (1985) та захищена на її основі 1992 р. докторська дисертація «Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови повоєнного періоду». У цих працях чи не вперше в українському мовознавстві дослідник обґрунтував і продуктивно розробив проблеми творення образно-смыслових єдностей в аспекті художнього текстотворення.

Праці вченого рясніють проникливими спостереженнями над образним словом. Для науковця поетичне слово постає у всій своїй концептуальній рухливості змісту, у взаємодії об'єктивного та суб'єктивного, співіснуванні емотивного та раціонального, зрештою, як носій естетичного переживання світу. Це стосується, зокрема, народнопоетичної та індивідуально-авторської символіки, смыслових перетворень слова в художньому контексті, виявів особливостей ідіостилу автора на рівні словесно-образних засобів та експресивного синтаксису. Невипадково навіть самі назви публікацій указують на специфіку теоретико-методологічних настанов автора в його прагненні пізнати й осягнути діалектику народження художнього тексту та його культурне життя («Ключова метафора в авторському стилі Григора Тютюнника» (1991), «Концепт «доля» в поетичній картині світу Тараса Шевченка» (2005), «Поезія як чинник розвитку мови в естетичному напрямі (2006), «Розширення семантико-смыслові структури слова в художній мові (за збіркою вибраних віршів Ліни Костенко «Триста поезій»)» (2014). Про широту інтересів дослідника свідчить його увага до творчості багатьох провідних українських письменників, що належать до різних літературних епох: Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Я. Головацького, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Лесі Українки, О. Кобилянської, П. Тичини, В. Поліщука, І. Микитенка, О. Довженка, А. Малишка,

Д. Павличка, О. Гончара, І. Драча, В. Стуса, Григора Тютюнника, Л. Костенко, І. Світличного, В. Мисика, М. Вінграновського та інших. Теоретичні й практичні напрацювання в галузі лінгвопоетики знайшли своє відображення в навчальному посібнику «Особливості слововживання в поетичній мові» (1985), у якому сформульовано низку оригінальних ідей щодо аналізу семантичних ускладнень поетичного слова.

Вагомою є праця В. Калашника в галузі термінознавства. Він автор та укладач словників галузевої термінології та загальномовних словників (тлумачних, фразеологічних, перекладних), серед них «Українсько-російський словник наголосів» (у співавторстві з Л.Г. Савченко, 1997), «Словник фразеологічних антонімів української мови» (у співавторстві з Ж.В. Колоїз, 2004), «Російсько-український словник з радіотехніки, радіоелектроніки та радіофізики» (у співавторстві з О.Я. Кириченком, О.А. Лисенко та ін., 2006) та ін.

Усією своєю різнобічною науковою діяльністю професор Володимир Калашник продовжує й розвиває традиції Харківської філологічної школи. Чи не тому предметом його студій раз по раз стає осмислення наукової спадщини філологів, діяльність яких пов'язана з різними етапами становлення харківської і загалом вітчизняної лінгвістики: Олександра Потебні, Юрія Шевельова, Олексі Синявського, Леоніда Булаховського, Миколи Наконечного, Віктора Ужченка, Олександра Юрченка.

Наукові ідеї В.С. Калашника розвивають його численні учні — аспіранти, кандидати й доктори наук. Лінгвістична школа професора В. Калашника означена такими дослідницькими напрямками, як стилістика поетичної мови, прагматика мови засобів масової комунікації, термінознавство, оказіональне словотворення.

Виважені, об'єктивні виступи вченого часто лунають на захистах дисертацій. Він є членом Національної правописної комісії, експертної комісії МОН України з проблематики наукових досліджень за напрямом «Філологія». Його праця гідно поцінована: В.С. Калашник — заслужений професор ХНУ імені В.Н. Каразіна (2000), заслужений працівник освіти України (2008), нагороджений почесною грамотою Верховної Ради України (2005).

Дослідник української мови в її різних функціональних виявах, В.С. Калашник сам є зразковим стилістом, наділеним від природи тонким чуттям слова, яке Надія Денисівна Бабич влучно назвала «хистом вражати стилістичними відкриттями». Філологічна ерудиція, глибина осягнення та майстерність аналізу мовного матеріалу, бездоганне володіння словом — це ті визначальні риси, що формують образ мовознавця Володимира Калашника. Для нього слово — це не лише об'єкт наукової рефлексії, а й засіб естетичного осягнення світу. Ювіляр — творець витончених, гармонійних, довершених поезій, які зачаровують читачів глибиною змісту та мелодійністю звучання. Він автор кількох поетичних збірок, які гідно поціновані читачами.

Володимир Семенович Калашник — талановитий науковець, вдумливий вчитель, ніжний лірик — творить свій особливий життєпис, кож-

на сторінка якого позначена нестримним прагненням до пізнання світу рідного слова і людини у світі мови.

Щиро вітаючи Вас, дорогий Володимире Семеновичу, з високоліттям, бажаємо міцного здоров'я, нових наукових відкриттів, плідної праці на ниві філології, поетичного натхнення!

*Микола ФІЛОН, Галина ГУБАРЕВА
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, м. Харків*

Статтю отримано 22.04.2016

Mykola FILON, Halyna HUBAREVA

V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv

THE DIVERSITY OF PERSONALITY:
SCIENTIST, TEACHER, POET
(to the jubilee of professor V.S. Kalashnyk)

The article covers the scientific and educational work of Karazin Kharkiv National University professor V.S. Kalashnyk. It accentuates the linguist's versatile scientific interests, outlines and characterizes his search paradigms in poetics, stylistics, lexicology and translation studies, points out the scientist's significant contribution to training of proficient specialists.

Keywords: *V. Kalashnyk, philology, the Ukrainian Language, word, poetics, stylistics, semantics.*

ЗМІСТ

Дослідження

Світлана Ермоленко

Парадигма української мови в науковому світогляді
Михайла Грушевського.....**3**

Світлана Соколова

Вплив контактної мови: джерело помилок чи джерело
збагачення?.....**17**

Наталія Сніжко

Українська ідеографія: історія, сучасний стан та перспективи.....**28**

Василь Задорожний

Лексикографічний аспект деяких акцентологічних проблем.....**44**

Оксана Тищенко

Архівна картотека як лексико-ілюстративна база
«Російсько-українського словника» за редакцією
А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. II. Мікро- і макроструктура
архівної картотеки.....**57**

Юлія Поздрань

Джерельна база «Російсько-українського словника» за редакцією
А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова в контексті лінгвістичного
джерелознавства.....**79**

Оксана Ковтунець

Актуалізація як інноваційний процес у лексико-семантичній
системі сучасної української літературної мови.....**90**

Зоф'я Ева Рудник-Карватова

Упорядкування термінології для потреб інформаційно-пошукової
системи iSybislaw.....**105**

Ірина Єфименко

Антропонімічний етюд.....**118**

Наталія Пуряєва

Перший молитовник українською мовою («Молитовник
для руського народу» Івана Пулюя 1871 року).....**130**

Богдана Тимочко

Назви спорідненості в молдавсько-українських грамотах XIV—XV
століть.....**142**

Огляди та рецензії

Ольга Миронюк

Мовна ввічливість в українському епістолярії
Наталія Журавльова. Поетика української епістолярної ввічливості
XIX — початку XX століття. — Запоріжжя: Запорізький національний
університет, 2012. — 548 с.....**156**

**Наукова
хроніка**

Євгенія Карпіловська

XVII Міжнародна наукова конференція «Словотворення та Інтернет» Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів **162**

**Незабутні
імена**

Павло Гриценко, Людмила Рябець

Подвижник українсько-польського єднання
професор Михайло Лесів..... **165**

Ювілеї

Микола Філон, Галина Губарева

Багатогранність особистості: науковець, педагог, поет
(до ювілею професора В.С. Калашника)..... **170**

**Мовна
мозаїка**

Катерина Городенська

Націєтвірний, а не націотвірний **27**

Проте, однак (одначе) — сполучники і вставні слова..... **78**

Океанічний чи океанський флот? **141**

**Відомості
про авторів**

178

CONTENTS

Researches

Svitlana Yermolenko

Mykhailo Hrushevsky's scholarly perspective on the Ukrainian language paradigm.....**3**

Svitlana Sokolova

The Influence of a contact language: is it the source of mistakes or the source of enrichment?.....**17**

Natalia Snizhko

Ukrainian ideography: past, present state and perspective.....**28**

Vasyl' Zadorozhnyi

Lexicographic aspect of some accentological problems.....**44**

Oksana Tyshchenko

The Archival card index as the lexical and illustrative base of «Russian-Ukrainian Dictionary» ed. By A. Krymsky and S. Efremov. II. Micro- and macrostructure of archival lexical card index.....**57**

Yuliya Pozdran

Source base of «Russian-Ukrainian dictionary» edited by A.U. Crimskiy and S.O. Yefremov in the linguistic source.....**79**

Oksana Kovtunets

Actualization as innovative process in the lexical-semantic system of modern Ukrainian literary language.....**90**

Zofia Ewa Rudnik-Karwatowa

Terminology arrangement for information retrieval needs in iSybislaw system.....**105**

Iryna Yefymenko

The anthroponymic essay.....**118**

Natalia Puriaieva

The first prayer book in Ukrainian ("Prayer book for Russ people" by Ivan Puluj 1871).....**130**

Bogdana Tymochko

The names of kinship in Moldovan—Ukrainian diplomas of XIV—XV centuries.....**142**

Book review

Olha Myronyuk

Language politeness in Ukrainian epistolary. Natalya Zhuravl'ova. Poetics of Ukrainian epistolary politeness of 19th — early 20th century. — Zaporizhzhya: National University of Zaporizhzhya, 2012. — 548 p..... **156**

**Science
chronicle**

Ievgeniia Karpilovska

XVII International Scientific Conference “Word-Formation
and Internet” by Commission of Slavic Word-Formation
at the International Committee of Slavists..... **162**

**Unforgettable
names**

Pavlo Hrytsenko, Liudmyla Riabets

The devotee of the Ukrainian-Polish unity Professor
Myhailo Lesiv..... **165**

Anniversaries

Mykola Filon, Halyna Hubareva

The diversity of personality: Scientist, Teacher, Poet
(to the jubilee of professor V.S. Kalashnyk)..... **170**

**Linguistic
miscellania**

27, 78, 141

Contributors

178

Відомості про авторів

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики, Інститут української мови НАН України
ГРИЦЕНКО Павло Юхимович, доктор філологічних наук, професор, директор, Інститут української мови НАН України

ГУБАРЕВА Галина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ЄФИМЕНКО Ірина Вадимівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу ономастики, Інститут української мови НАН України

ЗАДОРОВНИЙ Василь Богданович, кандидат філологічних наук, старший науковий працівник відділу загально-славистичної проблематики та східнослов'янських мов, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

КАРПІЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОВТУНЕЦЬ Оксана Степанівна, завідувач лінгфонного кабінету кафедри української мови та літератури, Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана

МИРОНЮК Ольга Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії, Інститут української мови НАН України

ПОЗДРАНЬ Юлія В'ячеславівна, викладач кафедри мовознавства, Вінницький національний технічний університет

ПУРЯЄВА Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

РУДНИК-КАРВАТОВА Зоф'я Ева (RUDNIK-KARWATOWA Zofia Ewa), доктор, старший асистент, керівник Центру славистичної наукової інформації, Інститут славистики Польської Академії наук, голова Комісії з лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славистів (м. Варшава, Польща)

РЯБЕЦЬ Людмила Віталіївна, кандидат філологічних наук, виконує обов'язки завідувача відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

СНІЖКО Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ТИМОЧКО Богдана Василівна, молодший науковий співробітник відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

ТИЩЕНКО Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії, Інститут української мови НАН України

ФІЛОН Микола Іванович, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна